

2Рос (доп)
3-24

Расул Ҳамзатов

МЕНИНГ ДОҒИСТОНИМ

У 2Рос (А, О, Р)
У 424

+

Расул Ҳамзатов

Менинг Доғистоним

Биринчи китоб

~~Toshkent Davlati
Davlat pedagogika Instituti
Buyum № 9-442-5
KUTUBXONA~~

~~Angren sh TWDP Kutilubxonasi
QIRO'ILXONASI
Angren sh~~

Алишер Навоий номидаги

Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2008

84(2Рус.Доғ)
Х24

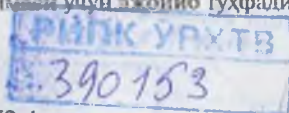
Китоб ҳомийси: “Ўзбекистон почтаси” очиқ акциядорлик жамияти.

Ҳамзатов, Расул

Менинг Доғистоним: К.И/Р. Ҳамзатов; Тарж. А. Мўмин. — Т.: Алишёр Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. — 216 б.

“Менинг Доғистоним” — ташқи шоир Расул Ҳамзатовнинг биринчи насрий асари. Беназир шоирнинг нодир истеъдоди унинг ўзига хос насрида ҳам ярқ этиб кўзга ташланади. Китобда авар халқининг ҳикматлари, иборалари, ҳикоятлари, умуман, Кавказ халқлари маданий меросидан унумли фойдаланилган. Уларга йўғрилиб кетган шоирнинг нурмаъно шеърлари, қизиқарли кўрган-кечирганлари, эсдаликлари, “ўз уйи” — овулдошлари, элдошлари, миллати ҳақидаги ўн-мушоҳадалари билан танишар экансиз, “Менинг Доғистоним” том маънодаги Ватан ҳақидаги асар эканлигига амин бўласиз. Ижодкорнинг ўз юрти, ўз халқига чексиз муҳаббати сизнинг шуурингизда ҳам меҳр туйғуларини уйғотади. Сиз ҳам Доғистонни, доғистон халқини севиб қоласиз ва шунинг баробарида тугилиб ўсган юртингиз кўз олдингизда бутунлай бошқача бир жозиба билан намоён бўлади, сиз билан бирга ҳаёт кечираётган турфа табиатли ёр-дўстларингиз, танишларингиз, юртдошларингизга меҳрингиз бошқача бир товланиб кетади.

Ибратли воқеаларга бой, жозибали услубда ёзилган бу китоб авар, рус ва бошқа тилларда миллионлаб нусхада чоп қилинган. Ушбу китобнинг ўзбек тилидаги таржималари “Гулистон” журналида берилган. Биринчи марта ўзбек тилида нашр этилаётган мазкур китоб Расул Ҳамзатов ижоди ихлосмандлари ва кенг китобхонлар оммаси учун ажойиб тухфадир.

ББК 84(2Рус.Доғ)

ISBN-978-9943-06-152-1

© Алишёр Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008

Йўловчи уйимга кирмасдан утсанг,
Менда айб йўқ, бунинг гуноҳи сенда,
Эй меҳмон, уйимдан хафаҳол кетсанг,
Сенда айб йўқ, бунинг гуноҳи менда.

Эшикдаги ёзувлар.

Агар сен ўтмишга тўншончадан ўқ узсанг,
кедажак сени тунга тутлади.

Абутолиб айтган.

МУҚАДДИМА ЎРНИДА. УМУМАН МУҚАДДИМАЛАР ҲАҚИДА

Эрталаб уйқудан турган вақтингда илон
чаққандай ўрнингдан сакраб турма, аввал
тунларингда нималар кўрганингни уйла.

Менинг фикри ожизимча, ҳатто қодир Оллоҳ ҳам ибратли
шоқрани ҳикоя қилишдан олдин ёки расулларига ваҳий йўлланидан
аввал бир озгина тин олган.

Самолёт учиндан олдин узоқ вақт гувиллайди, кейин уни бутун
аэродром йўллари бўйлаб учиш йўлакчасига олиб боришади. Энди
самолёт янада қаттиқроқ гувиллайди, кейин тезлигини ошириб
ора бошлайди, шундан кейингина осмонга парвоз қилади.

Вертолётга югуриш шарт эмас, аммо у ҳам гувиллайди,
карсиллайди, ердан кўтарилишдан олдин бир тебраниб олади.

Фақат тоғ бурғугигина қоядан бирдан осмонга парвоз қилади,
иқорига кўтарила-кўтарила кўз илғамас нуқтага айланали.

Ҳар қандай китоб ҳам шундай бирдан бошланиши керак, яъни
ушундан-узоқ изоҳларсиз, зерикарли сўз бошларсиз. Ахир, ёнингдан
югуриб ўтаётган ҳукизнинг шохидан ушлаб қайириб олмасанг,
ўтиб кетгандан кейин уни думидан ушлаб тўхтатиб қололмайсан.

Мана қўшиқчи қўлига пандурни олди. Биламан, қўшиқчининг
яхшигина овози бор. Лекин қўшиқни бошлашдан олдин пандурни
узоқ дингирлатади, кейин куйини чалади. Концерт олдидан ўқилган
путь, спектакль бошланишидан аввал айтилган маъруза ёки дарҳол

дастурхонга таклиф этиб қадаҳларни тўлдириш ўрнига куёвига панд-насихат қиладиган қайноғанинг аҳволи ҳам шунга ўхшайди.

Бир кун муридлар давра қуришиб қиличлари билан мақтанишди. Бири қиличи асл пулатдан ясалганини, иккинчиси қиличига Куръон ояти ёзилганини айтди. Шунда улар орасига Шомилнинг жангларда мардлиги билан ном қозонган Ҳожимурод исмли муриди келиб қўшилди ва баҳсга нуқта қўйди:

— Бекордан-бекорга чинорнинг салқин соясида баҳслашманглар. Эртага жанг бўлади, қиличларнинг ўзи қайси бири яхши эканлигини ҳал қилади.

Менинг фикри ожизимча, бари бир қодир Олюҳ бирор воқеани ҳикоя қилишдан олдин тин олган.

Бизнинг тоғликларда шундай одат бор — чавандоз ўз уйининг остонасида отига сакраб минмайди. Аста отини етаклаб овулдан чиқади. Эҳтимол, бу ҳеч нарсани ёлдан чиқариб қолдириб кетмаётганини эслани ва йўлда нималар кутаётганини хаёлдан ўтказиши учун керакдир. Шу боис чавандоз қанча шошмасин, қанча вақти тигиз бўлмасин уйчан ҳолда отини етаклаб овулдан чиқади, кейин отга сакраб миниб қамчи босади ва чанг-тўзон қолдириб кўздан йўқолади.

Мана мен ҳам китобимнинг эгарига сакраб минмай, отини етаклаб бораётган чавандоз сингари аста-секин уйчан кетаяпман. Мен уйга толганман, сўз айтишга шошилмаянман.

Сўз нафақат дудуқларнинг тиши орасида, балки энг керакли, энг жоиз, энг доно фикрни излаётган кишилар хаёлида ҳам ушланиб қолади. Мен донолик қилиб ҳаммани ҳайратга солмоқчи эмасман, лекин дудуқ ҳам эмасман. Мен айтиш учун сўз излаяпман, шунинг учун тин олиб хаёлга толдим.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ. Китобдаги сўз боши — бу ирим-сиримга ишонадиган торлик аёлнинг эрига пўстин тикаётган вақтида оғзининг бир четида тишлаб турган чўли. Агар чўп тишлаб пўстин тикилмаса, бундай пўстин эрининг кафанига айланиши мумкин экан.

АБУТОЛИБ ЯНА АЙТГАНДИ. Мен тонг қоронғисида танишининг эшигини қидираётган одамга ўхшайман. Тўғри келган эшикни тақиллатиб кутишни ҳам, кетишни ҳам билмайдиган. Мана навбатдаги эшик тақиллатилди: тук-тук, тук-тук.

— Эй ичкаридагилар, агар гүшт қайнатмоқчи бўлсаларинг, вақт бўлди турунглар.

— Эй ичкаридагилар, агар толқон туймоқчи бўлсаларинг, бемалол ухлайверинглар.

— Эй ичкаридагилар, агар бўза ичмоқчи бўлсаларинг, қўшилларингни чақиринини унутманглар.

Тук-тук, тук-тук.

— Ичкарига кирайинми ёки айтилмаган жойга йўнилмаган тўқманми?!

Одам тилга кириши учун икки йил кифоя, лекин тилини тийиб туришни ўрганиши учун олтмиш йил керак бўлади.

Мен икки ёшда ҳам, олтмиш ёшда ҳам эмасман. Шу ёшлар орасидаги йўлдаман. Тўғрироғи, иккинчи нуқтага яқинлашиб қолдим, шунинг учун барча айтган сўзларимдан ҳали айтилмаган сўзларим қадрлироқ.

Ҳали ёзмаган китобим барча ёзган китобларимдан қадрли. Ҳаммасидан азизи, ҳаммасидан табарруги, ҳаммасидан қийини ҳам шу.

Янги китоб — бир дара, унга ҳали кирмаганман, нималар боришини билмайман, ҳозирча ҳамма нарса туман орасида кўринадди. Янги китоб бу от, ҳали унга эгар урилмаган, ёки бир ханжар, ҳали қинидан чиқариб кўрмаганман.

Тоғликлар айтишади: “Бескордан - бескорга ханжарингни қинидан чиқарма. Агар ханжарингни қинидан чиқардингми — санч. Шундай санчки, бирданига чавацдозни ҳам, отни ҳам ҳалок қилсин”.

Сиз ҳақсиз, тоғликлар!

ҲАР ҲОЛДА, ханжарни қинидан чиқаришдан олдин унинг яхшилаб қайраб ўткирланганига ишонч ҳосил қилган бўлишингиз керак.

Менинг китобим, узоқ йиллардан буён хаёлимдасан! Сен гўё сенимди аёлга ўхшайсан, узоқдан ҳар кунни кўринадиган, бирга ёлма-ён бўлишни истайдиган, лекин ҳали кўлимни ҳам тегизмаган. Билсан у шундай юзма-юз яқин турганки, кўлимни салгина қимирлатсам кифоя эди, лекин мен кўрдим, довдираддим, хижолат чекиб уялдим ва ўзимни нарироқ олдим. Энди ҳаммаси тугади! Ёшини боришига ва кўлингдан дадил ушлашга қарор қилдим. Мен

уятчан ошиқдан ишни дангал ҳал қиладиган қатъиятли ва тажрибали эркакка айланмоқчиман. Энди мен отни эгарлайман, унга миниб уч марта қаттиқ-қаттиқ қамчи босаман, нима бўлса бўлар?!

ҲАР ҲОЛДА, тўртбурчак юнқа қоғоз бўлагига тоғ тамакисидан эзгилаб соламан ва шошилмасдан ўралмани ўрайман. Агар ўралмани яхши ўрамасанг, чекиб ҳузур қилмайман.

Менинг китобим, сени ёзишни бошлагандан олдин қалбимда қандай қилиб пишиб етилганинг тўғрисида сўзлаб беришни истайман. Қандай қилиб сенига ном топдим? Нега сени ёзмоқчиман? Ҳаётдаги мақсадим нима?

Гўё меҳмонни ошхонага таклиф қиламан, ҳозир у ердан чўғда пишаётган кабоб ҳиди эмас, шимталанаётган гўшг ҳиди, тўғрироғи кўй ҳиди келаяпти. Дўстларимни ижодхонамга бошлаб кираман. Столим устида ҳали сиёҳи қуримаган қўлёмаларим ётибди, уларни ўқиб кўришларига руҳсат бераман.

ГАРЧАНД ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Бировнинг қўлёмасини титкилаётган одам ўзганинг чўнтагини ковлаётган кисовурга ўхшапти.

ОТАМ ЯНА АЙТАРДИЛАР. Муқаддималар театрда олдинги қаторингда кенг елкали чакмон ва катта бўрк кийиб ўтирган одамни эслатади. Агар у тўғри ўтирса ҳам майли, чанга-ўннга энгашаверса бу ёмон. Унинг бу қилиғи орқасида ўтирган томошабинга ноқулайлик туғдирибгина қолмай охир-оқибат асабига тегади.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Мен Москва ва Россиянинг бошқа шаҳарларида бўладиган шеърят кечаларида қатнашаман. Тингловчилардан ҳеч қайсиси авар тилини билмайди. Аввал мен кавказча талаффуз билан бир оз ўзим ҳақимда гапираман. Кейин таржимон дўстларим рус тилига ўгиришган шеърларимни ўқишади. Улар шеър ўқийшдан олдин мендан она тилимда битта шеър ўқиб беришимни сўрашади: “Биз авар тили ва шеър оҳанггини тинглагимиз келаяпти”. Мен шеър ўқийман, лекин бу қўшиқ айтишдан олдин пандурни чалиб олгандай бир гап.

Китобдаги муқаддима ҳам шунга ўхшаб кетмайдими?

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Мен Москвада ўқиб юрган вақтимда, отам пальто олишим учун пул жўнатди. Мен пулни ишлатиб кўйдим, пальто эса олинмади. Хуллас, ёзда Москвага қандай кийимда келган бўлсам, қишки таътилда Доғистонга шундай кийимда қайтдим.

Уйда отам олдида ўзимни оқлаш мақсадида бири-биридан беъмаъни баҳоналар айтишга тузим. Баҳона тўқийвериб, охири ўзим ҳам адашиб кетдим. Отам мени тўхта-тиб сўради:

— Расул, тўхта-чи. Мен сенга иккита савол бермоқчиман.

— Сўранг.

— Пальто олдингми?

— Олмадим.

— Пулни ишлатдингми?

— Ҳа.

— Энди ҳаммаси равшан. Шундай экан нега боядан бери менга кераксиз гапларни айтаяпсан? Икки сўзда ифодалаш мумкин бўлган фикрни айтиш учун бунча кўп муқаддима тўқидинг...

Менга отам шундай сабоқ берарди.

ҲАР ҲОЛДА, эндигина туғилган чақалоқ бирданига гапириб юбормайди. У битта сўзни айтишдан аввал қанча гўлдирайди. Бирор жойи оғриб йиғлаганида, ҳатто туққан онаси ҳам унинг қасри оғриётганини билмайди.

Нима деб ўйлайсиз, баъзан шоир қалби чақалоқнинг шу ҳолатига ўхшаб кетмайдими?

ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Тоғдан отар қайтишини кутаётган одамлар, аввал олдинда келаётган таканинг шохини, кейин такани, сўнгра отарни кўришади.

Одамлар тўй ёки мотам бўлаётганини айтувчилар келгандан кейин билишади. Овулга айтувчи келишини кутаётган одамлар, аввал йўлдан осмонга кўтарилган чангни, кейин отни, сўнгра чавандозни кўришади.

Овчининг қайтишини кутаётган одамлар, аввал унинг ити келаётганини кўришади.

БУ КИТОБ ҚАНДАЙ ДУНЁГА КЕЛГАНИ ВА ҚАЕРЛАРДА ЁЗИЛГАНИ ТЎҒРИСИДА

Кичкина болалар ҳам
катта тушлар кўришади.

Бешикдаги ёзувлар.

Бир марта керак буладиган ханжар
умр бўйи тақиб юрилади.

Умр бўйи такрорлаб юриладиган
шеър бир марта ёзилади.

Баҳорни қаршилаган овул осмонда баҳор қуши парвоз этмоқда. У учар экан қайдадир қўниб дам олишга жой излади. Кўрдикки, битта уйнинг томи кенг, текис ва тоза. Қор ва ёмғир сувлари оқиб кетиши учун тарновлар қўйилган. Қуш осмондан пастлаб тарновга қўнди. Чаққон тоғлик қиз шу заҳоти қушни ушлаб олди ва уйга кирди. Қуш кўрдикки, уйдагиларнинг ҳаммаси унга яхши муносабатда бўлишарпти. У шу жойда яшаш учун қолди, бугундаги тахтага ўзининг ишини қурди.

Менинг китобим ҳам шу қушга ўхшайдими? Мен ҳам шеърят осмондан печа бор пастга, наср текислигига қарадим, қайдадир ўтириб дам олишга жой изладим...

Тўғрироғи, ўзимни аэродромга қўниш учун пастлаётган самолётга ўхшатишим керақдир.

Мана мен қўниш учун айлана ҳосил қилиб пастладим. Аммо аэродром ноқулай об-ҳаво шароитини айтиб, қўнишга рухсат бермаяпти. Мен айланадан тўғри учиб кўтариламан ва парвозда давом этаман. Қўнишим керак бўлган аэродром яна пастда қолди. Бундай ҳолатлар бир неча бор такрорланди. Демак, менинг пешонамга қаттиқ бетон аэродромга қўниш ёзилмаган. Демак, менинг оёқларим ер юзиде тиним билмай юриши, менинг кўзларим сайёрамизнинг янги жойларини кўриши, менинг юрагим дам олмасдан янги-янги шеърларни яратиши керак.

Яна мен деҳқонга ўхшаб бир зум осмонда кўчаётган булутларга қарадим, узоқ-узоқлардан келаётган турналар нолишини тинладим.

Кейин деҳқон енгини шимариб қатъият билан омов қулоғига ёнишгандай қўлимга қалам олиб, чала қолган достонимни ёзиб тугатиш учун ўтирдим.

Менинг ишърийгим, сени қанча осмонларга қибёс қилмайин, сен менинг экинзоримсан, шудгор қилинган даламсан, энг манаққатли меҳнатимсан. Шундай бўлишига қарамай мен умуман насрола ижод қилмадим.

Кунлардан бир куни менга хатжилд олиб келишди. Унда мен жуда қадрлайдиган журналнинг муҳаррири ёзган мактуб бор экан. Қувверса, муҳаррир ҳам мактубини “Қадрли Расул...” дея бошлабди. Худасе, ўзаро ҳурматимиз жойида.

Мактуб тахламини очар эканман, уни тоғликлар уй олдидаги кетарасига қуришни учун ёзиб қўядиган ҳўкиз терисига ўхшатдим. Қуриган ҳўкиз терисини уйга олиб кириш учун тўрт буклам қилинганда қандай шиқирласа, мактубни очаётганимда шундай шиқирлади. Фақат ундан бурунни ачитувчи тери ҳиди келмади. Умуман, мактубдан ҳеч қандай ҳид таралмади.

Дарвоқе, муҳаррир мактубида шундай ёзибди: “Бизнинг таҳририятимиз журналнинг яқин соиларидан бирида Доғистоннинг бутунги кўни, илгор тажрибалари ва эришган муваффақиятларига бағишланган материал беришни режалангирди. Майли, у олдий меҳнаткашларнинг кундалик ташвишлари, меҳнат қаҳрамонликлари ёки орзу-ниятлари тўғрисида ҳўкия бўлсин. Майли, бу ҳўкия сенинг тоғли улканг ва унинг асрлардан ўтган анъаналари, ажойиб “бутуни”, норлоқ “эртаси” ҳўқида бўлсин. Таҳририят аъзолари фикрича, бу материални бошқалардан кўра сен яхшироқ ёзасан. Қайси жанрда ёзиш сенинг ихтиёрингда: ҳўкояими, мақолаими, очеркми, лавҳаларми, ўзинг биласан. Ҳажми — машиinkaда ёзилган кўрсаткича 9—10 бет. Муддати 20—25 кун. Сенга ишонамиз ва олдиндан миннатдорлик билдирамиз”.

Қўношлардир тоғликлар қизларини турмушга беришаётганда уларнинг розилигини сўрашмаган, фақат хатда ёзилгандай қабул қилган қарорлари тўғрисида айтишган. Ҳатто ўша вақтларда ҳам тоғликлар ўғлининг розилигини олмасдан уйлантиришмаган. Гидатли овулидаги бир кишигина ўғлининг розилигисиз бунга жазм этган, холос. Ишқилиб, журналнинг ҳўрматли муҳаррири бизнинг Гидатли овулидан эмасмикан? Улар менинг номимдан қарор чиқариб бўлишибди... Лекин мен 25 кунлик муддатда Доғистон тўғрисида 10 бетлик материал ёзишга қарор қила оламанми?

Юрагимга тошдай ботган бу мактубни четроққа суриб қўйдим. Бир муддат ўтгандан кейин телефоним бетўхтов қаттиқ жиринглади,

худди бу телефон эмас, ҳозиргина тухум қўйган товуқ. Албатта, бу журнал таҳририятидан қилинган қўнғироқ эди.

— Салом Расул! Бизнинг мактубимизни олдингми?

— Олдим.

— Материал қани?

— Банд эдим... Ишлар қўнайиб кетди... Ҳеч вақтим бўлмади.

— Нималар деясан, Расул. Бу гапларингни қўйиб тур. Журналимизнинг алади миллиондан зиёд. Хорижликлар ҳам ўқишади. Агар сен жуда банд бўлсанг, майли, биз сенга ёрдамчи жўнатамиз. Сен унга бир-иккита гоё ва маълумотлар айтасан, қолганини ўзи қотиради. Кейин ўқиб чиқиб хаголарини тузатасан ва исм-фамилияшгни қўясан. Бизга сенинг номинг керак.

— Ким келаман деган меҳмонни кутиб олмайман деса, тили танглайига ёпишсин. Ким келган меҳмонни ёқинқирамай, нешонаси тиришиб кутиб олса, майли унинг уйида доно маслаҳат берадиган пуроний, бу маслаҳатларга амал қиладиган ёшлар бўлмасин. Биз меҳмонга шундай ҳурмат билан қараймиз. Худо хайрингни берсин, фақат Салихаловга ўхшаган девонани жўнатма. Мен ўз чилдирмамни ўзим қиздира оламан, кўзамнинг қулоғини ўзим қўя оламан. Агар елкам санчса, санчган жойни ўзимдан яхшироқ қашлаб қўядиган одам йўқ.

Шу билан музокара тугади. Мен бир ойга таътилга чиқдим ва тутилган овулим Цада томонга йўл олдим.

Цада!.. Етмингта хонадон. Мусаффо осмонга етмингта хонадоннинг мўрисида кўм-кўк тугун кўтарилаяпти. Қора тушроқли жойдаги ошпоқ уйлар. Овул, ошпоқ уйлар олдида — тен-текис ям-яшил экинзор. Овул ортида — қоялар. Худди қўнни ҳовлидаги тўйни томонга қилиш учун том бошига тизилган болалардай кулранг қоялар қишлоққа қараб турибди.

Мен Цадада кезар эканман, негадир, отамнинг биринчи бор Москвага борган вақтида бизга ёзган мактубини эсладим. Отам мактубида ёзган гапларнинг қайсиси ҳазил, қайсиси жиддий эканлигини билиб бўлмасди. Лекин унинг Москвадаги ҳар кўрган нарсасидан ҳайратга тушгани шундоқ сезилиб турарди:

“Москвада овқат тайёрлаш учун уйга ўт ёқинмайди, шекилли. Чунки шунча юриб деворга танши ёпаётган биронта аёлни кўрмадим, томларида Абутолибнинг бўркига ўхшайдиган биронта мўри йўқ. Туникали тарновларга ҳам кўзим тушмади. Москваликлар томларида пичан қуриганимаса экан. Агар пичан қуриганимаса, молларига нима

беришади? Боғлам пичан ёки шох-шабба кучоқлаб кетаётган хотинларни ҳам учратмадим. Ҳали сурнай поласини ҳам, чидирманинг овозини ҳам эшитмадим. Бу ердаги ёшлар турмуш куришмайди, тўй қилишмайди, деб ўйлаш мумкин. Кўчаларда қанча келсам ҳам биронта қўй кўрмадим. Унда москваликлар меҳмон келганда нимани сўйишади? Агар меҳмоннинг оёғининг тагига қўй сўйишмаса, унда азиз меҳмонга ҳурматини қандай билдиришади? Йўқ, ҳечам уларнинг ҳаётига ҳавас қилиб бўлмайди. Мени ўзимнинг Цада овулимиздан қўймасин, қайсики, хотинимга саримсоқни кўпроқ кўшиб қовурма тайёрла дейишим мумкин...”

Отам Москва ҳаётини ўзи туғилган овул ҳаётига таққослаб, жуда кўп камчиликларни кўрди. Албатта, отам Москвада аёллар деворга тани ёнмаслигини ёзганда ҳазил қилган, лекин Москвадан кўра овулида яшашни афзал кўришини ёзганда зинҳор ҳашиллашмаган. У Цадани ҳаддан зиёд севарди, отам ўз овулини ҳеч бир мамлакатнинг пойтахтига алишмасди.

Жонажон, Цада! Мана мен ҳузурингга отам камчиликларини айтган оламдан келдим. Мен ҳам бу дунёда кезиб жуда кўп ажиб нарсаларни кўрдим. Қайси бирига қарашни билмай кўзларим ўйнади. Ниҳодимни битта чиройли эҳромдан узганда ундан ҳам чиройли эҳромга кўзим тушди, гўзал чехраларга қарадим, лекин шунини аниқ билардим, улар қанчалик жозибали бўлмасин, эртага улардан ҳам жозибалироқларини учратаман... Дунёнинг чеки-чегараси йўқ экан.

Мени Ҳиндистоннинг ибодатхоналари, Мисрнинг эҳромлари, Италиянинг қадим ёдгорликлари кечирсинлар, мени Америка шоҳ кучалари, Париж хиёбонлари, Англия боғлари, Швейцария тоғлари ҳам кечирсинлар, мени поляк, япон, итальян гўзаллари ҳам кечирсинлар, сизларни қанчалик ёқтирмай, хушомад қилмай юрагим бир маромда урди, бошим айланиб қоладиган даражада ақли ҳушимдан айрилмадим.

Ҳозир эса, қоялар этагида жойлашган етмишга хонадонни куришим билан юрагим ўйнаб кетди, ҳатто кўкрак қафасимга сизмай қовурғаларимга ботаяпти. Худди касал ёки маст бўлган одамдай кўз олдим қоронғилашаяпти, бошим айланаяпти!

Наҳотки шу кичкинагина овулим Венециядан, Қоҳирадан ёки Камбуктадан гўзал бўлса? Наҳотки бир боғ ўтин кучоқлаб кетаётган агар деля баланд бўйли, скандинавиялик опшоқ қизлардан гўзал бўлса?!

Цада! Эрталабдан ям-яшил далаларингни кезаяпман, толиққан оёқларимни шудрнинг юваяпти. Ҳатто юзимни тоғ жилғаси ёки

булоғининг муздек сувидан ювишимга ҳожат йўқ. Дейдилар, сув ичмоқчи бўлсанг булоқнинг кўзидан ич. Яна дейдилар, бу ҳақда отам ҳам айтардилар, эркак кини фақат икки ҳолда тиз чўкиши мумкин, булоқдан сув ичганда ва гул узганда. Азиз Цада, сен мен учун бир булоқсан! Тиз чўкканча ташналик билан сенинг меҳрингни симираянман.

Тошга қарайман, унда тиниқ қўланка кўрингандай бўлади. У менинг ўзим, ўттиз йил илгари шундай эдим. Тошга ўтириб, ўтлаётган қўйларга қарайман. Бошимда жули бўрк, қўлимда узун таёқ, этигимга чанг қўнган.

Сўқмоққа қарайман, унда тиниқ қўланка кетаётгандай кўринади. У ҳам менинг ўзим, ўттиз йил илгари шундай эдим. Нега қўшни қишлоққа боргандим? Ҳа-я, отам жўнатганди.

Ҳар бир қадамда мен ўзимни учратаяман, болагимни, баҳор ёмғирида қолганимни, гуллар терганимни, кеч кузда дов-дарахтдан барглар тўкилишини томонга қилганимни қайтадан кўргандай бўламан.

Мен счишиб тошларга урилиб томчилар сочаётган шаршара тагида тураман. Оқим тошдан-тошга урилиб саккизга бўлинади, кейин қўшилиб бошимга, елкамга, қўлларимга қуйилади, қандай маза! Бу роҳатижон муздай сув олдида Парижнинг “Қирол саройи” меҳмонхонаси ваннасидаги пластмасса сепкичдан оқадиган илимий сув нима бўлибди?

Булоқдан отилаётган сув кун бўйи Куёш нуридан қизиган тошда илийди. Тоғдаги бу тошли ванна олдида Лондоннинг “Метропаль” меҳмонхонасидаги мовий ванна олдий тоғора холос.

Ҳа, мен катга шаҳар кўчаларида пиёда кезишни яхши кўраман. Лекин кўчалардан беш-олти марта ўтганимдан кейин ҳамма нарса танишдай кўрича бошлайди ва сайр қилиш хоҳишим йўқолади.

Эҳтимол, ўз овулимнинг кўчаларидан мингинчи марта ўтаётгандирман, лекин чор-атрофга тўймай қарайман, унда сайр қилиш истаги сўниш ўрнига алангаланди.

Бу сафар мен овулдаги ҳар бир уйга кириб чиқдим. Ҳар бир уйга, ўчоғида ўт ёнса ҳам, ёнмаса ҳам. Ути сўнган ўчоқлардаги аллақачон совиб қолган қулга жимгина қараб, бошимни эдим.

Уйдаги бешиклар қошида турдим, қайсики уларда бўлажак тоғлик эркак ва аёллар вояга етишади. Эҳтимол, бешикдаги ўрин ҳали иссиқдир, ёки бўшиқдир, совиб қолган ўрин аллақачон йиғиштириб олингандир.

Гўё ҳар бир бешикда мен ётибман, ҳали келажагим олдида, тоғ сўқмоқлари, Россиянинг кенг йўллари, хорижнинг авгойўллари, аэродромлари, бандаргоҳлари...

Мен бешикдаги болаларни эркалайман, ўзимча алла айтаман,
улар менинг нуноқ кўшиқларимни тинглаб жимгина уйкуга
кетиниши.

Шунда қабристонига ҳам кирдим, ундаги ўт босган қабрлар ёнига
қили тунроғи совимаган янги қабрлар ҳам кўшилибди.

Мен мотам бўлган уйларга кириб сукут сақладим, тўй бўлган
уйларга кириб яйраб ўйнаб кулдим. Ҳозиргача эшитмаган ҳикоя ва
сўзларни эшитдим. Айримларини билардим, лекин унутган
юшман, улар яна ёдимга тушиди ва хотирларим қатидан яна юзага
келди чикди...

Янги нарсаларни ўз кўзларим билан кўрдим, эскилари тўғрисида
сўзлардан эшитдим, баъзи нарсаларни эсга олдим, улар мисоли хаёл
ўрғунига ҳилма-хил ишлардай йиғилди. Мен яна хаёлан бу ишлардан
қанадай ажойиб гилам тўқиш мумкинлиги тўғрисида ўйладим.

Куни кеча ёш бола эдим,
Куш уядан полапон тутдим.
Қайси куни ишққа дуч келдим,
Бирданига вояга етдим.

Куни кеча доно чол эдим,
Кексаликнинг мақомин тутдим.
Қайси куни ишққа дуч келдим,
Бирданига ёшариб кетдим.

Ҳа, мен севги ҳақидаги достонимни ёзиб тугатганим йўқ. Ошиқ
на Маълуқ. Ошиқ — бу менинг ўзим. Асосий қаҳрамоним Маълуқ
— бу севги. Достонни ёзиб тугатишим керак. Лекин мен ҳозир
шундай ҳолатдаманки, гўё талвишли шояидинчнома олганман,
ҳамма ишимни ташлаб аэродромга чошимиз лозим.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, тоғлик аёл кечадан қолган
овқатни иситиш учун ўчоққа ўт ёқади. Қайсики, бу овқат оилага
етиб ортади. Шу пайт остонадан кутылмаган меҳмон кириб келади.
Аёл иситилаётган овқат солинган кастрюлни ўчоқдан олиб, янги
овқат тайёрлаш учун ўчоққа қозон осади.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, йигит тенгдош ўртоғи бўлган
куш ёнига ўтиради, лекин тўйхонага кексалар кириб келади ва у
ажойибни бўшагачи.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, меҳмонхонада оқсоқоллар давра
куришган, уларнинг ёнида болалар ўйнаб юринибди. Шу найт

оқсоқоллар муҳим бир масалани ҳал қилишмоқчи бўлишади ва болаларни меҳмонхонадан чиқариб юборишади.

Баъзан мен ўзимни овчидай, балиқчидай, чавандоздай сезаман: фикрларни овлайман, ё қармоқ ташлаб ушлайман, кейин уларни эгарлаб минишга ўргатаман. Баъзан эса, мен кийикман, балиқман, отман, аксинча, ўйлар, фикрлар, туйғулар мени овлайди ва ўз ҳукмига юргизади. Ҳа, фикр ва туйғулар тоғлиқлар уйига таклифсиз ва огоҳлантиришсиз келадиган меҳмонларга ўхшайди. Улардан, меҳмонлардан бекиниб бўлмайди, уйдан қочиб кета олмайсан.

Бизнинг тоғлиқлар меҳмонларни катта ёки кичкинага, нафи тегадиган ёки нафи тегадиганларга бўлишмайди. Энг кичик ёшли меҳмон ҳам иззатда, чунки у меҳмон. Ҳатто энг кичик ёшли меҳмонга ҳам ёши улуг мезбонга нисбатан кўнроқ ҳурмат кўрсатилади. Меҳмоннинг қасрдан келганини суриштирмаймиз, остонада кутиб олиб, уйнинг тўрига ўтқазамиз, ёнбошига ёстиқ қўямиз.

Тоғлиқларнинг уйига меҳмонлар кутилмаганда келишади. Лекин улар тоғлиқлар учун ҳеч қачон кутилмаган меҳмон бўлишмайди. Чунки биз тоғлиқлар меҳмон келишини ҳар доим, ҳар кун, ҳар соатда, ҳар дақиқада кутиб яшаймиз.

Худди шундай китобдаги фикрлар ҳам тоғлиқ меҳмонларга ўхшаб ҳаёлимга кутилмаганда кириб келишиди.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, деворга осилган пандурни эринибгина қўлингга олсан. Шундай ўзингча қаңдай созланганини текшириш учун динғирлатасан, бирдан янги куй-кўшиқ туғилади. Энди сен шу кўшиқни берилиб куйлай бошлайсан. Тун ўтганини ҳам, тонг отганини ҳам билмай қоласан.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, йигит арзимас юмуш билан қўшни овулга боради ва у ердан отига ёрени минганптириб қайтади.

Нуфузли журналнинг ҳурматли муҳаррири! Мен мактубингизда баён этилган илтимосингизни бажараман. Тез кунда Доғистоним ҳақида китоб ёзишга киришаман. Фақат сиз айтган муддатда тугата олмасам, мени маъзур тугасизлар. Чунки мен жуда кўп сўқмоқларни босиб ўтишимга тўғри келади. Тонда эса бундай сўқмоқлар жуда кўп.

Тоғлар узоқдан сайқалланмаган олмосдай сирли жилоланади. Менинг ҳаёл тулпорим кенгликларда учмоқ истайди. У сиз айтган тор йўлақларга сиғмайди ва уларга киришни ҳам истамайди.

Мен сиз кутгандай ўз Доғистонимни 9—10 саҳифа қоғозга ўрай олмаймаман. Узр, “Доғистоннинг бугунги куни, илғор тажрибаси ва яришган муваффақиятлари”, “оддий меҳнаткашларнинг кундалик ташвишлари, меҳнат қаҳрамонликлари ва орзу-ниятлари”, “тоғли улка ва унинг асрлардан ўтган анъаналари”, “ажойиб бугуни ва норлоқ эртаси” тўғрисида ёзиш ҳазилакам иш эмас.

Ручкамнинг кичкинагина пероси бундай улкан юкни кўтариши қийин. Сиёҳнинг кичкинагина томчиси тоғдан шарқираб оқаятган ёнағаларнинг, саркаш дарёларнинг туғёнини, олам тақдирини, қитто битта одам тақдирини ўзида жамлаши мушкул.

Катта қушда кўпроқ, кичкина қушда камроқ қон бўлади. Қуш қандай бўлса, унинг қони гавдасига мосдир.

ДҲЙДИЛАР. Суякни ирғитган эдилар, у бехосдан буғу бошига тушиб шундан ажойиб шох ўсиб чиқди.

ДҲЙДИЛАР. Агар дунёда Али бўлмаганда, унинг ўгли Умар дунёга келмасди. Агар дунёда тун бўлмаганда, қандай қилиб тонг отарди.

ДҲЙДИЛАР.

- Бўртут, қаерда дунёга келдинг?
- Тор дарада.
- Бўртут, қабққа учмоқчисан?
- Чексиз осмонга.

КИТОБНИНГ МАЗМУНИ ВА УНИНГ НОМИ

Элни чорлар, булса тўй ё жанг,
Унда мудрар шундай зўр жаранг.
Кўнгироқдаги ёзувлар.

Софдилликка ибрат отам ҳаёт дафтари,
Энди унинг исмин олиб улғаяр бола.
Бешигига осилгандир отам ханжари,
Унга софдил отам ҳақда айтилар алла.
Бешикдаги ёзувлар.

Тоғлик икки нарсани асраши керак, ўз бўркини ва ўз номини. Бўрқа тагида бошни борлар, шубҳасиз бўркини асрайди. Юрагида ачовчи борлар эса, ўз номини пок сақлаб қолади.

Торгина уйимизнинг шифтида бир нечта ўқ излари бор. Бу изларни отамнинг қадрдонлари тўппончадан ўқ узиниб қолдиришган. Улар яқин қояларга уя қурган бургутларга бу хонадонда иниси туғилганини, Доғистонда яна битта бургут кўпайганини билдириш учун тўппончаларидан ўқ узинган.

Албатта, шифтга ўқ отилган билан ўғил бола туғилиб қолавермайди. Лекин ўғил бола туғилганини билдириш учун отишга ҳаммаша ўқ тошилган.

Мен дунёга келганимда ва менга исм бериш маросимида отамнинг дўстлари икки мартадан ўқ узинган экан: олдин шифтга, кейин ерга.

Онам менга қандай исм қўйишганини айтиб бергандилар. Мен оилада учинчи ўғил эдим. Ҳа, оилада онам ҳам бор эди, лекин биз ҳозир эркаклар, ўғил болалар ҳақида гаплашамиз.

Биринчи ўғилнинг исми туғилмасидан аввалроқ маълум бўлган. Чунки олатимизга кўра у марҳум бобомнинг исмини олиши керак эди. Ҳатто бу ҳақда бутун овул билган ва суҳбатлашганда бир-бирига айтишган: яқинда Ҳамзатнинг уйида Муҳаммад туғилади.

Менинг бобомнинг ҳовлисига ҳеч қачон тўрт оёқли ҳайвон кирмаган, агар мушук ва кучукни ҳисобга олмасак. У ҳеч қачон кўрпа остида ҳам ухламаган, демакки, юпқа оқ пояндоз нима эканини ҳам билмаган. Дунёдаги ҳеч бир доктор мен Муҳаммадни кўриб қўйганман, оғзини очтириб тишига қараганман, билагаидаги томирини ушлаб юрак уришини санаганман, кўйлагини кўтариб текшириб чуқур нафас олишини айтганман, деб мақтана олмайди. Овулдаги ҳеч бир киши бобомнинг туғилган ва вафот этган кунини аниқ айта олмасди. Агар битта ёзма манбага ишонадиган бўлсак, унда бобом Муҳаммаднинг номини ёмонотлиқ қилиш учун салпал арабчани биларди, деб ёзиб қўйилган. Шундай қилиб, Отам унинг исмини биринчи ўғлига, менинг катта акамга берган.

Отамнинг Ахильчи исмли амакиси бўлган, у иккинчи ўғил туғилишидан сал аввалроқ вафот этганди.

Шу боис оиламизда иккинчи ўғил туғилганда овулдошларимиз бир-биридан шундай дея суюнчи олишган:

— Мана Ахильчи ҳам қайта туғилди. Ўзимизнинг қадрдон Ахильчи. Агар уйининг томига қарга қўнса ҳам хайрли келсин. Унга улуг одамнинг исми мерос қолди. Илойим, бола исмини олган одамга ухшаб олижаноб бўлиб вояга етсин.

Мен туғилганда отамда тайёр исм бўлмаган. Чунки уша вақтда отамнинг яқинида вафот этган ёки олис ўлкаларда бедарак кетган қадрдонни йўқ эди. Агар бор бўлганда мен ҳам унинг номини олиб, кейин умрим бўйи шу номни шарафлаб янашимга тўғри келарди.

Шу боисе отам урф-одатларимизга амал қилиб, мен туғилганимдан кейин исм қўйиш маросимига овулимизнинг барча оқсоқолларини уйимизга таклиф этган. Оқсоқоллар уйимизда бутун бир мамлакатнинг тақдирини ҳал этишга тўланишгандай шошилмасдан даяри қуришган. Улар қўлларида Балхар кулоллари тайёрлаган ажойиб кўзачалар ушлашган. Албатта, кўзачалар ичида кўпириб турган буза чайқалган. Фақат тўрдаги авлиё кўринишидаги ошпоқ соч-соқолли нуронийнинг қўллари бўш бўлган.

Отам бошқа хонадан чиқиб, ана шу нуроний қўлига мени тутқизган. Мен нуроний қўлида тиширчилаганман, онам эса кўкнингина шундай деган.

— Сиз менинг тўйимда қўлингизда пандур ва чилдирма чалиб куйлаган эдингиз. Кўшиқларингиз жуда ёқимли эди. Ҳозир қўлинигида менинг чақалоғимни ушлаб, қандай кўшиқ айтасиз?

— Эй, боланинг онаси! Унга кўшиқни бешигини тебратиб, сен ўзинг айтасан. Кейин унга жилғалар, қўшлар ўз кўшиқларини куйлайди. Майли, унга қиличлар ва ўқлар ҳам ўз кўшиқларини айтишсин. Лекин унга энг яхши кўшиқни келинчаги куйласин.

— Унда ўғлимга исм қўйинг. Мен онаси, бутун овул, бутун Донистон сиз қўйган исмни эшитсин.

Нуроний мени қўлларида уйнинг шифтигача кўгарган ва деган:

— Қизларнинг исмига юлдузлар нури ва гуллар нафислиги нурланган бўлиши лозим. Ўғиллар исмида эса, китоблар ҳикмати ва қиличлар жарангги ифодасини топмоғи керак. Мен китобларни ўқиб, қиличлар жаранггини тинглаб кўп исмларни билдим. Мен ўқиган китоблар ва мен тинглаган қиличлар жарангги ҳозир қўлоғимга РАСУЛ исмини шивирламоқда.

Авлиёсифат нуроний мени аста ўгириб ўнг қўлоғимга шивирлаган: РАСУЛ. Кейин мени ўгириб, чап қўлоғимга баландроқ овунида айтган: РАСУЛ. Сўнгра мени йиғлаётган ҳолда онамга берган ва даврага қараб деган:

— Маиа Расул билан танишиб олдик.

Уйда ўтирганлар сукут сақлашиб, бу исмга рози эканликларини билдиришган. Кейин қўлларидаги бўзани ичишиб, кўзачаларни ўқариб қўйишган ва барчаси мамнуният билан томоқ қиришган.

Тоғлик икки нарсани асраши керак. Ўз буркини ва ўз номини. Ўнлаан бурк оғирлик қилиши мумкин, худди шундай ном ҳам. Ўндилликда маълумки, дунёни кўрган ва кўп китобларни ўқиган ошпоқ соч-соқолли тоғлик нуроний менинг исминимга умримизнинг мақсадини жў этган экан.

Расул арабчада "ёлчи" ёқимлироқ айтсак "вакид" деганидир. Унингиз, мен кимийингиз эмасман, кимнинг вакили?

РИПКУРХТБ
390453

3108/61 sh
17
Davlat pedagogika instituti
KUTUBXONASI
Angren sh.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Бельгия. Мен жаҳон шоирлари учрашуви қатнашчисиман, унда кўлаб миллат ва мамлакатларнинг вакиллари иштирок этишди. Ҳар бир қатнашчи ўз халқи, унинг маданияти, шеърияти ва тақдири тўғрисида гапиришди. Бу учрашувда Лондондан келган венгер, Париждан келган эстон, Сан-Францискодан келган поляк каби вакиллар ҳам бор эди. Тақдир уларни ўз юртдан узоққа, денгизлар ва тоғлар ортига, ўзга мамлакатларга етаклаган бўлса нима қилишсин?

Учрашувда битта шоирнинг шундай сўзлари ёдимга муҳрланиб қолди.

— Жаноблар, биз турли мамлакатлардан келиб шу жойда тўшландик. Сизларнинг ҳар бирингиз ўз миллатингиз, ўз мамлакатингиз вакилисиз. Фақат менгина битта халқнинг, битта мамлакатнинг вакили эмасман. Мен барча халқларнинг, барча мамлакатларнинг ва умумшеъриятнинг вакилиман. Ҳа, мен — шеъриятман. Мен — қўшман, бутун сайёрага нур таратувчи. Мен — ёғирман, она замин тапналигини қондирувчи, унда қайси миллат яшаётганига эътибор ҳам бермайман. Мен — дарахтман, Ер шарининг ҳамма жойида бир хил гуллайдиган.

У шундай деди ва минбардан тушди. Кўпчилик уни олқишлади. Мен ўйга тоқдим. Чиндан ҳам у ҳақ, биз шоирлар бутун дунёга жавобгармиз, аммо ўз тоғликлари номидан гапира олмаган одам, бугун дунё номидан гапира оладими? Назаримда, у ўзи туғилган юртдан кетиб ўзга мамлакатда уйланган ва қайнонасини она деган одамга ўхшайди. Тўғри, ҳамма қайнонасини ҳурмат қилиши керак, лекин бари бир она она-да!

Агар сиздан кимлигини сўрашса, барча маълумотларинг ёзилган паспортингни кўрсатишинг мумкин. Агар халқдан кимлигини сўрашса, у шундай ҳужжат ўрнига ўзининг олимини, шоирини, рассомини, бастакорини, сиёсий арбобини, саркардасини кўрсатади.

Ҳар бир одам болалигидан ўз халқининг вакили бўлиш учун дунёга келганини билиши ва шу вазифани зиммасига олишга ўзини тайёрлаши керак.

Одамга исм, бўрк ва қуроқ берилади, чақалоқлигидан бошлаб унга алла айтиб она тилига, ўз юртига меҳр синдирилади.

Мени тақдир қайси жойларга олиб бормасин, туғилган юртимнинг, тоғларнинг, отни эгарлашга ўргатган овулниги вакили эканимни унутмайман ва ўзимни ўша жойларда Доғистоннинг махсус мухбири сифатида сезаман.

Доғистонимга эса, умуминсоний маданиятнинг махсус мухбири, бутун мамлакатнинг, бутун дунёнинг вакили сифатида қайтаман.

Она юртим ҳақда ҳали очунга,
Ўзим хоҳлагандай куйлай олмадим.
Эга бўлсам ҳамки тўла хуржунга,
Ундаги борини тўкиб солмадим.

Она тилимдаги янгроқ кўшиқни,
Жаҳон узра мағрур боцлай олмадим.
Елкамга ортилган зил-замбил юкни,
Хавотирдан ерга ташлай олмадим.

Ушунинг томида давра қурамыз ва овулидонларим мендан сўрашади:

- Узоқ элларда ўзимизнинг одамларни учратмадингми?
- Унга юртларда зерикмадингми, овулимизни соғиндингми?
- Унга мамлакатларда бизнинг борлигимизни, шу заминда яшаётганимизни билишадими?

Мен уларга жавоб бераман:

— Улар биз ҳақимизда қасқдан ҳам биларди, агар биз ўзимизни қанни тўла билмаган бўлсак. Биз миллион кишимиз. Доғистоннинг тошлоқ тоғлари орасидамыз. Миллион киши ва қирқдан зиёд тил...

— Биз ҳақимизда мана сен гапир, ўзимизга ҳам, ўзгаларга ҳам, дунёда яшаётган барча одамларга ҳам. Нечка асрлар бизнинг тарихимизни аждоқларимиз ханжар ва қиличлар билан ёзишди. Энди одамлар қоғоз-қаламни ўйлаб топишди. Агар сен Цада овулида тутилиб, ханжар ва қиличларда ёзилган тарихимизни қалам билан қоғозга ўтказмасанг, бу ишни сен учун бошқа одам қилмайди.

Сара фикрларингни уюр қил, ундаги отлар чопқирликда бири-биридан қолишмасин. Кейин бу уюрни ошпоқ қоғоз яйловига эркин қўйиб юбор. Майли, фикрларинг ошпоқ қоғоз узра яйраб учсинлар, худди бир нарсадан ҳурккан отлар ёки тоғ такалари каби.

Фикрларингни яширма. Агар яширсанг, кейин қаерга қўйганингни унутиб қўясан. Баъзан хасислар пулини қаерга бекинганини унутиб қўйишади ва хасисликлари туфайли бор-будидан айрилишади.

Аммо фикрингни ўзгаларга ҳам берма, оғзингдаги гапингни олдириб қўйма. Қимматбаҳо сазни болага қуғирчоқ ўрнига беришмайди. Бола сазни ё синдиради, ё бирон жойини шикастлайди, ё уни йўқотади.

Ҳар ким ўз отининг феълини бошқаларга нисбатан яхшироқ билади.

ОТАМ СЎҚМОҒИ ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Бизнинг кичкинагина Цада овулимизни ундан каттароқ бўлган Хунзах овулига

туташтирувчи автомобиллар қатнайдиغان йўл бор. Хунзахда туман маркази жойлашган. Отам Хунзахга ҳар куни ишга ҳамма юрадиган йўлдан эмас, ўз сўқмоғидан қатнаган. У белгилаб олмаса ҳам эргалаб ва кечкурун бир жойдан юравериш текис сўқмоққа айлантирган.

Отам ўз сўқмоғидан ажойиб гулларни терарди ва улардан ажойиб гулдасталар тузарди.

Қишда эса сўқмоғининг ўнг ва чап томонларига одамларнинг, чавандозларнинг, отларнинг кичик-кичик ҳайкалчаларини ясаб кетарди. Цада ва Хунзах овулидаги одамлар бу сўқмоқдан ўгаётганда ҳайкалчаларни томонга қилиб завқланишарди.

Отам ясаган гулдасталар аллақачон қуриб тўкилди, отам қордан ясаган ҳайкалчалар аллақачон эриб кетди. Лекин Доғистоннинг гуллари, тоғликларнинг тимсоллари отам шеърларида ҳамон яшайпти.

Ўсмир чоғларим, ҳали отам бошимда посбоним эди. Хунзахга борадиган бўлдим. Мен катта йўлдан бурилиб, отамнинг сўқмоғидан юргим келди. Кекса тоғлик мени кўриб гўхтатди:

— Отангнинг сўқмоғи отангга буюрсин. Сен ўз сўқмоғингни изла.

Мен кекса тоғликнинг насиҳатига қулоқ тутиб, ўзим учун янги сўқмоқ изладим. Мен танлаган қўшиқ сўқмоғи олис, эгри-бугри бўлса ҳам ҳамон ўшанда кетаянман, ўзимнинг гулдастам учун гуллар тераянман.

Ушбу китобни ёзиш ғояси ҳам илк бор айнан шу сўқмоқдан кетаётган вақтимда туғилган.

Ўшанда нимаики ўйлаган бўлсам хотирамга муҳрланиб қолди. Энди улар албатта дунёга келади. Худди она қорнидаги ҳомила аввал юздаги тер бўлиб сизгандай, кейин оғриқ бериб туғилгандай. Бу ҳолат китоб ёзишда ҳам бошдан кечади.

Аммо болага исмини у дунёга келмасдан аввал ҳам танлаш мумкин. Мен китобимни қандай номласам экан? Унга номни гулларнинг номидан олсаммикан, ёки юлдузларникидан, ёки доноларнинг ҳикматли китобларини ўқиб унга ном изласаммикан?

Йўқ, мен отимни ўзганинг эгари билан эгарламайман. Четдан олинган ном, эҳтимол, лақаб бўлар, лекин ҳеч қачон ҳақиқий ном бўла олмайди.

Шундайку-я, лекин китобнинг номи унинг мазмунидан, нималар ёзилганидан ва мақсад-муддосидан келиб чиқиши керак. Ахир, бўрқни бошга қараб танланади, аксинча эмас. Торнинг узунлиги пандурнинг узунлигига қараб олинади.

Менинг овулим, менинг тоғларим, менинг Доғистоним. Мана шулар менинг ўйларим, менинг туйғуларим ва менинг мақсадимнинг ошғени. Қанотларим қотган вақтида ўзим ҳам шу ошғидан парвоз қилганман. Барча қўшиқларим шу ошғидан учган. Доғистон — менинг ошғеним. Доғистон — менинг бешигим.

Шундай экан, нега ўйланишим керак? Тоғликлар кўпинча ўғлига бобосининг исмини қўйишади. Китоб менинг фарзандим, мен эса Доғистоннинг ўғлиман. Демак, унинг номи — “Доғистон”. Ҳа, бу жуда мос, жуда гўзал ва нишонга жуда аниқ тегадиган ном.

Элчининг қайси мамлакатдан эканлигини унинг машинасидаги байроғига қараб билишади. Менинг китобим — менинг давлатим. Унинг номи эса байроғи.

Ёзаётган вақтда одамнинг фикрлари ҳар бир саҳифада, ҳар бир сатрда ва ҳатто ҳар бир сўзда баҳс-мунозарага киришади. Менинг фикрларим ҳам худди қандайдир халқаро анжумандаги вазирларга ўхшаб кун тартиби бўйича ўзаро сўз жангига киришгандай китобнинг номи юзасидан баҳс-мунозарага киришади. Менинг фикрларим ҳам худди қандайдир халқаро анжумандаги вазирларга ўхшаб кун тартиби бўйича ўзаро сўз жангига киришгандай китобнинг номи юзасидан баҳс-мунозара бошланади.

Шундай қилиб, битта вазир бўлажак китобни “Доғистон” деб номланган таклифини киритди. Иккинчи вазирга бу таклиф ёқмади. У минбарга қоғозларини кўяр экан, ўз эътирозларини билдирди.

— Бўлмайди, тўғри келмайди. Қандай қилиб кичкинагина китобни каттакон мамлакат номи билан аташ мумкин? Болага отасининг бўркини кийдиришмайди. Ахир, бола бўрkning тагида қилиб кетади.

— Нега бўлмас экан? — дея баҳсга киришди таклиф киритган вазир. — Ой осмонда сузиб ўтаётган вақтда денгизда ҳам, жилғада ҳам аке этади. Биз бу акени ой деб атаймиз, бошқа номда эмас. Нима учун Доғистон акси бўлган бу китобга бошқа ном излашимиз керак? Тўғри, бир эртақда тулки ойнинг сувдаги аксини бўрига бир бўлак думба деб айтган ва бўри бу сўзга ишониб ўзини сувга ташлаган. Аммо тулкининг айёрлиги ва ёлғончилиги ҳаммамизга маълум.

— Бўлмайди, тўғри келмайди, — ўз фикрида қаггиқ туриб оқди иккинчи вазир. — Доғистон — бу аввало географик тушунча. Икки тоғлар, дарёлар, даралар, булоқлар ва ҳатто денгиз. Менга “Доғистон” деб айтишлари билан кўз олдимга географик карта келади.

— Э, йўқ! — деб аралашман мен. — Менинг юрагим Доғистон меҳри билан лиммо-лим, лекин у географик карта эмас. Менинг Доғистонимда географик ва бошқа чегаралар ҳам йўқ. Менинг Доғистонимда йиллар кетидан йил, асрлар кетидан аср келиши аниқ бўлган қатъий мезон ҳам йўқ. Менинг китобим, агар уни ёзсам Доғистон ҳақидаги ҳеч бир дарсликка ўхшамайди. Ҳаёл кенгликларимда асрлар қўшилиб кетади, кейин мен улардан энг муҳим тарихий воқеани, халқимизга хос энг муҳим хислатни, “Доғистон”га хос энг муҳим сўзни оламан.

Туғри, барча доғистонликлар учун Доғистон битта, ягона. Лекин ҳар бир доғистонликнинг қалбида ўз Доғистони бор.

Менинг ҳам ўз Доғистоним бор. Менгина уни шундай кўраман, менгина уни шундай тасаввур қиламан. Доғистонимда шунча йил яшаб нимаики кўрган, билган бўлсам, менгача яшаган ва мен билан замондош доғистонликлар, қўшиқлар ва дарёлар, ҳикматлар ва қоялар, осмонда учган бургутлар ва отнинг туғидан тушиб қолган тақалар, тоғ сўқмоқлари ва ҳатто дарадаги акс-садолар қалбимда ўз Доғистонимни пайдо қилишди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Кисловодск. Хонада икки кишимиз. Мен ва ўзбек. Бизга деразадан тонг ва шом пайтида Эльбруснинг икки чўққиси яққол кўзга ташланади.

Мен бу икки чўққини сочи олинган ва жангларда бошидан яраланиб, жароҳатини дока билан боғлаб олган Шомилнинг кўркмас икки муридига ўхшатдим.

Шу вақтда хонадошим чўққига қараб туриб, менга сўз қотди:

— Бу икки ўрқачли чўққи менга Бухородаги ошпоқ соч-соқолли нуронийни эсимга солди. Гуё у қўлида бир лаган ош кўтариб келаётиб, тонгда водий гўзаллигини кўриб ҳайратланиб қотиб қолган.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Калькутгада буюк Робиндранат Тагор уй музейида қуш расмини кўргандим. Бундай қуш дунёда йўқ ва ҳеч қачон бўлмаган. Лекин шундай қуш Тагорнинг тасавурида пайдо бўлган, қалбида яшаган. Албатта, Тагор дунёдаги бошқа қушларни ҳеч қачон кўрмаганида, бундай мўъжизавий қуш суратини чиза олмасди.

Менинг қалбимдаги шундай мўъжизавий қуш — бу менинг Доғистоним. Шунинг учун китобимни аниқ қилиб, “Менинг Доғистоним” деб номлашим керак. Бу билан Доғистон менгагина тегишли демоқчи эмасман, балки Доғистон ҳақидаги тасавурларим

бошқаларнинг Доғистон ҳақидаги тасаввурларидан фарқ қилади демокчимаан холос.

Хуллас, қарорим қатъий. Китобимнинг муқовасига “Менинг Доғистоним” сўзлари ёзилади.

Қароримни эшитиб, вазирлар анжумани бир муддат сукут сақлади, ҳеч ким эътироз билдирмади. Бирдан шу вақтгача жим утирган вазир турди ва минбар сари йўл олди.

— Менинг Доғистоним. Менинг тоғларим. Менинг дарёларим. Нима ҳам дер эдик, ёмон эмас. Талабалар ётоқхонасида ёшлик даврида яшаш яхши. Кейинчалик одамнинг ўз уйи, ўз ҳовлиси бўлиши керак. Аммо “менинг уйим” дейиш билан иш тугамайди, бу уйнинг ўчоғида ўт ёниб туриши зарур. “Менинг бешигим” деган сўз ҳам ҳеч нарсани аниқлатмайди, аввало бу бешиқда чақалоқ ётиши керак. “Менинг Доғистоним” деб ёзгандан кейин унда Доғистон тақдири, бугунги куни бўлиши шарт. Доғистонлик машҳур шоир Сулаймон Стальскийнинг ҳикматли мисралари ҳаммамизга маълум. Мен ҳозир айтмоқчи бўлган гапни ҳам у илгарироқ шеърларида ёзиб қўйган. У шундай деб ёзганди: “Мен фақат лезгин, Доғистон, Кавказ шоири эмасман. Мен — ўз давримнинг шоириман. Мен шу катта мамлакат эгасиман”. Ҳа, оппоқ соч-соқолли Сулаймон шундай деб айтган. Сен эса бизга битта фикрни таъкидлаяпсан. Менинг овулим, менинг тоғларим, менинг Доғистоним. Бу гапларингдан кейин мен учун дунё Доғистондан бошланиб, Доғистонда тугайди деб ўйлаш мумкин. Дунё Кремлдан бошланмайдими? Сенинг қўйган номингда мен шуни кўрмаяман. Сен кўкрак қафаси яратгансану, унинг ичига юрак қўйишни унутгансан. Сен кўз яратгансану, унга кўриш сезгисини беришни унутгансан. Кўра олмайдиган кўз узумсиз ток новдасига ўхшайди.

Ёрқин ўхшатишларни айтган учинчи вазир қалин ҳикматли китоблардан иқтибослар кўчирилган қоғозларни қўлтиқлаганча ўз жойи томонга йўналди. У судья ҳукми ўқиб эшиттиргандан кейин гапирингга ҳожат йўқ, худди шундай мендан кейин бошқаларга айтиладиган гап қолмайди, дегандай ҳамкасбларига назар ташлади.

Шу пайт минбарга анжуман қатнашчиларидан яна бири отилиб чиқди. У жўшқин, қувноқ ва бошқаларга нисбатан ёшроқ эди. У ўз нутқини шеър ўқишдан бошлади.

Агар одам утирса фақат,
Билиб бўлмас у соғми, чўлоқ,
Агар одам уйқуни урса,
Билиб бўлмас қандайдир кўзи?

Агар одам туширса овқат,
Билиб бўлмас у мардми, қўрқоқ.
Агар одам доим жим турса,
Билиб бўлмас, асли ким ўзи?

— Бу билан мен нима демоқчиман? — давом этди у. — Албатта, итотда гоё бўлгани яхши. Бу ҳақда мендан олдин чиққан нотик апириб ўтди. Лекин ҳаётда шундай гоёпараст одамлар борки, парнинг гоёга ҳам зарари тегади. Шу ўринда мен сизга Итля вулидан чиққан Михаил тўғрисида сўзлаб бермоқчиман.

Анжуманда сўзланг учун вақт белгиланмагани учун нотик бемалол Михаил ҳақидаги ҳикоясини бошлади.

Хунзах тумани партия кўмитасида Михаил Григорьевич Гусейнов еган отбоқар ишларди. Аслида, унинг номи Михаил эмас, Ёҳаммад эди. Фуқаролар уруши даврида у қайгадир кетди ва йўқилган овулига Муҳаммад эмас, Михаил бўлиб қайтди. Демак, у оғистонда берилган исми ўзгартирди. Кекса отаси янги пайдо бўлган Мишага деди:

— Онанг сенга мотам тутса бўлмасмиди! Гарчи мен сенга Ёҳаммад исмини берган бўлсам ҳам, энди у сенинг исминг, сенингга ўзинг хоҳлаганча муносабатда бўлишинг мумкин. Аммо енинг исмига даҳл қилишинга ким рухсат берди? Айт, кўрнамак. асан исмигни Григорий қилишга ким рухсат берди? Мен сенинг гангман, ҳали ўлганим йўқ! Мен Ҳасан бўлиб ўлишни истайман.

Фуқаролар уруши қатнашчиси қайсар чиқиб қолди. У бари-бир Михаил Григорьевич бўлиб қолаверди ва Хунзах туман партия кўмитасида отбоқарлигини қилаверди.

Кунлардан бир куни партия кўмитаси йиғилишида бизнинг қитувчимиз Гаджигга ҳайфсан берилибди. Маълум бўлишича, у кета тулдириш чоғида амакиваччасининг қандайдир қариндоши аязь ўтганини ёзмаган экан.

Хуллас, партия ҳайфсанини олган Гаджи Батланч овулидан иғибийрон ҳолда уйига қайтар эди. Йулда унга партия кўмитаси отбоқари Михаил Григорьевич етиб олди. Ҳол-аҳвол сурашишди. Гаджи унга дардини дастурхон қилди.

Михаил Григорьевич жилдий қисфада деди:

— Бу ишинг учун сенга ҳайфсан бериш кам. Сени камида партиядан ҳайдаш керак эди. Ўзи сен қанақа партия аъзосисан? ақиқий партия аъзоси бу ҳақда тегишли жойга ариза ёзарди. Ҳали амакиваччангнинг қариндоши экан, туғишга н уканг с синглинг, отанг бўлмайдами?

Ўқитувчи бошини кўтариб Михаил Григорьевичга қаради ва деди:

— Бекорга сени ғояпараст дейишмас экан. Сен шу вақтгача Доғистон тоғларини теп-текис қилиб ташламаганингга ҳайрон қолайман. Чунки учқур тошли қоялардан кўра теп-текис жой “ғоявийроқ”. Айтгандай, сенга ўхшашларга гапиришнинг ўзи бефойда.

Иккаласи бир томонга кетаётган бўлишларига қарамай Гаджи йўлини сўқмоқ томон бурди.

— Қасққа? — ҳайрон бўлиб сўради Михаил Григорьевич.

— Қасққа бўлса ҳам майли, лекин сен билан бирга юрмайман.

— Мен ёрқин келажак сари кетаянман. Сен қарама-қарши томонга юрмассан.

— Ҳатто ёрқин келажакка ҳам сен билан ёнма-ён бормамайман. Аммо кўрамиз, ёрқин келажакка қайси биримиз тезроқ етиб борар эканмиз?

Бу воқеани айтиб тугатган нотик яна сўзида давом этди:

— Битта шоир чунон ҳақида шундай шеър ёзибди:

Тоғлар узра тарқайди туман,
Бизга манзил кўринди равшан.
Кўйларишгни ҳайда, эй чунон,
Ўша ёрқин келажак томон.

Ёки ғояпараст рашкчи эр туман партия кўмитасига шундай ариза ёзган экан:

“Қанча тушунтирмай, ҳатто жисмонан таъсир кўрсатмай менинг хотиним “Партия тарихининг қисқа курси” китобини етарли даражада ўқимапти. Туман партия кўмитасидан хотинимни ғоявий жиҳатдан тарбиялашга ёрдам кўрсатишини сўрайман”.

Ёки бир кун Доғистон Ёзувчилар уюшмаси эшигида ваҳимали эълон пайдо бўлди: “Чўқур назарий жиҳатдан тайёрланмасдан туриб, бу эшикдан киришга ҳаққинг йўқ!”

Ўша куни кекса машҳур шоир Абуғолиб Фафуров қандайдир ин билан Ёзувчилар уюшмасига келаятган экан, эълонни ўқиб қайтиб кетибди.

Ёки кўп миллатли Маҳачқалъа шаҳрида турли қабристонлар бор: мусулмонларники, христианларники...

Ҳаддан ташқари, ғояпараст киши республика фаоллари йиғилишида шундай дебди:

— Биз халқлар дўстлиги учун тинмай кураш олиб бораямиз, лекин шаҳримизда ҳар бир миллатнинг ўз қабристони бор. Барча учун умумий янги қабристон очини вақти келди. Унга яхши ном ҳам қўямиз, масалан, “Бир оила болалари”. Тўғриси айтсам, менинг ота-онам диндор бўлишган. Худога ибодат қилишган. 1937 йилдан буён партия аъзоси бўлган мендай одам ота-онам билан битта қабристонда ётишим мумкинми? Шундай экан шаҳримизда юқори ғоявий мазмундаги янги қабристон очилишимиз керак.

Айтишларича, бу бечора ғояпараст ўзи истаган қабристон очилишини кута-кута вафот этибди.

— Шунинг учун айтаянман, — дея овозини кўтариброқ ганирди вазир, — китобнинг номи — бу бўрк. Аммо нима муҳим: бошми ёки бўрк? Яхшиси, овчилар қандай қилиб бўри овлагани тўғрисидаги ҳикояни айтиб берай.

ОВЧИННИНГ БОШИ БОРМИДИ? Учта овчи овулга яқин дарага бўри бекинганидан хабар топишди. Улар бўрини топиб, ўлдирини қарор қилишди. Халқимиз уларнинг бўрини қандай овлагани тўғрисида кўплаб ҳикоялар тўқинган. Болалигимда айтилган бу ҳикоя менинг ёдимда қолган.

Бўри овчилардан қочиб ғорга бекинган. Ғорга бош сиғади-ю, елка сира сиғмайди. Овчилар нима қилишни билмай тошнинг орқасига ўтиб, милтиқларини тўғрилашганча бўрининг ғордан чиқишини кута бошлаган. Албатта, бўри ҳам аҳмоқ эмас, ўзини ўққа тутиб берадиган. Демак, бу ўйинда кугишдан чарчаган томон ютқазади.

Битта овчининг сабри чидамади. У ғорга кириб, бўрини ҳайдаб чиқмоқчи бўлди. У ғорнинг олдига келиб, бошини ичкарига суқди. Шу кўйи қимирламай тураверди: на ичкарига киришга уринади, на бошини чиқаришга. Икки овчи бу ҳолатни кўриб туравериш чарчаниди ва яқинлашиб биринчи овчининг гавдасини туртишди. Думалаб тушган гавдага қарашса, унинг боши йўқ эди.

Улар бир-биридан сўрашга тушди: у ғорнинг олдига келмасдан олдин ўзи боши бормиди? Елкасининг устида нимадир бордай эди, деди бири. Унинг илгари ҳам боши йўқ эди, деди иккинчиси.

Бошсиз гавдани овулга олиб келишди, бўлган воқеани гапириб беришди. Бир кекса киши деди: “Агар у бўри бор ғорга бошини суққан экан, демак унинг боши аввалдан бўлмаган. Эҳтимол, унинг боши болалигидан бўлмагандир?” Масалага аниқлик киритиш мақсадида овчилар хотинининг олдига бориб бу ҳақда сўрашибди.

— Мен эримнинг боши бор-йўқлигини қасқдан биламан? Фақат эсимда қолгани шу: эрим ҳар йили янги бурк тиктиришга буюртма берарди

Ғоя сўзда эмас, амалда ҳам бўлиши керак. У муқовада жар солмасдан, кигобнинг мазмунига сингиб кетиши лозим. Хуллас, гапнинг охирида айтиладиган сўзни бошида айтиш шарт эмас.

Чақалоқнинг бўйнига бало-қазолардан асрасин деб, тумор осилади. Туморнинг фойдаси тегадими-йўқми, бу бошқа масала. Лекин тумор кўйлак ичида бўлади, уни ҳаммага намойиш қилинмайди.

Ҳар бир китобда шундай тумор бўлиши керак. Уни муаллиф билади, ўқувчилар эса сатрлар аро, яъни кўйлак ичида нималар борлигини тахмин қилади.

Ёки пишириқ тайёрлашда хамирга озгина асал қўшилади. Асал суюқликда эриб ширин маза беради ва хунбўй ҳид таратади. Уларни кўз билан кўриб, қўл билан ушлаб бўлмайди.

Ёки Бомбайда ям-яшил боғ бор. Жазирама иссиқда агрофидаги ўсимликлар сўлса ҳам бу боғ яшнаб тураверади. Матълум бўлишча, боғнинг тагида ер ости кўли бўлиб, дарахтларнинг илдизлари шу кўлнинг сувидан озиқланиб экан.

Ғоя бу тоғдаги тошдан-тошга урилиб сачраган сув эмас, у кўзга кўринмасдан тунроқни намлиштириб, илдизлари орқали дарахтларни озиқлантирувчи сув.

— Бу нима деганинг? — деганча столни қарсиллатиб уриб ўрнидан туриб кетди ҳикматли китоблардан иқтибослар келтириб нутқ сўзлаган вазир. — Демак, буркнинг устида нима бўлса ҳам сизларга бари бир: саллами, қизил лентами ёки беш қиррали юлдузми? Сизларга одамнинг кўнгли очиқ бўлса бас, кўкрагига Қизил Юлдуз ордени тақадими, бўйнига хоч осадими, бари бир, шундайми? Бир одамнинг ўзи бир вақтнинг ўзида Танус овулилик Ҳасанга ўхшаб Ғонох овулида ўқитувчи, Гиничутла овулида ёшлар танкилоти сардори, Хунзах овулида муллачилик қилиши мумкин эканда. Китобда ҳам шундай қилиши мумкин демоқчимисизлар? Йўқ, йўқ ва яна йўқ! Ғоя — бу байроқ! Ва уни кўз тунмайдиган жойга қўйиб бўлмайди. Байроқни ҳаминча баланд кўтариб юриш керак, токи одамлар унинг орқасидан эргашсин.

— Агар сенинг гапингни ким инкор этса, майли, унга хотини хиёнат қилсин, — дея гап бошлади яна ўша ёшроқ вазир. — Сен истаяпсанки, байроқ алоҳида жойда турсин, унга қараётганлар алоҳида жойда туришсин. Яъни, сен ғоя юракдан, кўнглидан бошқа жойда бўлишини истаяпсан. Сен уларни икки аравага ўтқазмоқчисан.

Бу аравалар бошқа-бошқа йўллардан кетиб қолишса нима бўлади? Сен айтаясанки, одам авар ҳам эмас, доғистонлик ҳам эмас, мамлакат фуқароси бўлса бас. Масалан, мен аварман, доғистонликман, шу билан бирга мамлакат фуқаросиман. Ахир, бу тушунчалар бир-бирини сира инкор этмайди.

Тўғри ҳамма йўллар Кремлдан бошланади. Мен ҳам бу фикрга тўлиқ қўшиламан. Лекин мен учун дунё ўз уйимдан ҳам, уйимнинг остонасидан ҳам, овулимдан ҳам бошланади-да. Кремль ва овул, бахтли келажак ғояси ва она юрт туйғуси, булар — қўшнинг икки қаноти, пандурнинг икки тори.

— Ўзи битта оёқда ҳаққалашимиз шартми? Китобга иккинчи ном ўйлаб топайлик, у ичидаги мазмунини ифода қилсин.

Қайга бормай она юртимга ўхшаш жиҳатларни излайман. Ҳиндистонга сафар чоғимда ҳам Доғистон ҳақида ўйладим. Бу мамлакатнинг қадим маданияти ва фалсафаси сирли овозда она юртим ҳақида шивирлади. Менинг бу гапларимга иншонсангиз бўлади, чунки эндиликда дунёнинг ҳамма жойида Доғистон ҳақида эшитиш мумкин. Шундай замонлар ҳам бўлган “Доғистон” сўзи кимсасиз дара ва чулларда акс-садо берган. Эндиликда бу сўз бугун мамлакатда, дунёда жарағлаб, миллионлаб юраклардан жой олди.

Мен Доғистоним ҳақида Непалдаги йигирма иккита шифобахш булоғи бор будда ибодатхонасида ҳам ўйладим. Аммо Непал мисоли сайқаланган олмос, шу боис уни Доғистон билан қиёслаш олмайман. Чунки Доғистон олмослари билан эндигина бир печа ойна кесилди.

Мен Доғистоним ҳақида Африкада ҳам ўйладим. У менга чорак қисми қиндан суғурилган ханжарни эслатди. Бошқа мамлакатлар — Канада, Чили, Англия, Испания, Японияда бўлганимда ҳам Доғистоним ҳақида ўйладим, улар ўртасидаги ўхшашлик ва тафовутларни изладим.

Куллардан бир куни, Хорватия бўйлаб қилган сафарим чоғида Адриатика денгизи соҳилидаги Дубровник шаҳрига бордик ва бу шаҳар мени ҳайратга солди. Бу шаҳардаги уй ва йўлақлар дарадаги қояларни ва тоғ сўқмоқларини эслатарди, ҳар жойда тошли майлончалар бор эди, уйлarning эшиклари хулси уйилган ғор оғзига ўхшаб кетарди. Ўрта асрларга хос бу уйлар ва ёлгорликлар қарнисида замонавий бинолар қад ростлаганди.

Бугун шаҳар бизнинг Дарбандга ўхшаб тошлар билан ўралганди. Тор йўлақларда деворларни ушлаб, тошли зинапоялардан юрдим. Девор бўйлаб бир хил масофада миноралар қурилганди. Ҳар бир

минора тена қисмида инсон кўзига ўхшаш икки шинак бор эди. Гуё бу миноралар имомнинг муттасил қуриқчилик қиладиган сергак муридларига ўхшарди.

Мен деворга суяниб битга миноранинг шинагидан ичкарига қарамоқчи бўлдим. Йўлакда туристлар тинимсиз қатнашаётгани учун туйнукка яқинлашишга имкон беришмади. Узоқдан шинакларда кўк нарсани кўрдим. Бу кўк нарса туйнук ўлчами бўлиб, катталиги кафтдай келарди.

Бир амаллаб шинакка яқинлашдим, туйнукдан қараб ҳайратланиб қолдим, ташқарида Адриатика денгизи январь кўёни нурларида жилланарди. Денгиз фақат кўм-кўк эмас, турли рангларда товланарди. Тўлқинлар шовиллаб тош деворга урилар ва яна гумбирлаб орқага қайтарди. Денгизда кемалар сузарди, ҳар бирининг катталиги бизнинг овулимизча келарди.

Мен қанча вақт катта оламини кўриш учун турна қатор туристлар орасида навбатда турдим ва ниҳоят туйнукка яқинлашиб узоқларга қараган пайтимда яна Доғистонимни ўйладим.

Ахир, у ҳам ўз навбатини кутиб турна қаторда турди. Унга ҳам олдида турган бахтиёрнинг баланд елкаси хаяқит берди. Ва лекин у ўз урф-одатлари, қўшиқлари, маданияти қадриятлари билан кенг оламга йўғрилиб кетди.

Ўтган даврларда турли шоирлар Доғистонни ўзларининг турфа тимсолларига жо этишга ҳаракат қилишди. Маҳмуд ғамга ботиб Доғистон халқларини тоғдаги жилғаларга ўхшатганди, қайсики, бир-бирлари билан қучоқлашишни истагани-ю ва лекин уларнинг бу орзуси ушалмади. Айтинг, эндиликда Доғистон халқлари битта узанга қўшилиниладими, битта гулдастага жамланмадими?!

Батирай айтган: камбағал нустинини хилват қора бурчакка улоқгиргандай, Доғистон ҳам тоғлар дарасига танланган.

Менинг отам Доғистон тарихини ўқиб чиқиб, уни ширакайф улфатлар даврасида вино куйиб қўлдан-қўлга узатиладиган шохга ўхшатганди.

Мен сенга қандай ўхшатиш топсам экан Доғистоним? Сенинг тарихингни, сенинг тақдирингни ифодалаш учун қандай тимсол топсам экан? Эҳғимол, кейинроқ сенга муносиб тимсол топарман, ҳозирча шундай дейман: “Дунёнинг кенг уммонига очилган мўъжаз дераза”. Ёки қисқароқ айтсам: “ Кенг уммонга очилган мўъжаз дераза”.

Жаноб вазирлар, мана сизга ёзмоқчи бўлаётган китобимнинг иккинчи номи. Менку тушунаман, Доғистонимга қўшни улкалар ҳам шундай дейишга ҳақлари бор. Майли, бу номнинг аданлари

ҳам бўлсин. Хуллас, мана сизга бурк — “Менинг Доғистоним”, мана сизга буркдаги юлдуз — “Кенг уммонга очилган муъжаз дераза”.

Энди мен пандурнинг торини созилаб бўлдим. Куй чалишга шайман. Ёки игнанинг кўзидан ипни ўтказиб бўлдим, тикинни бошлашим мумкин.

Қайсидир халқаро анжуманда кун тартибини тасдиқлашгандай, менинг вазирларим ҳам китобнинг номини тасдиқланди.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, ака-ука битта отга мингашиб баҳамжиҳат кетади.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, бир йигитнинг ўзи иккита отни стақлаб дарёга сувга олиб боради.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ, Лев Толстой шляпасига ўхшаш шляпа сотиб олибсан, лекин унинг бошига ўхшаш бошни қасрдан оласан?

ДЕЙДИЛАР, исми яхши, лекин қандай одам бўлиб улғаяр экан?

КИТОБИМНИНГ ШАКЛ-ШАМОЙИЛИ. УНИ ҚАНДАЙ ЁЗИШИМ КЕРАК!

Қинда тураверса ханжар занглайди,
Уйда ётаверса йигит понглайди.

Ханжардаги ёзувлар.

Игнадан ип ўтказдим,
Тикай қандай сўзана?
Созимни заб созладим,
Чалай қандай тарона?

Гижинглаб турган вафодор отимни яхшилаб тақалатдим. Ўзим отимнинг оёғини кўтариб турдим, тақа мустаҳкам қоқилганини текшириб кўрдим. Отни эгарладим, айилини маҳкам тортдим, орасидан ҳатто бармоқ ўтмайди. Ҳа, отни ҳафсала билан эгарладим.

Отамга ўхшаш нуроний менга далда берди, дуо қилди. Кўзлари чақнаб турган қизча қамчи узатди. Қўшни уйдаги тоғлик келин

атайин сув тула кўзаси билан қаршимдан чиқди. Овул буйлаб отимни стаглаб кетаётган вақтимда кимни учратсам менга йўл берди ва деди: Оқ йўл!

Овул чеккасидаги уйда яшовчи тоғлик аёл тоқчага ёниб турган чироқни қўйиб оҳиста деди:

— Бу деразани унутма, ундан таралаётган нурни унутма. Сен қайтиб келмагунча бу чироқ ўчмайди. Узоқ йўлларда, қоронғи тушларда шу чироқ сенинг манзилингни ёритиб туради. Машаққатли сафардан тугилган овулингга қайтиб келаётган вақтингда шу чироқ нурлари биринчи бўлиб сенга кўринади. Сафарда шу деразани ва ундаги нурни ёдингда тут.

Мен тугилган овулимга яна бир бор тўйиб қараш учун ортимга қайрилдим. Уйимиз томида онам турганини кўрдим. У ёлғиз турарди. Овулдан узоқлашганим сайин онам тобора кичрайиб бораверди. Ниҳоят, муюлишдан бурилдим, овулимизни тоғ тўсди. Энди атрофга қарамай тоғдан бошқа нарсани кўрмадим.

Олдимда ҳам тоғлар. Биламанки, шу тоғлар ортида кенг дунё бор. Ҳа, олдда мени бошқа овуллар, катта шаҳарлар, улардаги вокзаллар, аэродромлар ва китоблар кутаяпти.

Отимнинг тақаси жонажон Доғистонимнинг тоши сўқмоқларида тақилшайди. Боним узра мовий осмон, ён-атрофда тоғларнинг ошпоқ чуққилари салобат тўккан. Осмондан гоҳ Ой-юлдузлар, гоҳ Қуёш нурлари таралади, гоҳ уни булутлар қоплаб ёмғир қуяди.

Чопма, отим, чопмагин, отим,
Қарамадим ҳали ортимга.
Шунда кечди ширин ҳаётим,
Тўйиб қараб олай юртимга

Чопгин, отим, чопақол, отим,
Йўлга чиққан манзилни кўзлар.
Бошланяпти янги ҳаётим,
Чорлар мени ўзга юрт-дўстлар.

Қаёққа кетаяпман? Мўлжални қайси томонга олайин? Янги китобимни қандай ёзсам экан?

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Доғистонда ҳам ҳозирги ёшлар миллий кийим кийишмайди. Худди Москва, Тошкент, Тбилиси, Душанбе шаҳарларидаги ёшлар каби кўйлақларига мос галстук тақинишди, шим, костюм ёки ниджак кийишди.

Миллий кийимларни фақат кўшиқ ва рақс ансамбли артистлари кийишади. Тўйларда ҳам миллий кийим кийган кишиларни учратини мушкул. Агар кимгадир миллий кийим кийиш зарурари туғилса, бундай кийимни дўстларидан ёки танишларидан ижарага олиб туради. Ўзларида миллий кийим йўқ. Бир сўз билан айтганда, миллий кийим йўқолиб борапти. Шукурки, ҳали батамом йўқолиб кетганича йўқ.

Айрим шоирларимизнинг шеърларида ҳам миллий шакл йўқолиб борапти, улар бундан фахрланишади ҳам.

Мен ҳам европача кийим-бошдаман, отамнинг бўркини киймайман. Лекин шеърларимга тўғри келган кийимни кийдирмоқчи эмасман. Мен шеърларимнинг Доғистон миллий шаклида бўлишини истайман.

Нима бўпти дерсиз? Менга ҳам яшаш учун бир неча ўн йиллик берилган.

Бу умрим муддати одамлар шим, пиджак, ботинка кийган даврига тўғри келди. Шеърларнинг ўз умр йўли бор. Ўзининг туғилган кунлари ва вафот этадиган кунлари бўлади. Йўқ, мен ўз шеърларим тўғрисида фикр билдирмоқчи эмасман, эҳтимол, улар мендан кўпроқ яшар.

Мен Москвада улкан эманни кўрганман. Айтишларича, уни Иван Грозний эктирган экан. Эман ўсаверган, одамлар эса атрофида аввал боярлар кийимида, кейин камзул ва уна сепилган парикларда, кейин цилиндр шаклидаги қора фракларда, кейин будёновка ва чарли калта камзулда, кейин оддий пиджак ва кенг шимда, кейин тор шимда ўтаверган... Эман ўсар экан одамларга қараб шундай дегандир: настдагилар, майли шошилинглар, қиладиган ишларинг қолмаган бўлса кийимларингни ўзгартиринглар. Менинг вазифам ҳамон ўша-ўша — Куёш нурларига тўйиниб, уларни метин ёғочга айлантираман, ўзимга ўхшаш эман ниҳоллари униб чиқиши учун ёнғоқлар тугаман.

Тоғликлар айтишади: одам кийим кийганда, ботир отта минганда билинади. Бу мақол жуда уйғун жаранглайди ва ҳикмати ҳам ибратли. Ахир, қахрамон бўлиш учун албатта йўлбарс терисида туғилиш шарт эмас. Баъзан пўлат совут кийганда ҳам кўрқоқни юраги безовта қилиши мумкин.

НЕГАКИ, неча бор тарвузини сиртига қараб ташлаб, ичи оппоқ ёки бемаза чиққанда гардангани қаниб қолганман.

НЕГАКИ, ушцукуллик бир йигит тунда севгилисининг уйига кириб, уни пўстинга ўраб олиб қочган, кейин пўстинни очиб кўрса шошилинчда севгилисининг бувисини ўғирлаган экан.

НЕГАКИ, Абутолиб ҳикоя қилгандай — бир куни уни узоқ овулда бўлаётган тўйга сурнай чалишга чақиришибди. Тўй жуда яхши ўтибди. Уч кеча-кундуз сурнай, чилдирма, гармонь, скрипка журлигида қўшиқ айтилибди. Доғистонликлар айтгандай: “дам-дам” ҳам, “чам-чам” ҳам, яъни эшитадиган нарса ҳам, ейиладиган нарса ҳам муҳайё қилинибди. Овулдаги барча одам — боладан кексагача тўйга келибди, оз бўлсада рақсга тушибди.

Учинчи куни тўйни олиб борувчи (тамада) баланд овозда куёв ва келин рақсга тушишини эълон қилибди. Куёвни ҳамма уч кун давомида кўриб турганди, келин эса уч кун давомида юпқа тўй рўмоли остида ўтирганди. Абутолиб ҳам уч кун давомида келиннинг кийим-бошига суқланиб қараб, сурнай чалибди. Эҳтимол, чиройли кийим-бош унга Кавказ анталогиясининг муқовасини эслагандир.

Ниҳоят, келин ўрнидан туриб даврага тушди. Абутолиб унинг гавда тузилишини кўриши билан ҳафсаласи пир бўлибди. Агар келинни ўхшатиш лозим бўлса, уни Давлатнашр чиқарган қирғизларнинг қалин “Манас” эпоси китобига ўхшатиш мумкин эди. Келин юзидаги юпқа рўмолни кутаришга чоғланди. Ҳамма тек қотган, Абутолиб ҳам нафас олмай тикилиб турибди. Мана келин рўмолни бир лаҳзага кўтарди, қайсики, шу лаҳзани ҳамма уч кун кутганди...

Унинг бир кўзи Хунзахга қараган бўлса, иккинчи кўзи Батлахда эди. Бир-бири билан аразлашган кўзларни бексунақай бурун ажратиб турарди.

Абутолиб ўз-ўзидан жуда ранжибди. Энди у сурнайни ҳам чалишга ҳоли қолмабди. Тўкин дастурхонга ҳам бошқа қўл урмабди. У тўйни ташлаб чиқиб кетибди.

Менимча, Абутолиб келинни тавсифлаганда сал ошириб юборгандир.

ҲАР ҲОЛДА, яхши безаклар ҳам ёмон ёзилган китобни ўқишни қила олмайди. Унга ҳолис баҳо бериш учун безакли рўмолни кутариш мумкин.

ҲАР ҲОЛДА, шундай бир йил бўлганди, тоғлик аёллар ва уларга эркакларнинг ҳурмат билан муносабатда бўлиши масаласи мамлакат миқёсида кўндаланг қўйилди. Уша йили эрлар хотинларига беқизишга гап айта олишмади. Олдий оилавий жанжал учун ҳам эрни тўқтин марказига чақирар, роса нўстагини қоқиб ҳайфсан беришарди. Кўндаланг эътироз туғилмаслиги учун аввал туман раҳбариятида кўндаланг барча эркакларга биттадан ҳайфсан эълон қилинди. Ҳатто, уша йили тоғлик аёллар анжумани ҳам ўтказилиб, улар шаънига

шу қадар мақтовлар айтилдики, агар ўтган йиллардаги барча мақтовлар жамланганда ҳам ўша йилдагига тенглаша олмасди.

Ўша йили бозорда рухсат этилмаган ҳар хил товарлар билан савдо қилувчи семиз олибсотар хотин пайдо бўлди. Милициячи унга бирон нима дейин деса, ўзига тоғлик аёл ҳуқуқини поймол этдинг деб ҳайфсан беришади. Бари бир милициячи учинчи якшанбада қўрқа-писа олибсотарни оғоҳлангирди. Бешинчи якшанба куни милициячи нима бўлса пенсонамдан кўраман деди шекилли, олибсотар хотинни қўлга олди ва идораси томон бошлади.

Олибсотарни милицияхонага олиб кетишгаётганда барча унинг қандай қилиб озод тоғлик аёлнинг дахлсизлигига раҳна солганига ҳайрон қолишди.

Милициячи тиқилинч бозорда олибсотарнинг ташқи кўренишига эътибор бермаганиди, кенг идорада унга аёлнинг юбкаси бекитиб турса ҳам катта этикда эканлиги шубҳали туюлди.

“Бу сув булоқникига ўхшамайди”, — деб ўйлади милициячи ва олибсотар аёлнинг рўмолини юзидан тортди. Рўмол остидан кўзлари ола-кула бўлиб кетган эркакнинг юзи кўринди.

Айрим кунг билан ишлашга тоқати йўқ истеъдодсиз, ҳамиятсиз рассомлар ҳам расмларини мазмунан тўлдириш ўрнига ўз маҳсулотларини тезроқ сотиш ниятида ҳар хил безакларни чизишга уринишади. Аммо қорин буш бўлса, бўркни қийшайтириб кийиш билан одам тўйиб қолмайди.

ХУДДИ ШУНДАЙ, ёғочдан қилинган пичоқ қанча чиройли бўлмасин унда жўжани ҳам суя олмайсан. Бундай ёғоч пичоқ билан фақат тарновдан тушаётган ёмгир сувини парчалаш мумкин.

ХУДДИ ШУНДАЙ, ўғил болани суниат қилишга ётқизишганда унга ғоз патини кўрсатишади. Аммо бу болани чалғитиш учун ишлатиладиган ҳийла. Ғоз паги билан суниат амалини бажариб бўлмайди, суниат қилиш учун ўткир пичоқ керак.

Китобхонни боладай алдаб бўлмайди, ҳар бирининг ёнида туриб изоҳ ҳам бера олмайсиз. Бундан ташқари, мен артист ҳам эмасман, қинга картондан қилинган ханжарни солиб саҳнага чиқадиган. Эҳтимол, қин ҳақиқийдир, безакларига тилло суви юритилгандир, лекин ханжари картон қоғоздада.

АЛБАТТА, қин керак, усиз ханжар занглаши мумкин. Агар қин чиройли бўлса яна ҳам яхши.

АЛБАТТА, агар эр хатарли сафардан қимматли ўлжа билан қайтса, хотини пешвоз чиқиб отининг бўйнига шойи рўмол ташлаши керак.

АЛБАТТА, ўтқир фикрни жўн ифода этиш, бу кўзичоқни оч бўрига рўпара қилишдай бир ган.

АЛБАТТА, энг мустаҳкам арава ҳам тошлоқ сўқмоқда синиши ва жарликка қулаши мумкин.

АЛБАТТА, эшакнинг жазлиғи отнинг елкасини безамайди, ёки учқур отнинг эгари эшакка ярашмайди.

Шу ўринда балхарлик кулол ва унинг қирчанғиси тўғрисидаги воқеани сўзлаб берайин.

БАЛХАРЛИК ВА УНИНГ ҚИРЧАНҒИСИ ТЎҒРИСИДА ҲИКОЯТ. Балхарлик кулол ўзининг қирчанғисига тувак, кўза ва лаган солинган хуржунини юклаб, қўшни овулларга сотиш учун жўнади.

Ўша куни аварлар овулида пойга бўлиши белгиланганди. Пойгага бошқа овуллардан ҳам норғул чавандозлар ўзларининг гижинглаган тулпорларида келинганди. Бу чавандозларни ҳам, улар минган тулпорларни ҳам эл танир эди. Чавандозлар ўктам ва чиройли, тулпорлар чайир ва гижинглаб турарди. Пойга бошланишини кутаётган чавандозларнинг ҳам, тулпорларнинг ҳам кўзлари чақнарди.

Чавандозлар сафга тизилишди, шу пайт майдондан қирчанғисини миниб олган балхарлик кулол эгар устида уйқусираб келаётганди, қирчанғиси оёқларини судраб босарди. Ёни чавандозлар балхарлик кулолга гап ташланди:

— Қани пойгага қўшилинг.

— Қирчанғингизни тулпорлар рўйхатига қўшиб қўяйлик.

— Қани, қирчанғингиз тулпоримиз билан бир пойга қилиб кўрсин.

— Биз билан пойгага қўшилинг, ахир, кимдир орқада тулпорларнинг тушган тақаларини териб юриши керак-ку.

Балхарлик жавоб бериш ўрнига индамай қирчанғисидан тушди, тувак, кўза ва лаган солинган хуржунини эгардан олди. Юкни бир чеккага қўйиб, қайта қирчанғисига минди ва чавандозлар қаторига келиб қўшилди.

Чавандозларнинг отлари гижинглаб, олд оёқлари билан ерни тениб сакрарди, ҳар тегганда тунроқ кўчиб тўзонга айланарди.

Балхарликнинг қирчангиси бошини қуйи солганча қилт этмай турарди.

Мана пойга бошланганига ишора берилди. Тулпорлар шамолдай жойидан қўзғалди, чанг-тўзон булутдай осмонга кўтарилди. Балхарлик қирчангисида чанг-тўзон орасида қолди. Тулпорлар бир давра айланди, кейин иккинчи даврани, сўнг учинчини... Ҳамма кўриб турарди, тулпорлар чарчай бошлади, олдин уларда тер кўринди, кейин буг кўтарилди, сўнг терлаган яғринига чанг ўтирди. Тулпорларнинг қадам ташлашлари секинланди, кейин оёқлари чалишди. Чавандозлар тулпорларини этиклари билан қанча ниқташмасин, энди улар тезлигини ошира олмасди. Фақат балхарликнинг қирчангиси бир текис одимларди. Қирчанги аввал орқадаги отларга тенглашди, кейин бирин-кетин қувиб ўта бошляди, охириги ўнинчи даврада барча тулпорларни ортда қолдирди.

Балхарлик минган қирчангининг эгилган бўйнига голиблик шойи рўмоли таңланди. Кулол қирчангисидан тушиб, юки олдига келди. Тувак, кўза ва лаганлар солинган хуржунни эгар устига ортди ва қирчангисига миниб йўлида давом этди.

Нойгала рўй берган воқеа адабиётда ҳам тез-тез учраб туради.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Енгилгина ёзилган шеърларни ўқишга қийналасан. Қийналиб ёзилган шеърларни ўқиганда роҳатланасан. Шакл ва мазмун бу мисоли қийим ва одам. Агар одам хушфезл, ақлли, олижаноб бўлса, нега у ўзига мос чиройли қийинмаслиги лозим? Нега одамнинг юзи чиройли бўлса, нега унинг ширин орзулари бўлмаслиги керак?

Кўп ҳолларда чиройли аёллар саришта, саришта аёллар эса чиройли бўлишмайди. Бундай номутаносиблик санъат асарларида ҳам учрайди. Лекин шундай бахтли аёллар ҳам борки, улар ҳам чиройли, ҳам саришта. Бундай фикрларни чиндан ҳам истездодли шоирларнинг китоблари тўғрисида ҳам айтиш мумкин.

БИТТА МААЛИЛИК АЙТГАНДИ. Бизнинг овулга келаётган меҳмоннинг қораси довонда кўриниши билан мен унинг яхши ёки ёмон одам эканлигини айта оламан.

БИТТА КУБАЧИНЛИК АЙТГАНДИ. Олтин ва кумуш табиий ҳолатда ҳали ҳеч нарса эмас. Ундан мўъжиза яратиш учун заргарнинг олтин қўллари керак бўлади.

Оддий гилдан ясалади энг гузал куза,
Оддий сўздан яралади шеърый мўъжиза,
Кузадаги ёзувлар.

Мен дунёда ун беш мингдан кўнроқ кун яшаб қўйдим. Мен Ер юзидаги кун йўлларни босиб ўтдим. Мен Ер юзидаги минглаб одамлар билан учрашдим. Олган таассуротларим ёмғир ёққан вақтда ёки қор эриган маҳалдаги тоғ жилғаларидай тўлиб-тошган. Аммо уларни қандай қилиб битта китобда бирлаштириш мумкин? Уларни ёзиш тен-текис водийда чуқур ва кенг ўзан қазишдай бир гап. Агар бу иш амалга оширилган тақдирда ҳам кўзланган мақсаднинг ярми бажарилган бўлади, холос, Чунки энди ўша чуқур ва кенг қазилган ўзандан барча тоғ жилғалари бирлашиб оқини керак. Бунга қандай эришса бўлади? Бунга ҳаётда орттирилган тажрибадан бошқа яна қандай билимлар зарур? Адабиёт назарияси дейсизми? Ахир, илҳом келган пайтда шеър ёзиш ўрнига унинг қандай ёзилиши тўғрисида ўйлаб бўлмайди.

Айтиб қўйишим керак, менинг севган адабиёт оқимларим ёки мактабларим йўқ. Менинг севган ёзувчиларим, санъаткорларим, моҳир усталарим бор.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Адабиёт институтида синов пайтида битта авар талабадан сўрашибди: реализм ва романтизм ўртасида қандай фарқ бор? Авар талаба бу мавзунга китобдан ўқимаган экан. Лекин бари бир жавоб бериши керак. У ўйлаб-ўйлаб шундай жавоб берибди:

— Реализм — бу бургутни бургут дейиш, романтизм эса хўрозни бургут деб аташдир.

Профессор кулиб юборибди ва менинг юртдошимнинг синов дафтарчасига синовдан ўтганини қайд этибди.

Бу ҳақда менинг фикримни сўрасангиз айтиб қўяй, мен аввал бошданоқ отни от, эшакни эшак, хўрозни хўроз ва мардни мард дейишга ўрганганман.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Машҳур Робиндранат Тагорнинг укаси ҳам бўлган, у ҳам ёзувчи эди. Укаси ҳинд адабиётидаги бенгал мактабининг давомчиси бўлган. Лекин Робиндранатнинг ўзи бир мактаб эди, ўзи бир адабий оқим эди, ака-ука ўртасидаги фарқ ҳам шундадир.

Робиндранат қалбида бир қуш яшарди, у дунёдаги ҳеч бир қушга ўхшамасди ва унгача дунёда бўлмаганди ҳам. У бу қушни адабиёт ва санъат осмонида эркин учиш учун қўйиб юборди ва ҳамма бу қуш Робиндранатнинг қуши эканини кўрди.

Агар санъаткор ўз қушини эркин парвозга қўйиб юборганда қушлар галасига қўшилиб йўқолиб кетса, яъни ўзига ўхшаш қушлар орасидан ажратиб бўлмаса, демак, у ҳали санъаткор эмас. Демак, у ўзига хос, ҳайратга солувчи қушни эмас, оддий чумчуқни парвоз этишга қўйиб юборган, энди унинг чумчуғини чумчуқлар галасидан ажратиб бўлмайди, унинг чумчуғи чиройлидир, лекин чумчуқ бари бир чумчуқда.

Одамнинг ўз уйи бўлиши ва ундаги ўчоққа ўт ёқиши керак. Бировнинг отини қанча минма, бари бир эгаридан тушиб отни эгасига бсрасан. Ўзгалар фикрларини эгарлагандан кўра, ҳамиша ўз фикринг бўлсин.

Адабиётни пандурга, ёзувчиларни унинг таранг тортилган торларига ўхшатишга жазм этаман. Ҳар бир торнинг ўз овози бор, улар бирланиса мусиқа яраллади.

БАЪЗАН ШУНДАЙ БЎЛАДИ, битта овчи фалон дарада катта тоғ такасини отибди деган гап тарқалади, ҳамма овчилар ўша дара томон шошилади. Бу вақтда ўша биринчи овчи бошқа дарада айиқ отгани маълум бўлади.

Энди овчилар тўдаси айиқ овланган дарага чопишади. Бу вақтда биринчи овчи бошқа дарада қоплон овлайди... Шундай экан сўрагинг келади: улардан қайси бирлари ҳақиқий овчи? Ўзи ўлжа излаётганими, ёки омадли овчининг изидан чопаётганларми? Бундай изма-из чопаётган овчилар қопқондан бировнинг ўлжасини олишдан ҳам тойишмайди.

Бундай чопагон овчилар баъзи бир ёзувчиларни эсимга солади. Истардимки, бир танишим қилган ишни бошқалар қилишмасин. У Корней Иванович Чуковский билан танишгандан кейин ўзини Абутолибни танимаганга олганди.

Истардимки, денгизгача етиб борган дарёлар чексиз мовий уммонга қўшилиб кетгандан кейин ҳам ўзининг йўли тоғдаги булоқдан бошланганини, босиб ўтган тошли сойларни, нишаб жилғаларни ҳеч қачон унутмасин.

Ҳа, мен — тоғ жилғасиман! Мен ўз йўлим бошланган булоқни, тошли сойларимни яхши кўраман. Мен сувим оқиб ўтадиган илон изи дараларни ҳам, сувимни сачратиб шаршара ҳосил қиладиган қояларни ҳам, сокин оқиб ўтадиган текис жойларни ҳам яхши кўраман, қайсики, айнан тинч оққан сувда ён-атрофдаги тоғлар, осмон ва юлдузлар аниқ акс этади. Сув олдин секин, кейин тобора тезроқ оқади.

Бу билан менга битта даранинг ўзи етади, демоқчи эмасман. Мен оқаяман, демак, олдда мақсадим бор. Мен олддимдаги манзилни ҳис қилибгина қолмай, уни кўраяпман. Олдда мени бепоён мовий денгиз кутаяпти! Бугун на фақат менинг, балки бутун доғистонликларнинг ҳам дунёқарашлари ўзгарди. Ўтган ўн йилликларда на фақат қабристонларнинг чегараси, балки ҳаёт, ўфқлар ҳақидаги тасаввурларимиз чегараси ҳам кенгайди.

Мен авар шоириман. Лекин қалбан на фақат Аваристонга, Доғистонга, улкан мамлакатга, балки бутун сайёрага, XX асрга жавобгар эканимни ҳис қиламан. Бундан бошқача яшашим мумкин эмас.

ҲИКОЯ ҚИЛИШЛАРИЧА, мен дунёга келганимдан кейин отамни вақтинча Аралер овулига хизматга жўнатишган. Отам отига иккита хуржунни юклаган. Биринчи хуржунга уйдаги лап-лушлар, иккинчи хуржуннинг битта кўзига қолган ун, толқон, китоблар солинган, иккинчи кўздан эса менинг бошим чиқиб турган.

Йўл азобини кўтара олмаган онам оғир касал бўлиб қолибди. Биз борган овулда камбағал ёлғиз аёл бўлиб, чақалоғи яқинда вафот этган экан. Шу аёл мени эмиза бошлабди. У менинг онам — иккинчи онамга айланди.

Шундай қилиб, мен дунёдаги икки аёл олдида умрбод қарздорман. Умрим қанча давом этмасин, бу аёлларга қанча яхшилик қилмайин, бу аёллар учун қандай ишларни амалга оширмайин, улар олдидаги қарзимни ҳеч қачон уза олмайман. Чунки ўғилларнинг оналар олдидаги қарзи шунчалар кўп.

Бу икки аёл: бири — ўзимнинг онам, мени туққан, бешигимни тебратган, биринчи аллани айтган; иккинчиси ҳам... онам. Оч қолиб ўлим хавфи туғилганда, кўкрагини тутган, ундан сут билан менинг танимга ҳаёт оққан ва мен ўлимга олиб борувчи тор сўқмоқдан катта ҳаёт йўлига қайтганман.

Менинг халқимнинг ҳам, мўъжаз мамлакатимнинг ҳам, ҳар бир китобимнинг ҳам иккита онаси бор.

Биринчи онам — жонажон Доғистон! Мен шу заминда туғилдим, шу заминда она тилимдаги аллани эшитдим, кейин шу тилда сўзлашни ўргандим ва шу тил томир-томиримгача сингиб кетди. Шу заминда она тилимдаги қўшиқларга қулоқ тутдим ва ўзим ҳам биринчи бор она тилимда қўшиқ куйладим. Шу заминда биринчи бор сув ва нон таъминни туйдим. Болалигимда тонли сўқмоқларда қанча йиқилиб, у ер бу еримни шилиб олмай она заминимизнинг поз-несматлари, доривор ўсимликлари жароҳатларимни даволади. Тоғликлар айтишади: бизнинг тоғларда ҳар қандай касалликка шифо бўлувчи доривор ўсимликлар бор.

Иккинчи онам — буюк Россия, менинг иккинчи онам — Москва. Улар мени тарбиялади, қанот бағишлади, катта йўлга олиб чиқди, чексиз уфқларни, дунёни кўрсатди.

Бу икки онам олдида ҳам ўғиллик қарзим бор. Иккита гиламга туширилган Маҳмуд ва Пушкиннинг суратлари деворда уйимга файз бағишлаб турибди. Петербургнинг ойдин кечалари гўзаллигини куйлаган Блок шеърлар китобининг орасига Доғистон тоғининг баланд яйловида гуллаган гул солиб қўйилган.

Икки она, бу — икки қанот, икки қўл, икки кўз, икки қўшиқ. Иккала онамнинг ҳам қўллари бошимни силаган, керак пайтда қулоғимни бураган. Икки онам пандуримнинг биттадан торини тортишган. Улар қўлларида мени баланд кўтаришди, уларнинг елкасида дунёнинг кўп жойларини кўрдим. Агар улар мени кўтаришмаганда, эҳтимол, бу жойларни кўра олмасдим. Парвоздаги бургут қайси қаноти кўпроқ керак эканини билмагандай, мен ҳам қайси онамнинг меҳри баланд эканини билмайман.

Илгари тоғликлар барча касалликларни шифобахш сув ва доривор ўсимликлар билан даволашган. Беморлар табибларга қаттиқ ишонишган. Тўғри, ноинсоф табиблар ҳам бўлишган. Бу табиблар бош оғригини даволаш учун қора қўчқорни сўйиш кераклигини айтишган.

Истаган авар қора қўйнинг гўшти жигарранг ёки оқ рангли қўйнинг гўшtidан мазали бўлишини билади. Табиб боши оғриган кишининг бошини қора қўчқор териси билан ўраган ва шу ҳолатда ўтиришни тайинлаган. Гўштни эса ўзи билан олиб кетган.

Бундай табиблар ҳақида бошқа гаплашмаймиз. Чунки доривор ўсимликлар ва улардан унумли фойдаланадиган билимдон табибларимиз кўпроқ.

Бир сафар отамни Москвадаги Кремль шифохонасига даволанишга ётқизишди. Отам шифохонада Доғистоннинг шифобахш суви ва доривор ўсимликларини эсга олиб, ўғилларидан Буцрах тоғидаги кичкина булоқ сувидан олиб келишларини сўради.

Отанинг гапи ўғил учун қонун. Ўғил Доғистонга қайтиб, Буцрах тоғига чиқди ва ўша кичкина булоқни топди. Булоқ сувидан идишларга солиб, Кремль шифохонасида ётган отасига олиб борди.

Отам булоқ сувидан ичгач, ўзини енгил ҳис қилгандай бўлди. Тузала бошлади. Лекин отам ўша кундан бошлаб хорижда тайёрланган янги доридан укол қилишгаётганидан беҳабар эди.

Эҳтимол, отам жаҳон медицинасининг сўнгги ютуғи бўлган дорининг ёлғиз ўзидан шифо топмагандир. Эҳтимол, отам миллий

даволаниш воситамиз бўлган авар булоғи сувининг ёлғиз ўзидан ҳам шифо тонмагандир. Аммо у шу икки дорини бирланига қабул қилиб соғайиб кетди.

Адабиётда ҳам худди шундай. Унинг асоси — она замин, она халқ, она тил. Лекин ҳеч бир ёзувчи фақат ўз миллатининг қувонч-ташвишлари билан чегараланиб қола олмайди. Унинг қалбини ҳамisha умуминсоният ва умумжаҳон қувонч-ташвишлари ҳам безовта қилади.

Йўлга чиқар пиёда шу чоқ,
Хуржунига борин солади.
Нон олади, вино олади...
Лекин бизга бўлади кўноқ.

Уйимизга дуч келган замон,
Эшик қоққин, торгинма асло.
Тоғлик аёл дарҳол ёпар нон,
Тоғлик йигит қуяди вино.

Йўлга чиқар пиёда шу чоқ,
Хуржунига борин солади.
Ханжарини қайраб олади...
Лекин бизга бўлади кўноқ.

Сир яширин тунги сукутда,
Бироқ хатар сололмас соя.
Ханжар бордир тоғлик йигитда,
У тинчлигин қилар ҳимоя.

Йўлга чиқар пиёда шу чоқ,
Хуржунига борин солади.
Қўшиқларни эста олади...
Лекин бизга бўлади кўноқ.

Тоғлик халқда кўп эрур қўшиқ,
Сен улардан истаганча ол.
Хуржунингни тўлдирсанг ҳам лиқ,
Кўтарганда келмайди малол.

Шундай қилиб, агар ёзувчини шифокорга ўхшатсак, у асрлар синовидан ўтган анъанавий табобатчилик воситаларидан ва замонавий медицинанинг энг сўнгги ютуқларидан унумли фойдалана билиши керак.

Агар ёзувчини пиёда саёҳатчига ўхшатсак, у ўзга халқлар орасига борганда юрагида миллий қўшиқларини олиб бориши ва ўша жойларда куйланган қўшиқларга юрагидан жой бера билиши керак.

Бир халқ уни кузатади, иккинчи халқ кутиб олади, кўшиқ эса ҳамма халқда бор.

Бизнинг овулларга дастлабки маърузачи ва нотиқлар келишганда, Келеб овулидаги аёллар юзларига нотиқнинг нигоҳи тушмаслиги учун тескари қараб ўтиришган. Нотиқдан кейин хонанда кўшиқ бонлаганда, кўшиқ ҳурмати учун аёллар хонанда томонга қараб ўтиришган, ҳатто уларга бошидаги рўмолини туширишига ҳам руҳсат этилган.

Онам белигимни тебратиб айтган алла қулоғим тагида жарангламаган бирон кун, бирон дақиқа бўлмаган десам муболага эмас. Бу алла менинг барча кўшиқларимни аллалаб улғайтирди. У мисоли ёстиқ, чарчасам бошимни қўйиб дам оладиган, у мисоли от, дунё бўйлаб сафаримга йўлдош бўладиган, у мисоли булоқ, чанқоғимни ҳаминша қондирадиган. У шундай уйки, меҳр билан бағрига оладиган ва бу меҳрини олисларда ҳам соғиниб эслайдиган.

Аммо мен Шукумга ҳам ўхшаб қолишни истамайман. Қайсики, у соғлом ва бақувват бўлиб улғайса ҳам онаси сутини қумсаб туради, вақти-вақти билан эмиш учун онасининг кўкрагига ёпишади. Бундайлар ҳақида шундай дейишади: “Ўзи ҳўкиздай бўлса ҳам бузоқчалик ақли йўқ”.

Ўз вақтида биз ҳар нарсага анкета тўлдириш кераклигига кўникиб қолгандик. Ўтган йилларимда тўлдирган анкеталаримнинг саноғига етиб бўлмайди. Аммо ҳеч бир анкетада Ватанни қанчалик севасан, деган саволни учратмаганман. Албатта, бундан одамлар Ватанни севишмайдими, деган маънони келтириб чиқарманг.

Менинг фикри ожизимча, анкетага “Иттифоқ фуқаросиман” деб ёзиш билан кифояланиб бўлмайди, чиндан ҳам фуқаро бўлиш керак, “партия аъзосиман” деб ёзиш билан кифояланиб бўлмайди, чиндан ҳам партия аъзоси бўлиш керак, ёки “она тилим — авар тили” деб ёзиш билан кифояланиб бўлмайди, чиндан ҳам она тили авар тили бўлиши керак ва у бу сўзларни ҳамма жойда мағрур айта билиши шарт.

Қайдан келаётган бўлсангиз ҳам уйимда меҳмон бўлинг, ўз кўшиқларингизни тақдим этинг. Менинг ака-укамдай, онасингизимдай бемалол уйимга келинг, барчангизга юрагимдан жой топилади.

Агар тоғлик илгари замонда Хунзах овулига қайтишда ўзга мийлатга мансуб аёлни отига мингаштириб келса, бу уят ҳисобланган. Уни овул оқсоқоллари ўргага олиб қойишган. Ҳозир бундай ҳолатларга

иреклар ҳам, ёшлар ҳам кўникиб қолишган. Ҳа, энди авар йигитининг бошқа миллат вакилига уйланиши уят эмас. Эндиликда битта никоҳ, севишиб қурилмаган никоҳгина қораланади.

Чиндан ҳам гулдастада ҳар хил гул бўлса чиройли кўринади. Осмонда қанча юлдуз кўн бўлса, шунча чиройли. Камалак ҳам дунёнинг барча ранглирини мужассам этгани учун гўзал товланади.

Мен Африкада жуда ажойиб гулни кўргандим. Унинг ҳар бир гулбарги ўзгача рангда, ҳар бир гулбаргининг ўзига хос ҳиди ва ўз номи бор. Қисқаси, битта новдада битта гулдаста, шу билан бирга у битта гул.

Истардимки, менинг аварлар тўғрисидаги китобим ўша гулга ўхшаса, ҳар бир ўқувчи ундан ўзига ёқимли ифорни туйса, ўзига ёққан рангни кўра олса.

Хуллас, мен китобим қандай бўлишини батафсил баён этаяпман. Мисоли кубачинлик уста ихтиёрида ҳамма нарса бор: олгин, кумуш, қирққич асбоб, тешгич, болғача, нақш андозаси ва ҳоказолар.

Энди устанинг олгин қўллари қачондир мўъжиза яратади. Менинг ихтиёримда ҳам ҳамма нарса бор: она тилим, ҳаёт тажрибаси, одамлар қисфаси ва феъл-атвори, тарихий тараққиётни англаш, адолат тарзиси, она табиат, отам хотиралари... Олтин ёмби қўлимда. Аммо қўшарим олтинми? Истеъдодим, малакам етарлими?

Қандай қилсам, кўшигимни сизга худди кафтдагидай тугқиза оламан? Қандай қилсам, кўшигимни худди булбул куйидай тинглайсиз? Қандай қилсам, кўшиқларим севги мисол оғоҳлантириб ўтирмасдан юрагингиздан жой олади?

Яна ва яна ижод столимдаги ёзган қораламаларимни саралашга тушаман...

ДЕЙДИЛАР. Майли, оти йўқ йигитнинг хотини уни ташлаб кетсин.

ЯНА ДЕЙДИЛАР. Майли, отига эгари ва қамчиси йўқ йигитнинг ҳам хотини уни ташлаб кетсин.

ДЕЙДИЛАР. Бургутни пичан, эшакни гўшт билан боқинга уринманг.

ДЕЙДИЛАР. Чиройли қурилган уй ҳам қулайди, агар девори мустаҳкам бўлмаса.

ДЕЙДИЛАР. Тушимда товуқ бургутдай учмоқчи бўлибди,
қоядан ўзини ташлабди ва қанотларини сиңдирибди.

Тушимда жилға ўзини дарёман деб ўйлабди, қумлоқдан ўтаман
дебди-ю сингиб кетибди.

Т И Л

Бунда ухлар, йиғлар, кулар чақалоқ,
Бир сўз айта олмас ҳали одамга.
Вақт-соати келиб айтади бироқ,
У ўзи ким, нега келган оламга?!

Бешикдаги ёзувлар.

Агар дунёда сўз бўлмаганда
ҳозиргидай гўзал бўлмасди.

Шоир дунё яратилмасидан
юз йил илгари туғилган.

Тилни ўрганмасдан шеър ёзишга уринган одам сузишни
билмасдан чўмилини учун ўзини саркаш дарёга ташлаган телбага
ўхшайди.

Баъзан одамлар миясида фикр бўлгани учун эмас, шундай
тилининг учи қичиб тургани учун гапиришади. Баъзан одамлар
юрагига туйғулар сиғмаётгани учун шеър ёзишмайди, балки...
Тўғриси, уларнинг нима учун шеър ёзишаётганини ҳам тушунтириш
қийин. Ёзган шеърларининг чиқарган товуши қуруқ ёнғоқ солинган
қопни думалатганда чиқадиغان овоздан фарқ қилмайди.

Бундай одамлар шеър бошлашдан аввал дунёда нималар рўй
бераётганига бир қур назар ташлашмайди. Дунё қандай мусиқа,
кўшиқ ва оҳангларга йўғрилганини тушунишни исташмайди.

Шундай кезларда улардан сўрагинг келади: нима учун одамга
кўз, қулоқ ва тил керак? Нега одамнинг кўзи иккита, тили эса
битта? Негаки, шу битта тил қандайдир сўзни оғиздан ташқарига
чиқариб юборишдан аввал иккита кўз атрофга қарашни, иккита
қулоқ атрофда нималар рўй бераётганини эшитишни керак.

Тилдан кўчиб оғиздан чиқиб кетган сўз тоғнинг эгри-бугри
сўқмоғидан равон йўлга чиққан отга ўхшайди. Яна сўрагинг келади:
тилдан кўчган сўзни юракда кўноқ қилмасдан оғиздан ташқарига
чиқариб юборавериш мумкинми?

Сўз оддий нарса эмас. У— ё қарғиш, ё дуо; ё эзгулик, ё қайғу; ё сўкиш, ё олқиш; ё ёлғон, ё ҳақиқат; ё ёғду, ё зулмат.

Сўз янграган яралмай олам,
Шундай дерлар келтириб имон.
У қандай сўз: тавбами, қасам?
У қандай сўз: утинчми, фармон?

Емирилиб бормоқда олам,
Демак, бир сўз керак бегумон.
Унда булсин тавба ва қасам,
Унда булсин утинч ва фармон.

Менинг ёш танишим шундай деганди: айтган сўзимга, ичган қасамимга ўзим хўжайинман, хоҳласам амал қиламан, хоҳласам амал қилмайман.

Ўқгимол, бундай йўл тутиш ўша танишим учун бўлаверар. Лекин ёзувчи ўз сўзининг, қасамининг, қарғишининг ҳақиқий хўжайини бўлиши керак. Ахир, у битта нарса учун икки бор қасам ичмайди. Умуман олганда, кўп қасам ичадиган одамнинг ёлғончилан фарқи йўқ.

Агар бу китоб гиламга ўхшаса, мен уни авар тилининг турфа рангли ипларидан тўқийман, агар бу китоб қўй териларидан тикиладиган нўстинга ўхшаса, мен уни авар тилининг пишиқ ишлари билан тикаман.

Айтишларича, жуда қадим замонда авар тилида кам сўз бўлган. “Ҳаёт”, “озодлик”, “мардилик”, “дўстлик”, “олижаноблик” каби тўшунчалар битта сўзда ифодаланган экан. Майили, бошқа бировлар менинг кам сонли халқимнинг тилини қашшоқ деб айтишса айтишар. Лекин мен ўз туйғуларимни, фикрларимни ўз она тилимда қандай хоҳласам шундай ифодалай оламан, бунинг учун мен бошқа тилнинг ёрдамига муҳтож эмасман.

Доғистонда кам сонли лак миллати бор. Лак тилида гашишадиганлар эллик мингга етиб қолар. Уларнинг аниқ сонини айтиш қийин, чунки болалар бор ҳали гапиришни билмайди ва шундай лаклар ҳам бор, улар она тилини унутиб юборишган.

Тўғри, лаклар жуда кам, лекин уларни дунёнинг исталган бурчагида учратиш мумкин. Тошлоқ заминда яшаш қийинчилиги уларни бошқа жойлардан насиба излашга мажбур этган. Уларнинг бари уста ҳунарманд, заргар, этикдўз, мисгар, айримлари яхши

хонанда. Доғистонда шундай ган бор: тарвузни эҳтиёт бўлиб кес, ичидан лак чиқиб қолиши мумкин.

Лак онаси ўз фарзандини олис сафарга йўллар экан шундай дейди: “Шаҳарда ликопда бутқа еган вақтингда тагини қараб кўр, бўтқанинг тагида ўзимизнинг лак йўқмикин?”

ШУНДАЙ ҲИКОЯ ҚИЛИШГАНДИ. Москвадами ёки бошқа катта шаҳар кўчасида лак сайр қиларди. Бирдан доғистонликка хос кийинган одамни кўриб қолди. Ўзига яқин олиб, суҳбатлашгиси келди. Йўлини тўсиб чиқиб, юртдошига лак тилида мурожаат қилди. Юртдоши унинг гапини тушунмаганини аниқлаб, бошини чайқади. Лак унга кўмиқ тилида, лезгин тилида, тат тилида гапириб кўрди. Хуллас, лак қайси тилда гапирмасин доғистонликка хос кийинган одам унинг гапини тушунмади. Шунда лак рус тилида гапирди. Маълум бўлишича, ўша киши авар экан. Авар дарҳол лакни койишга тунди:

— Сен қандай доғистонликсан, сен қандай юртдошсан ўзи, агар авар тилини билмасанг? Сен доғистонлик эмас, ўқимаган туясан.

Мен бу баҳда миллатдошим ёнини ололмайман. Албатта, бекордан-бекорга лакни койигани учун эмас. Чунки лак авар тилини билиши ёки билмаслиги мумкин эди. Муҳими, у ўз она тили — лак тилини биларди. Бундан ташқари, у Доғистондаги бошқа тилларда гапирган, авар эса ўша тилларни билмаган.

Абутолиб бир сафар Москвада катта кўчада келаётган йўловчидан бозор қаердалигини сўрамоқчи бўлди. Бу йўловчи инглиз экан. Москва кўчаларида хорижликларнинг учраши оддий бир ҳол.

Албатта, инглиз Абутолиб гапини тушунмасдан инглизчалаб қайта сўраган. У кейин французча, сўнгра испанча ва ўзи биладиган бошқа тилларда гап нимадалигини сўраб кўрган.

Абутолиб эса инглизга мақсадини олдин русча, кейин авар, лак, лезгин, даргин, кўмиқ тилларида тушунтирган.

Хуллас, суҳбатдошлар бир-бирини тушунмасдан ажралишган. Бу воқеани эшитган жуда маданиятли доғистонлик икки яримта инглизча сўзни билгани учун Абутолибга ақл ўргатган:

— Кўраёсанми, маданиятлик шундай пайтда билинади. Агар сен озгина маданиятли бўлиб инглизчани билганингда, у билан гаплашардинг.

— Шундайликка шундай, — деган унга Абутолиб. — Нега сен инглизни мендан маданиятли ҳисоблаёсан? Ахир, у ҳам мен гапирган биронта тилни билмади-ку.

Мен учун дунёдаги тиллар — осмондаги юлдузлар. Албатта, мен барча юлдузлар бирлашиб осмоннинг ярмини эгаллайдиган битта катта юлдузга айланишини истамайман. Бунинг учун Куёш бор. Майли, барча юлдузлар ўз ҳолича чарақласин. Майли, ҳар бир халқнинг ўз юлдузи бўлсин. Мен ўз юлдузимни — она тилим авар тилини севаман. Мен пастқам тоғлар тагида ҳам катта олтин захираси бўлиши мумкин, деб айтадиган геологлар ганига ишонаман.

— Яратганининг ўзи болаларингги она тилида гапиришдан бенасиб этсин, — бир аёл бошқа аёлни шундай қарғаган эди.

ҚАРҒИШЛАР ҲАҚИДА. Мен “Тоғлик қиз” дostonимни ёзаётган вақтимда, баджаҳл аёл образи тилидан бериш учун қарғиш сўзлар керак бўлиб қолди. Шунда менга узоқроқ битта овулда кекса кампир яшашини, у қарғаганда ҳар қандай аёлни бир чуқинида қочиришини айтишди. Мен дарҳол ўша овулга равона бўлдим.

Сўлим тонгда, бир-бирини қарғаш, ҳақоратлаш ўрнига ҳаёт гўзаллигидан лаззат оладиган пайтда излаб келган уйимнинг остонасидан ичкарига кирдим. Мен солдадиллик билан кампирга нима мақсадда келганимни айтдим: “Бир-иккита қаттиқроқ ботадиган қарғишлар айтсангиз бўлди, мен уларни ёзиб олиб дostonимга киритаман”.

— Сенинг тилинг қуриб танглайингга ёпишсин, севган кишингни тополмай қолгин, менинг олдимга жўнатган киши сенинг ганингни бошқа тушунмасин, узоқ сафарлардан туғилган овулинга қайтганингда салом беришга тилинг айланмасин, тишларинг битга қолмай тўкилиб оғзингда шамол уйнасин. Эй, сен шоқолнинг боласи, мен шод бўлмасам қандай куламан (Илоҳим, сени шодликдан бебахра этсин). Агар уйда ҳеч ким ўлмаган бўлса, ҳақорат қилмаган бўлса, сенга қайси гўрдан олиб қарғиш тўқийман, ер юггур. Қани тезроқ қорангни ўчир, бунақа бемаза гаиларинг билан бошимни қотирма.

— Сизга катта раҳмат! — дедим ва бу хонадоннинг остонасидан узоқландим.

Йўлда кетар эканман уйга толдим: “Агар бу кампир ҳеч бир сабабсиз, кутилмаганда кириб келган менга шунча қарғиш ёғдирган бўлса, у ўзини ранжитган ёки жаҳлини чиқарган одамни қандай қарғар экан?”

Эҳтимол, келажакда доғистонлик фольклоршунослардан бири қарғишларни ҳам ўрганар, уларни тўплаб китоб ҳолига келтирар, ўшанда одамлар сўзга топқирлик меъёрини, нозик фаҳмлилик чегарасини, қанчалар ҳаёлга эрк бериш мумкинлигини, тоғликлар сўзида ифодалаш куламининг кенглигини билиб олинарди.

Ҳар бир овулга хос қарғиш бор. Ўзингизни қарғишларнинг куйдирувчи алангасидан сақланг. О, бу қарғишлар. Биттасида оёқ-қўлинг акашак бўлади, бошқасида жасадинг гўрда чирийди, учинчисида овқат еб турган вақтингда икки кўзинг косага ўйилиб тушади, тўртинчисида ўйилиб тушган кўзинг ўткир қояларга урилиб, тубсиз жарда йўқолади... Умуман олганда, кўзга боғлиқ қарғишлар жуда ваҳимали. Лекин улардан ҳам ваҳимали қарғишлар бор. Мен битта овулда иккита аёлнинг бир-бирини шундай қарғастганини эшитдим.

— Худойим, болаларингни тил ўргатадиган одамдан жудо қилсин.

— Йўқ, сенинг болаларинг бировга тил ўргатаман деса, Худойим, уларни болаларингдан Мосуво қилсин.

Мана шунақа ёмон қарғишлар ҳам айтилади. Лекин тоғликлардан кимдир она тилини қадрламаса, унга қарғиш тегмаган бўлса ҳам ҳурматини йўқотади. Тоғлик она ҳеч қачон тил қоидалари бузилган шеърни жигарбандига ўқимайди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Парижда доғистонлик рассомни учратиб қолдим. У инқилобдан кейин Италияга кетган, ўша жойда уйланган ва юртига қайтмаган. Тоғликлар анъанаси бўйича тарбия кўрган доғистонликнинг янги мамлакатга кўниқиши қийин кечибди. Дунё бўйлаб кезиб чиққан рассом охир гўзал пойтахт шаҳардан кўним топибди. Аммо қайда кезмасин соғинч ажралмас йўлдош бўлибди. Мен буёқлар орқали суратларга кўчган соғинчни кўргим келди ва рассомдан ижод намуналаридан кўрсатишини сўрадим.

Рассом “Ватан соғинчи” суратини кўрсатди. Унда италян аёл (рассомнинг хотини) қадимий аварликлар кийимида тасвирланган. Аёл тоғдаги булоқ ёнида, қўлида гоцатлинлик усталар тайёрлаган кумуш кўза. Тошлар орасидаги овул қайғули — қора рангда, ортидаги тоғ ҳам қорамтир. Чўққиларни туман қоплаган.

— Туман — бу тоғларнинг кўз ёши, — дея изоҳ берди рассом. — Тоғ ён бағридан туман сузиб ўтганда, қоялар устида томчилар пайдо бўлади. Туман — бу мен.

Бошқа расмда тиканли бута шохида ўтирган қуш тасвирланган. Бундай тиканли бута — чангаллар тошлар орасида ўсади. Қуш сайраётти, уйнинг деразасидан ғамгин таниш аёл қараб турибди. Менин суратга қизиқиш билан қараб турганимни кўрган рассом тушуштиришга уринди.

— Бу сурат қадимий авар афсонаси асосида яратилган.

— Қандай афсона?

— Қушни ушлаб, қафасга солишади. Қафасга қамалган қуш

кеча-ю кундуз фақат битга сўзни такрорлайверган: Ватан, Ватан, Ватан, Ватан, Ватан, Ватан... Мен ҳам ўтган йилларда фақат шу сўзни такрорладим. Кушни ушлаб турган киши ўйга толди: “Унинг ватани қандай экан, қаерда экан? Эҳтимол, жаннат қушлари ва жаннат дарахтлари бор гуллаб яшнаган бир ўлкадир. Яхшиси, кушни қўйиб юбориб қайси томонга учишини кузатайин. Менга қушча муъжизавий мамлакат йўлини кўрсатар”. У олтин қафаснинг туйнугини очди, қуш озодликка чиқди. Қуш ўн қаламча учиб, силлиқ тошлар орасида ўсган чангал шохига қўнди. Шу чангал шохлари орасида қушнинг уяси бор экан... Мен ҳам ўз Ватанимга қафаснинг деразасидан тикилиб турибман, — дея ҳикоясини тугатди рассом.

— Нега унда ўз овулинига қайтмаяпсан?

— Энди кеч. Ўз вақтида мен Ватандан қайноқ юрагимни олиб кетгандим, энди унга кексайган суягимни олиб қайтаманми?

Париждан қайтганимдан кейин рассомнинг қариндошларини излаб топдим. Ҳайратланарлиси, унинг онаси ҳали ҳаёт экан. Онасининг уйига тўпланган қариндошлари ўз Ватанини ташлаб кетиб, уни ўзга ерларга алмашган ўғил ҳақидаги ҳикояни гапгин тинглашди. Улар адашган ўғилни кечиргандай бўлишди, тирик эканидан суюнишди. Шунда бирдан онаси сўраб қолди:

— Сизлар аварча сўзлашдингларми?

— Йўқ, биз таржимон ёрдамида гапшадик. Мен русча гапирдим, у французча.

Она юзига қора чодрасини туширди, бизда оналар ўз ўғлининг ўлганини эшитганда шундай қилишади. Уйнинг томига ёмғир томчиларди. Биз Аваристонда ўтирардик. Эҳтимол, ҳозир дунёнинг нариги четидаги Париж шаҳрида Доғистоннинг адашган ўғли ҳам ёмғир томчилари овозини тинглаётгандир. Узоқ жимликдан кейин она деди:

— Расул, сен янгилишибсан, менинг ўғлим аллақачон ўлган экан. Агар менинг ўғлим ҳаёт бўлганда авар онаси ўргатган тилни унутмаган бўларди.

ЭСДАЛИКДАН. Авар театрида ишлаб юрган вақтларим эди. Тонлиқларни драма санъатидан баҳраманд этиш ниятида спектакль декорациялари, кийимлари, жиҳозларни (бу лаш-лушларни спектакльга юқлардик, айримларини актёрлар ўзи билан оларди) овулдан-овулга олиб ўгардик. Театрда ўтказган даврим тез-тез эсимга тушади.

Спектаклдаги оммавий саҳналарда ижро этишим учун кичик роль ҳам беришарди, лекин асосан суфлёрлик вазифасини бажарардим. Мендай ёш шоирга роль ижро этишдан кўра суфлёрлик қилиш кўпроқ ёқарди. Чунки мен учун спектаклдаги актёрлар ҳаракати, ўз ролларидаги тимсолга кириши, юз қиёфаларини ўзгартириши, уларнинг кийиниши, гримлари, декорациялари инкинчи даражали нарса бўлиб туюларди. Мен учун спектаклдаги энг муҳими сўз эди. Шу боис актёрларнинг сўзларни тўғри талаффуз қилишларини диққат билан кузатиб борардим. Агар бирор актёр сўзларни ташлаб кетса ёки талаффузини бузиб қийматини тушириб юборса суфлёрлик ўрнимдан туриб, залга қараб ўша сўзни тўғри талаффузда баралла айтардим.

Ҳа, мен матн ва сўзни муҳим деб ҳисоблайман. Чунки сўз гримсиз ҳам, либоссиз ҳам яшай олади ва спектакль мазмунини томошабинга етказиб беради.

Бир куни спектакль давомида қизиқ воқеа бўлганди. Биз тоғликлар ўтмиши ҳақидаги “Тоғликлар” спектаклини намойиш этаятгандик. Мен олагдагидай суфлёрлик ўрниданман. Қонли қасосдан қочиб тоғда бекиниб юрган спектакль қаҳрамони Айгази тунда овулига келиб, севгилисига билан учрашаётган саҳна эди. Севгилисига Айгазига (бу ролни актёр Магаев ўйнаётганди) тезроқ тоққа қайтишни, йўқса уни душманлари келиб ўлдиришни мумкинчилигини айтарди, у бўлса севгилисини пўстини билан пана қилиб, нақадар севишини, жуда соғинганини гапирарди.

Шу вақт кутилмаган воқеа юз берди. Саҳнага Магаевнинг хотини югуриб чиқди. У бегона аёлга севги изҳор қилаётган эрига ғазаб билан ташланди. Магаев хотинининг қулидан ушлаб, саҳна орқасига судради, бу спектакль эканини тушунтира бошлади. Актёр ўйлагандики, хотини айтган гапини дарҳол тушунди ва қайтиб келиб спектаклни тўхтаган жойидан давом эттираман. Аммо хотини унга ёпишиб олиб, саҳнага қайтишига йўл қўймади. Севгилисига эса саҳнада ёлғиз қолди, спектакль тўхтади.

Мен ўша вақтда суфлёрлик жойимда ўтирардим, ҳеч қандай гримсиз замонавий шим-кўйлақда эдим, бунинг устига кўйлагимнинг ёқаси очик, чамаси қулай бўлиши учун шиппак кийиб олгандим. Албатта, шу кўринишда актёр Магаев ўрнига саҳнага чиқиш мумкин эмаслигини тушунардим. Ҳолбуки, Айгази ролининг сўзларини ёддан билардим. Аммо мен спектаклда либослардан кўра сўзни муҳим ҳисоблаганим учун ўша кўринишда саҳнага чиқдим ва қизга Айгази — Магаев айтиши керак бўлган сўзларни айтдим.

Билмадим, бу ишим томошабинларга ёқдими ёки улар буги масхарабозлик бўлиб кетди дейишдими, лекин ўзим қилган ишимдан мамнун эдим. Чунки томошабинлар спектакль мазмунини тушунишди, бирорга сўзини ҳам эшитмай қолинмади. Қайсики, мен учун спектаклда муҳими шу.

Эсимда, театримиз билан тоғнинг юқори қисмида жойлашган Гуниб овулига бордик. Маълумки, илгари таниш бўлишмаса ҳам шоир шоирга меҳмон. Гуниблик шоир тўғрисида эшитгандим, лекин ҳали учрашмагандик. Мен ўша шоирнинг уйига меҳмонга бордим ва гастрол кунлари уларникида турдим.

Меҳмондўст мезбонлар мени шундай сийлашдики, ҳатто ўзимни ноқулай сеза бошладим. Айниқса, шоирнинг онаси менга жуда меҳрибонлик кўрсатди.

Бу меҳмондўст хонадондан кетар эканман, таппаккуримни изҳор қилишга сўз тополмадим. Хайрланаётган вақтимда шоирнинг онаси билан бир муддат ёлғиз қолдик. Мен-ку тушунаман, онага ўғил ҳақида яхши гап айтсангиз ёқади. Шу боис гуниблик шоир ижодишинг камтарона баҳосини билсам ҳам онасига уни мақталашга уриндим. Айтдимки, ўғлингиз жуда пенкадам шоирлардан, ҳар доим долзарб мавзуларда шеър ёзади.

— Эҳтимол, у пешқадам шоирдир, — дея гапимни бўлди онаси, — лекин унинг исътедоди йўқ. Эҳтимол, унинг шеърлари долзарб мавзудадир, лекин шеърларини ўқисам уйқум келади. Расул, ўйлаб кўр, бу нима деган гап ўзи? Ўғлим сўзлашни ўргана бошлаганда уни тушунмасдим, тушунмасам ҳам овозини эшитганимдан қувонардим. Энди сўзлашшигина эмас, шеър ёзишни ҳам ўрганди, лекин шеърлари зериктириб уйқумни келтиради. Дейдилар, аёлнинг ақли кўйлагининг этагида бўлади. Ўтирса, ҳаммаси жойида, турдими бас, ақли этагидан думалаб пастга тушади. Менинг ўғлимда ҳам шундай: стол атрофида ўтириб овқатланаётган вақтида ажабтовур гапирди, ҳамма сўзлари тушунарли, овқатланиб бўлиб ижод столига ўтириши билан ўзгаради, оддий ва ёқимли сўзларнинг ҳаммасини унутади, қўяди. Ундан фақат сийқа, зерикарли, хомхатала сўзлар чиқади.

Бу воқеани эслар эканман, Оллоҳдан ўз тилимни йўқотиб қўямасликни сўрайман. Мен шундай ёзайинки, улар онамга, онамга, ҳар бир тоғликка, китобимни қўлига олган ўқувчига тушунарли бўлсин. Мен уларни зериктиришни эмас, уларга қувонч бағишланганини истайман. Агар менинг тилим ўзгаларга тушунарсиз, ёқимсиз, зерикарли бўлиб қолса, бир сўз билан айтганда тилимни йўқотиб қўйсам, менга ҳаётда буидан ортиқ кулфат йўқ.

Эсимда, баъзан овулимиздаги кексалар масжид олдида тўланиб, айрим масалаларни муҳокама қилишарди. Мен ҳамма тўлангунча отамнинг шеърларини ўқиб берардим. Бола бўлсам ҳам шеърларни жўшиб (айтиш мумкинки, ҳаддан зиёд жўшиб), бор овозда, ўзимга ёққан сўзларни дона-дона қилиб талаффуз билан ўқирдим. Мисол учун отамнинг янги “Цадада бўри ови” шеърини ўқир эканман, “ц” ҳарфини тишларимнинг орасидан ўтказиб чийиллатиб талаффуз қилардим. Ўйлардимки, шундай ўқилса жарангдорроқ чиқади ва яхшироқ таассурот қолдиради.

Отам ҳар сафар сўзни тўғри талаффуз қилиб, дер эди:

— Сўз ёнғоқ эмас, уни тош билан қарсиллатиб чақадиган. Ёки сўз саримсоқ ҳам эмас, уни тош билан ҳавончада майдалашга ҳожат йўқ. Ёки сўз тошлоқ ер эмас, уни қийналиб шудгор қиладиган. Сўзни зўриқмасдан эркин айт, тишингни тишинга босиб ўзингни қийнама.

Мен сатрни қайтадан ўқидим, яна сўзни илгаригидай талаффуз қилдим. Шу вақт онам уйимизнинг тоmidан менга қараб турарди.

Отам жаҳл билан онамга бақирди:

— Ҳеч бўлмаса ўғлингга сен ўргат.

Онам мен учун қийин бўлган сўзни отам хоҳлагандай талаффуз билан айтди.

— Эшитдингми! Энди сен айт.

Мен яна тўғри талаффуз қила олмадим.

— Тфу, — деди отамнинг кайфияти тушиб. — Сўзни бузган битга жалатуришликни супурги билан савалагандим. Энди ўзимнинг ўғлимни нима қилсам экан?

Хафа бўлган отам йигинга қатнашмасдан уйга қараб кетди.

НЕГА ОТАМ ЖАЛАТУРИНЛИКНИ КАЛТАКЛАГАНДИ?

Баҳор фаслидаги бозор куни. Маълумки, баҳорда ўтган йилдаги ҳосилнинг баракаси учади, янги ҳосилдан эса дарак йўқ. Шу боис бозордаги нарсалар кузга нисбатан баҳорда анча қиммат бўлади. Ҳатто, далада ўсмайдиган нарсалар, масалан, кулоллар ясайдиган туваклар ҳам.

Ҳали у вақтда навқирон бўлган отам бозор-ўчар қилишга отланди. Қўшнимиз унга йигирма тийин бериб, супурги қўшиб олиб келишни сўрабди.

— Агар супургини арзонроқ олсанг, қолган пули сеники, — деган қўшнимиз ёш Ҳамзатга.

Отам бозорда супурги сотувчисини топган ва савдолаша бошлаган. Барчага маълумки, Шарқ бозорида биринчи айтилган нарх ҳеч

нарсани англамайди. Чунки сотувчи беш тийинлик нарсага юз сум сўраши мумкин. Хуллас, отам яхши супургини таълаб эгасидан сўраган:

— Согасанми?

— Бўлмаса, нега шу ерда турибман.

— Қанча?

— Қирқ тийин.

— Супурги от эмас, туянинг нархини айтадиган. Ҳақиқий баҳосини айтавер.

— Қирқ тийин.

— Ҳазиллашмаяпсанми?

— Қирқ тийин.

— Йигирма тийинга бер.

— Қирқ тийин.

— Менинг фақат йигирма тийиним бор.

— Қирқ тийин.

— Чиндан ҳам менинг бошқа пулим йўқ.

— Пулинг бўлган вақтда келарсан.

Бугун супурги олиб бўлмаслигига кўзи етган отам бозор оралаб кетган ва савдо расталари охирида одамлар тўпланиб турганини кўрган. У ҳам яқинлашган, одамлар Ошиқ Маҳмуд айтаётган қўшиқларни тинглашаётган экан.

Ўртада Маҳмуд пандур ушлаб ўтирарди. Маҳмуд пандур чалар, кейин торлар устига қўлини қўйиб қўниқ айтарди. Ҳамма нафасини ичига ютиб, қўшиқни тинглади. Агар ҳозир бозордан асалари учиб ўтса, унинг овозини эшитса бўларди. Қандайдир бола секингина йўталган эди, сочига оқ оралаган киши (отаси бўлса керак) дарҳол болага даврадан четроққа чиқишини буюрди.

Бозорда Маҳмуд қўшиғидан бошқа овоз эшитилмасди. Шу вақт қандайдир жалатуриинлик қўшнисига ниманидир тушунтира бошлади. Аслида, жалатуриинликнинг нияти яхши эди: авар тилини тушунмаётган қўшнисига Маҳмуд куйлаётган қўшиқнинг мазмунини айтаётганди. Ҳамма кулфат шунда эдики, унинг гўлдираб гапириши қўшиқни маза қилиб тинглашга ва ундан лаззат олишга халақит бераётганди.

Жалатуриинликнинг бефаҳмлиги ҳамма қатори ёш Ҳамзатнинг ғазабини уйғотди. У секингина жалатуриинликни туртиб қўйди. Бу фойда бермагандан кейин қулоғига секингина жим бўлишни айтди. Лекин жалатуриинлик парвойига келтирмади. Ҳамма қайнаган ёш Ҳамзат атрофига қаради, супурги сотувчи ҳам қўшиқ тинглаётган экан. Чопиб бориб унинг халтасидан энг катта супургини олди ва қулоқсиз жалатуриинликни калтаклашга тушди.

Жалатурилик қочар экан, ёш Ҳамзатга дўқ-пўниса қилди. Ёш Ҳамзат бари бир қўшиқ тинглашга халақит бераётган жалатуриликни бозордан ҳайдаб чиқарди. Кейин супурги сотувчининг олдига келиб, олган супургисини узатди.

— Ўзинга олиб қол, — деди сотувчи.

— Аммо менинг фақат йигирма тийиним бор, сен супурги учун қирқ тийин сўраяпсан.

— Олавер, текинга бераяпман. Сенинг бу ишинг менинг барча супургимдан қиммат туради.

Ҳозир ҳам дунёда қўшиқ тинглашга халақит бераётган жалатуриликка ўхшаш кимсалар кўп. Афсуски, уларни супурги билан калтаклаб даврандан ҳайдаб чиқарадиган одамлар йўқ.

Яхши, топиб айтилган сўз ҳақида гап кетганда тоғликлар шундай дейишади: “Бундай сўзнинг баҳоси эгарланган отга тенг”.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Маҳачқалъадаги кўшним Али Алиев зўр курашчи, тўрт марта жаҳон чемпиони. Истанбулдаги мусобақада туркиялик полвон билан олишибди. Туркиялик полвон ҳам кучли ва чаққон экан. Лекин менинг кўшним Али Алиев тажрибали бўлгани учун турк полвонини кураги билан гиламга йиқитибди. Турк полвони ўрнидан турар экан секингина тоғликларга хос тарзда сўкиниб қўйибди. Али Алиев аварча сўзни эшигиб, ҳайратдан қотиб қолибди. Лекин ундан ҳам кўпроқ турк полвони ҳайратга тушибди. Чунки Али Алиев соф авар тилида шундай дебди: “Нега сўкиняпсан, юртдон. Бу спорт, кимдир голиб чиқади”.

Полвонлар гилам устида бедарак кетган қондошини тоғган ака-укадай бир-бирини кучоқлаётганини кўрганда томошабинлар улардан ҳам кўпроқ ҳайратга тушибди.

Маълум бўлишича, туркиялик полвон авар оиласи фарзанди экан, бобоси Шомил асир олингандан кейин Туркияга бориб қолган. Полвонлар кейинги мусобақаларда ака-укадай, қадрдон дўстлардай кучоқлашиб кўришадиган бўлишибди.

ОТАМНИНГ ЭСДАЛИКЛАРИДАН. 1939 йилда отамни Москвага орден тошшириш учун чақирибшанди. Бу унутилмас воқеа эди. У Москвадан кўкрагига орден тақиб қайтганда овул йиғилишида жамоат отамдан Москва, Кремль, мукофотлари тошширган Михаил Иванович Калинин ва энг эсда қолган хотираси тўғрисида сўзлаб беришини сўради.

Отам тартиб билан ҳикоя қилди. Сўзининг ниҳоясида шундай деди:

— Муҳими, Михаил Иванович Калинин менинг исм-шарифимни русча эмас, аварча айтди. У менга Цадаса Ҳамзат деб мурожаат қилди, Ҳамзат Цадаса деб эмас.

Овул оқсоқоллари ҳайрон қолишиб, мамнуният билан бошларини қамирлатиб қуйишди.

— Мана кўряпсизларми, — деди отам, — бу сўзларни мендан эшитиб қандай хурсанд бўлдинглар. Энди мен бу сўзларни Кремлда Калининдан эшитганимда қандай хурсанд бўлганимни ўзларинг тасаввур қилиб олаверасизлар. Чиндан айтаянман, мен бундан шундай хурсанд бўлибманки, ҳатто орден топшираётган вақтида хурсанд бўлишим кераклигини ҳам унутиб қуйибман.

Отамнинг хурсандчилиги менга ҳам таниш ҳиссиёт.

Бир неча йил илгари мамлакат ёзувчилари делегацияси таркибда Польшага боргандим. Бир куни Краков меҳмонхонасида кимдир менинг хонамнинг эшигини тақиллатди. Эшикни очдим. Нотаниш киши соф авар тилида мендан сўради:

— Ҳамзатий Расул шу хонада жойлашганми?

Мен ҳайратдан қотиб қолдим, бир оздан кейингина хурсандчилигимни изҳор қилдим:

— Отангнинг уйи ҳаминша тинч-омон бўлсин! Сен авар фарзанди, нега Краковга келиб қолдинг?

Меҳмон билан кучоқлашиб кўришиб хонага олиб кирдим, кун бўйи, ярим тунгача суҳбат қурдик.

Меҳмоним авар эмас экан, Доғистон тили ва адабиёти билан шуғулланувчи олим бўлиб чиқди. У биринчи бор авар тилидаги сўзларни концлагерда, икки авар асири гаплашаётган вақтда эшитибди. Унга авар тили, айниқса, иккала авар ҳам жуда ёқиб қолибди. Поляк ўша кундан авар тилини ўргана бошлабди. Кейинчалик аварлардан бири ўлибди, иккинчисини аскарлар концлагердан озод қилибди ва Доғистонга эсон-омон қайтибди.

Биз поляк олими билан фақат авар тилида гаплашдик. Бу менга ҳайратланарли, ҳеч тасаввур қилиб бўлмайдиган ёқимли кайфият бақишлади. Албатта, мен поляк тилшуносини Доғистонга меҳмонга тақриф қилдим.

Ҳа, биз ўша куни авар тилида суҳбатлашдик. Лекин иккимизнинг талаффузимизда, сўзларимизда катта фарқ бор эди. У олимларга ҳос тарзда авар тилида жуда соф, айтиш мумкинки жудаям соф гапирди. Гапирганда тил грамматика қоидаларига қатъий амал қилди, у сўзларнинг таъсирчанлигини ошириш мақсадида талаффузни унгартириш, сўзлар тартибини ўзгартириш, керакли бошқа сўзларни ишлатиш ҳақида ўйламасди.

Мен шундай китоб ёзмоқчиман — унда тил грамматикага эмас, грамматика тилга буйсуниши керак.

Тасаввур қилинг, грамматика йўлда кетаётган пиёда, адабиёт хачирдаги йўловчи. Пиёда хачирдаги йўловчидан олиб кетишини сўради. Йўловчи пиёдани хачирга мингаштириб олди. Пиёда нафасини ростлаб олгач, хачир эгасини эгардан суриб туширди ва ўзи эгарга ўтириб деди: “Хачир ҳам, эгар ҳам, ундаги юк ҳам меники”.

Авар тили — сен менинг она тилимсан! Сен менинг бойлигимсан, қора кунимда ҳам коримга ярайдиган хазинамсан, барча дардларимнинг давосисан. Агар одам қўшиқчи юраги билан туғилса-ю, соқов бўлса, туғилмагани яхши эмасми? Менинг юрагим қўшиқлар билан лиммо-лим, шукурки, тилим-овозим бор. Бу овоз сенсан — авар тилим. Сен мени ён бола сингари қўлимдан стақлаб дунёга олиб чиқдинг, мен одамларга ўз Ватаним, халқим ҳақида сўзладим. Сен мени стақлаб буюк рус тилига яқинлаштирдинг. У ҳам менинг она тилимдай бўлиб қолди, шу тил мени қўлимдан стақлаб дунё бўйлаб олиб юрди. Рус тилидан Арадер овулида мени эмизган онамдан қандай миннатдор бўлсам, шундай миннатдорман. Ва лекин жуда яхши биладан, мени туққан ўз онам бор.

ҲАР ҲОЛДА, уйдаги ўчоққа ўт ёқиш учун қўшнидан гугурт сўраб туриш мумкин. Лекин юрагингга олов ёқиш учун дўстларга гугурт сўрагани бориб бўлмайди.

Одамларнинг тиллари ҳар хил бўлиши мумкин, лекин уларнинг юраклари бир хил тепса бас. Менинг баъзи ўртоқларим ҳам овулни ташлаб, шаҳарга яшаш учун кетишди. Бундан фожиа ясамаса бўлади. Чунки полапонлар ҳам қанотлари қотгунча уясида яшайди. Лекин шаҳарда яшаётган айрим ўртоқларим боніқа тилда гапланаётганига, ёзаётганига нима дейсиз? Албатта, бу уларнинг ўз иши, лекин мен уларга тушунтиргим келади. Назаримда, улар битта қўлтиғида иккита тарвузни ушламоқчи бўлган одамларга ўхшайди.

Мен бу бечоралар ҳолига қараб сездимки, улар авар тилида ҳам ёзишмайди, лекин бу рус тили ҳам эмас. Улар ёзаётган нарсалар менга ўрмончиларнинг аррасини эслатади, қайсики, тўғри келган жойдан арралаб ташлайверадиган.

Ҳа, улар ўз она тилининг қаншоқ ва қамрови торлигидан нолиб, ўзларига бой ва қамрови кенг тил излаб йўлга чиқишган. Худди авар эртагидаги эчкига ўхшайди. Эртақда эчки бўрига ўхшаб дум ўстириш учун ўрмонга кетади ва ўрмонда иккала шохи синиб, тўқол бўлиб қайтади.

ЁКИ улар уй ғозларига ўхшашади — озгина сузиш ва шўнғишни билишади, лекин балиқ эмас, озгина учишни билади, лекин қуш эмас, озгина сайрашни билади, лекин булбул эмас. Хуллас, бирон нарсани кўнгидагидай уддалай олишмайди.

— Ишлар қалай? — деб сўрадим бир куни Абутолибдан.

— Ўртача, бўридай ҳам эмас, қуённинг ҳолидай ҳам эмас, — бир оздан кейин Абутолиб давом этди: — Ёзувчи учун энг ёмони — ўртача кайфият. У ё ўзини қуённи еган бўридай, ё ўзини бўридан қочиб қутулган қуёндай сезиши керак.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Бир куни қўшни овулдан отамни кўргани келган йигитлар қўшиқчини калтаклашганини айтиб қолишди.

— Нега урдиларинг? — деб сўради отам.

— У қўшиқ айтганда қилиқ қилди, атай йўталди, сўзларни бузди, ё бирдан чийиллади, ё итга ўхшаб увиллади. Хуллас, у қўшиқни расво қилди, биз уни тутиб олиб калтакладик.

— Нима билан урдиларинг?

— Кимдир камари билан, кимдир тенкилади, кимдир мушт туширди.

— Уни қамчи билан ҳам уриш керак эди. Яна шунни сўраб қўяй: унинг қайси жойларига урдиларинг?

— Кўпроқ юмшоқ жойларига урдик, баъзан бўйни ҳам калтакдан бенасиб қолмади.

— Аммо барчасига боши айбдор эди.

ЭСДАЛИҚДАН. Шу ўринда бир воқсани айтиб бермасам булмайди, чунки эсимга тушиб ҳеч хаёлимдан кетмай қолди. Маҳачқалгада бир авар қўшиқчиси бор. Исмини келтирмоқчи эмасман, қизиққанларнинг ўзлари билиб олинади. Чунки ҳикоямиз учун унинг исмининг аҳамияти йўқ. У отамнинг олдига келиб иратган куйига мослаб шёр ёзиб беришини сўрарди. Отам илтимосни рад этолмасди ва қўшиқ найдо бўларди.

Бир куни чой ичиб ўтирардик. Радиодан ўша қўшиқчининг ҳамзат Цадаса сўзи билан қўшиқ ижро этишини эълон қилишди. Биз қўшиқни тинглай бошладик, отам ҳам жимгина қулоқ солди. Лекин қўшиқни тинлаган сайин кўпроқ таажжубланардик. Чунки қўшиқчи шундай куйлар эдики, сўзларни ҳеч тушуна олмасдик. Фақат қандайдир қичқирик энитиларди, гўё қўшиқчи донни кўриб чуқиллаган хўрозга ўхшаб сўзларни чуқилаб қичқирарди.

Учрашган вақтида отам қўшиқчидан нега сўзларни бузиб айтганини сўради.

— Мен буни атай бошқалар тушунмаслиги ва сўзларини ёдлаб олмасликлари учун қилдим, — деди қўшиқчи. — Агар бошқа

қушиқчилар сўзларини ёдлаб олишса, улар ҳам айтишади. Мен бу қушиқни фақат ўзим куйламоқчиман.

Бир муддат ўтганидан кейин отам дўстларига зиёфат берди, улар орасида ўша қушиқчи ҳам бор эди. Зиёфат сўнгида отам девордаги илгакдан торлари узилган, қолган битта тори бўш тортилган қўбизни олди. Ва шу ҳолича чалиб шеъри асосида яратилган қўшиқни айта бошлади. Отам сўзларни тиниқ талаффуз этарди, лекин созланмаган қўбизда ижро этилаётгани учун куйдан ҳеч нарса қолмаганди. Жаҳли чиққан қўшиқчи бузуқ қўбизда қушиқ ижро этиш мумкин эмаслигини, бузуқ қўбиз куйни бера олмаслигини отамга куюниб тушунтирди. Отам эса унга хотиржам жавоб қайтарди:

— Сенинг куйингни бошқалар илғаб, кейин чалиб юрмасликлари учун атай шундай қилдим. Бундан ташқари, нега қўшиқнинг сўзини тушуниб бўлмайдиган қилиб айтиш мумкин-у, нега унинг куйини тушуниб бўлмайдиган қилиб чалиш мумкин эмас?

Доғистонликлар асарларини ўнта тилда ёзишади, лекин улар тўққиз тилда нашр этилади. Шундай экан, ўнинчи тилда ёзганлар нима қилишади? Умуман, бу ўзи қандай тил?

Ўнинчи тилда ўз она тилини(у авардир, лакдир, татдир...) унутганлар, лекин ҳали ҳам бошқа тилни тўлиқ ўрганмаганлар ёзишади. Улар ҳали у ёқлик ҳам, бу ёқлик ҳам эмас.

Бошқа тилни она тилингдан яхшироқ билсанг, майли ўша тилда ёз. Ёки бошқа тилни билмасанг она тилингда ёз. Лекин ҳеч қачон ўнинчи тилда ёзма.

Ҳа, мен ўнинчи тилга қаршиман. Тил халқнинг кунига бугун ҳам яраса қадимий ҳисобланади.

Тил ўзгариб туради, мен бу борада баҳслашмайман. Ахир, дарахтдаги барглар ҳам ўзгаради: битта япроғи сарғайиб тушади, ўрнига бошқаси япроқ ёзади. Лекин дарахт қолади. Йил ўтган сайин новдалари кўпаяди, йўғонлашади, мустаҳкамроқ бўлади. Ниҳоят, мевага ҳам киради.

Мен сизга кичик ва лекин қадимий авар тили дарахтининг мевалари бўлган ўз қўшиқларимни, ўз китобимни тақдим этаяпман.

ОНА ТИЛИМ

Ҳамиша тушимга кирар ҳар бало,
Бу тун улган куним кўрибман аёл.

Доғистон жазира водийси аро,
Кўксимдан ўқ тешиб, ётибман бсжон,

Ёнгинамда жилға оқар жўш уриб,
Ҳеч кимни ўртамас менинг фиროғим.
Ўйлабман, тупроққа айланмай туриб,
Маҳкамроқ қучайин она тупроғим.

Мен улиб ётибман, билмайди ҳеч зот,
Ҳеч зот жасадимга келмайди яқин.
Қайдадир бургутлар чекали фарёд,
Қайдадир кийиклар инграйди ҳазин.

Мен улиб ётибман, ётибман бсжон,
Кимлардир келмоқда водий йулида.
Сўзлар қулоғимга чалинар шу он,
Улар гапишмоқда авар тилида.

Доғистон жазира водийси аро,
Мен улиб ётибман, одамлар бўлса,
Сўзлашар: Али қув, тилга жа бало,
Ҳасан ҳам аямас ким тўғри келса,

Она тилимдаги сўзларни элас,
Эшитган дам кирди жасадимга жон.
Ва билдимки, менга табиблар эмас,
Фақат она тилим бағишлар дармон.

Кимгадир ўзга тил дармон муқаррар,
Мен у тилда қўшиқ куйлашим гумон.
Эртан она тилим йўқолса агар,
Мен бугун тайёрман бўлишга қурбон.

Лйтсалар ҳам авар тили камбағал,
Менга она тилим суюкдан-суюк.
БМТ минбарида тегмаса ҳам гал,
Менга она тилим буюкдан-буюк.

Наҳот, Ошиқ Маҳмуд оташ шеърини,
Таржимада ўқир аварлик авлод,
Наҳот, авар тилга берган меҳрини,
Сўнгги шоирлардан бириман, наҳот?!

Шукурки, мен борман ҳаёт йулида,
Мамлакатим буйлаб ошуфта кездим.

Идроким етанча авар тилида,
Ҳаёт ва юртимнинг васфини ёздим.

Юртимдир — Болтиқдан Сахалин қадар,
Шу юртга фидоман, билиб қуйинглар.
Қайда юртим учун жон бермай магар,
Доғистонга олиб келиб кўминглар.

Руҳим шоддир, гоҳо йўловчи, авар,
Шу жойдан ўтганда номим ёдласа.
Бир қур тош лавҳага ташласа назар:
Бунда ётар Расул Ҳамзат Цадаса.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Тоғлик ота-она ўғлининг рус қизига уйланишига қарши чиқишди. Аммо қиз авар йигитини жуда севар экан. Бир қуп йигит қиздан авар тилида ёзилган мактуб олди. Ўғил хатни ота-онасига кўрсатди. Ота-она хатни ўқишиб, дастлабки қароридан пушаймон бўлишди ва ўғлига рус қизига уйланишига розилик беришди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Ёзувчи учун тил — мисоли деҳқоннинг ҳосили етилиб турган буғдойзори. Энди буғдойзордаги бошоқларнинг, бошоқлардаги донларнинг санаб санабига етиб бўлмайди. Аммо деҳқон қачон бўлади деб қўл қовуштириб ўтираверганида, эҳтимол битта ҳам дон олмаслиги мумкин эди. Меҳнат қилди, мана энди буғдойни ўриб олиб, янчиш зарур. Аслида, бошоқни янчиш ҳам ишнинг ярми. Янчишдан кейин бегона дон ва қумлардан тозалаш лозим. Донни тегирмонда торгтириш, ундан хамир қориш, нон ёпиш керак. Асосийси, қанчалар ун керак бўлмасин, ҳамма ҳосилни ишлатиб юбормасдан, келгуси йил учун энг сара донларни уруғликка сақлаб қолмоқ шартдир.

Аслида, тил устида ишгаётган ёзувчи деҳқонга ҳам ўхшаб кетади.

ДЕЙДИЛАР. Болалар қарға уя қурган дарахтни арралашди, йиқилган дарахтдан қарға уясини олишиб ёқиб ташлашди.

- Дарахт, нега сени арралашди?
- Чунки мен уларга ҳеч нарса дея олмадим.
- Қарға, нега сенинг уянгни ёқишди?
- Чунки мен жуда кўп қағилладим.

ДЕЙДИЛАР. Сўз — мисоли ёмғир: биринчи сафар — табиат инъоми, иккинчи сафар — яхши, учинчи сафар — чидаш керак, Тўртинчи сафар — кулфат, ҳаммаёқ шалаббо.

М А В З У

Эшикни синдирма,
у калит билан очилади.

Эшикдаги ёзувлар.

“Менга мавзу беринг”, деб айтма,
“Менга кўз бергин”, деб айт.

Ёш ёзувчига айтилган уғит.

“Ҳурматли ёзувчилар, менинг ҳам жуда ёзгим келаяпти. Фақат нима ҳақда ёзишни билмаяпман. Менга бирор долзарб мавзунини айтишлар, ажойиб китоб ёзиб берардим”.

Ёш қаламкашлар шундай илтимос билан Ёзувчилар уюнимасига, газета-журнал таҳририятларига, шахсан ёзувчиларнинг ўзларига мурожаат қилиб туришади. Бундай хатларни мен ҳам олиб тураман. Бундай хатларни отам ҳам олган. Шундай кезларда отам бошини чайқаб дер эди:

— Ёш йигит уйланишни хоҳлаяпти-ю, лекин кимга уйланишни билмаяпти. Кўз остига олиб қўйган қизи йўқ, кимга совчи жўнатишни билмасдан ҳайрон.

ЭСДАЛИКДАН. Бир куни Абутолибдан Доғистон Ёзувчилар уюнимасига ариза тушди. У олис овуллардан бирига ижодий сафарга жўнатишимизни сўраганиди. Бошқарув аъзоларидан бири муҳокама шайтида Абутолибдан нима ҳақда ёзмоқчисиз деб сўраб қолди. Кекса шоир ранжиб деди:

— Овга кетаётган овчи тоғда унга қўсими ё гоз, бўрими ё қизғиш тулки учрайдими, қаёқдан билади. Жангчи олдиндан жангда қандай қаҳрамонлик кўрсатишини биладими?

Мен ҳам ўша мажлисда қатнашганим ва Абутолибнинг сўзлари хотирамга муҳрланиб қолди.

Ҳар доим мени ёзувчиларга яқин йилдаги режаларингизни сўзлаб беринг, дея қилинган илтимослар таажжубга солади. Албатта, ёзувчилар ҳам ёзмоқчи бўлган нарсаларининг умумий нуналишларини чамалаб қўйишади. Эҳгимол, роман ёки трилогия ёзишни режалаштириш мумкиндир, лекин шеърни... Шеърлар ҳар доим кугилмаганда, бир тухфадай келади. Шоирнинг иш тартибни бирон-бир қатъий режага буйсунмайди. Ахир, олдиндан қандай қилиб шундай режа тузиш мумкин:

“Бугун мен соат унда кучада бир қизни учратиб, севиб қоламан. Ёки эртага кечкурун соат бешда қандайдир ярамасдан чексиз нафратланаман”.

Шеър кўз олдинда турган тувакдаги ёки гулзордаги гул эмас. Агар у гул бўлса, тоғ яйловидаги гулга ўхшайди, ҳар қаламда янгиси, чиройлироғи учрайдиган.

Туйғулардан мусиқа туғилади, мусиқадан туйғулар туғилади. Қайсисини биринчи ўринга қўйиш керак?

Худди кўпчиликни ўйлантирадиган саволга ўхшайди, нима олдин пайдо бўлган: тухумми ё товуқ? Худди шундай: ёзувчи мавзунини танилайдими, ё мавзу ёзувчинини? Мавзу ёзувчининг дунёси, ёзувчининг ўзи. Ёзувчи мавзусиз мавжуд эмас. Ҳар бир ёзувчининг ўз мавзуси бор.

Фикр ва туйғулар — қуш, мавзу — осмон; фикр ва туйғулар — буғу, мавзу — ўрмон; фикр ва туйғулар — кийик, мавзу — тоғ; фикр ва туйғулар — йўл, мавзу — шаҳар, қайсики, унда барча йўллар туганади.

Менинг мавзуим — Ватан! Ватанни танилашимга ва излашимга ҳожат йўқ. Биз Ватанни танилаёмиз, чунки Ватан бизни аллақачон танилаётган. Самолёт бўлмаса аэродром қурилмайди. Худди шундан ёзувчи Ватансиз бўлиши мумкин эмас.

Бургут товуқлар орасида бемалол юраверса, энди у бургут эмас. Тоғ такаси жамоа ҳужалиги отарида ёйилиб юраверса, энди у тоғ такаси эмас. Гулмоҳи аквариумда сузаверса, энди у гулмоҳи эмас.

Самолёт музейда турган бўлса, энди у самолёт эмас, оддий экспонат.

Худди шундай, сайрамайдиган булбул асло булбул эмас.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Менга болалигимдан битта манзара ёқали. Отамакон уйимиз дерзаси очилиши билан тоғ ён бағридаги ям-яшил кенглик кўринади, гўё овул оёғи остига ёзилган пояндоз. Қоялар унга таъзим бажо қилишиб қараб туришгандай туюлади. Болалигимдан тоғ ён бағридаги сўқмоқлар илонларни, дарадаги ёрларнинг оғзи йиртқичларнинг оғзини эслатади. Олис тоғларнинг қоялари бир-бирига суяниб олишган. Топалари думалоқ, қорамтир, туянинг жунли ўркачига ўхшайди.

Энди-ку биламан, Швейцария ёки Неапаль тоғларида бундан чиройли манзарали жойлар бор. Лекин қаерда бўлмай, қайси табиат гўзаллигига қарамайин кўрганларимни болалигимда отамакон уйимиз дерзасидан хаёлимни ўғирлаган манзарага солиштираман ва кўз олдимда қаршимдаги намоён табиат гўзаллиги ўрнида ўша

болалигимдаги манзара жонлана бошлайди. Агар қандайдир сабаб билан хотирамда овулим ва унинг атрофидаги манзара яшамаганда мен учун дунё юраксиз кўкрак қафасига, қорачиғи йўқ кўзга, тилсиз оғизга, қушсиз уяга ўхшарди.

Бу мавзуимни овулимнинг чегараси, ҳовлимнинг кегараси билан белгилайман ва шу чегара-кегараларда баланд девор тиклайман деганим эмас.

Шундай далалар бор, плугда чуқур шудгор қилганингдан кейингина юмшоқ тупроқ бошланади. Шундай далалар бор, плугда устки қаватини шудгор қилишининг билан тошлоқ қисми кўринади. Шундай далалар бор, уларни шудгор қилиш шарт эмас. Чунки тошлоқ шундоқ кўзга ташланиб туради. Бари бир бундай далаларда ҳосил олиб бўлмайди.

Она тупроғимга бўлган меҳримни энди беминнат ишлаган от каби боғлиқ ҳолда ушлаб турмоқчи эмасман, уни ям-яшил яйловга эркин қўйиб юбориш керак. Мен отнинг юганини оламан, бўйнига шанатилаб уриб силаб қўяман, майли, ўтласин, куч тўпласин. Менинг тупроққа, Ватанга бўлган меҳримда ҳам яйловда эркин ўтлаб юрган отга ўхшаш эзгулик бор.

Мен дунёдаги барча ҳодисаларни, Ватанга бўлган меҳримни фақат ўз уйимда, ўз овулимда, ўз Доғистонимда ҳис қилиш билан кифояланмоқчи эмасман. Аксинча, дунёдаги барча ҳодисалар қаерда кезмай Ватанга бўлган меҳримда акс этишини истаيمان. Менинг мавзуимнинг, дунёқарашимнинг моҳияти шунда.

Эсимда, олис Сангъягода бўлганимда мени хўрозлар қичқирғи уйғотди. Кўзимни очдим, ўзимни бир лаҳза тоғлар орасидаги қадрдон овулимдан деб ўйладим. Ўшанда Сангъягодаги хўрозлар ҳақида эсимдан деб дилимга тугдим.

Япониядаги ажойиб Каманур шаҳридаги гўзаллар танловида иштирок этдим. Япон гўзаллари навбатма-навбат саҳнадан ўтишди. Мен беихтиёр уларни овулимда қолган яғонамга қиёсладим. Қанча тикилмай, ҳеч қайсисида яғонамга хос фазилатни кўрмадим. Лекин япон гўзаллари ва гўзаллик танлови маликаси менинг мавзуимга кириб келди.

Непалдаги будда ибодатхонаси, қирол саройи, дунёдаги барча дард, афсун ва жодудан форигъ этувчи йингирма иккита булоқни томоша қилиб, тошли сўқмоқлар орқали Катаман тоғининг энг баланд нуқтасига кўтарилидим. Атрофга назар ташлаб, қадрдон Доғистонимни эсладим. Ҳолбуки, муқаддас булоқ, қадимий ибодатхона ва гўзал саройни томоша қилганимда қалбимда шундай ширин таассурот уйғонмаганди. Шу оддий тоғ манзараси ажойиб

архитектура ёдгорлигидан менга қадрироқ туюлди. Ҳайладимки, муқаддас булоқлар эмас, мана шу тоғлар одамларни барча дарддан, афсун ва жодудан фориғ этади. Шунда Непалда кўрганларим китобимга мавзу бўлиб кирди.

Катта ва сершовқин Калькутта шаҳридан унинг шундоқ яқинидаги кичкинагина қишлоққа келдик. Хирмонда ҳукизлар билан буғдой бошоқларини майдалашаётган экан. Дунёдаги ҳеч бир музей, ёки улкан театрлардаги томошалар ҳам буғдой пояларини секин янчаётган ҳукизларнинг юришларидай завқ бағишламаганди. Гуё мен ўзимни овулимга, болалигимга қайтгандай ҳис қилдим. Шунда Калькутта яқинидаги қишлоқни китобимга мавзу қилиб олдим.

ЎЗИМ ШОҲИД БЎЛГАНМАН, Индонезия тоғларида ҳам ноғорани худди бизнинг тоғликларга ўхшаб чалишар экан, Нью-Йорк кўчаларида черкес кийган кавказлик юрганди, Истанбул ва Парижда тақдир тақозоси билан бориб қолган кўнгли ярим тоғликлар ҳам яшайди, Лондонда балхор кулоллари тайёрлаган сонол идишлар кўргазмаси бўлганди, Венецияда Цовир овулидан чиққан лак дорбозлари томошабинларни ҳайратга солганди, Питсбургдаги ноёб китоблар сотувчиси менга Шомил ҳақидаги китобни кўрсатганди.

Қайга бормай, қайда юрмай Доғистонимга хос воқеа-ҳодисаларга кўзим тушди.

Бир неча қиличбоз битта аскарга ташиланса, унинг ҳимояланиши осон эмас. Аскар бир вақтнинг ўзида ҳам олдиан, ҳам ёнидан, ҳам орқасидан қилинаётган ҳужумларни бартараф этиши қийин. Агар аскарга елкаси билан суянадиган қоятош бўлса, шу қояга суяниб маҳоратини ишга солиб бир неча қиличбозга бас келиши мумкин.

Доғистон — мен учун шундай суянч қоя. Қийин дамларимда фақат унга суянаман.

Саёҳатчилар қайси мамлакатга боришса, ўша мамлакатнинг кўшиқларини олиб келишади. Лекин бу масалада менга қийинроқ, чунки мен қайси мамлакатга бормаин Доғистон ҳақидаги кўшиқларни олиб қайтаман. Ҳар бир янги кўшиқни эшитганда Доғистонимни қайтадан кашф қиламан, Доғистонимга бўлган муҳаббатим янада алангаланаяди. Жонажон Доғистоним, сенинг мадҳингни куйлашга сўз этишмайди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН.

— Бургут, сенинг энг яхши қушиғинг қайси?

— Баланд тоғлар ҳақидаги қушиқ.

— Чағалай, сенинг энг яхши қушиғинг қайси?

— Мовий денгизлар ҳақидаги қушиқ.

— Қарга, сенинг энг яхши қушиғинг қайси?

— Жанг майдонида қолган мурдалар ҳақидаги қушиқ.

Адабиётнинг ҳам ўз қушлари бор: бургутлар ва чағалайлар. Бири тоғларни, иккинчиси денгизларни куйлайди. Ҳар бирининг ўз ватани, ўз мавзуси бор. Аммо қаргалар ҳам учрайди. Улар ҳаммадан кўра ўзларини яхши кўришади. Қарга жанг майдонидаги мурдаларнинг кўзларини ўяр экан ҳеч қачон уйламайди: бу қаҳрамоннинг кўзими ёки кўрқоқники. Мен шундай адабиётчиларни билман, улар бугун фойда келтирадиган ишни бугун, эртага фойда келтирадиган ишни эртага қилишади.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Мавзу — хазина солинган сандиқ. Бу сандиқнинг қалити — сўз. Аммо сандиқдаги хазина бировники эмас, ўзингники бўлиши керак.

Айрим адабиётчилар бор, битта мавзуда ёлчитиб ёзишмайди, лекин у мавзудан бу мавзуга сакрайди. Улар сандиқнинг қопқоғини очиниб, устидаги нарсаларни тезгина кўриб, бошқасини очиб кўришга шошилишади. Агар сандиқнинг эгаси бўлишганда нарсаларни тартиб билан оларди ва тубида ўзи қидираётган дур солинган ғаладон борлигини билишарди.

У мавзудан бу мавзуга ўтиб турувчилар кўп марта уйланган тоғлик Далағоловга ўхшашади. У йигирма саккиз марта уйланган, охир-оқибат хотинсиз қолган.

Аммо мавзуни никоҳдаги ягона хотинга ҳам ўхшатиб бўлмайди. Шунингдек, ягона онага ҳам, ягона фарзандга ҳам. Чунки бу менинг мавзуим, унга ҳеч қайсинг яқин йўламанглар деб айта олмайсиз.

Бу мавзу меники, лекин хоҳлаган ёзувчи бу мавзуда ёзиши мумкин. Бир гал битта ёзувчининг иккинчи ёзувчини мавзусини “ўтирлаганликда” айблаётганини кўрганман. У куюниб дерди: “Сенга Ирчи Казак ҳақида ёзишга ким ҳуқуқ берди? Билмайсанми, бу мавзу меники, Ирчи Казак ҳақида фақат мен ёзаман. Сенинг бу ишининг ўғирликдан бошқа нарса эмас”. Бу ёзувчи шундай ҳис-қўлжонга берилган эдики, гўё унинг севгилисини кимдир ўғирлаб кетган.

Жавоб тоғликларга хос бўлди:

— Кимнинг қиличи кескир ва довюраклик қуроли бўлса, уша

имомликка муносиб. Бўйга етган қиз совчи юборганларники эмас, хотин қилиб олганники. Ирчи мавзуси ҳам бошқа исталган мавзу каби ким унда яхши ёзса ўша ёзувчиники бўлсин.

Ҳа, бир неча ёзувчи ўзлари билмаган ҳолда битта мавзуда ёзишлари мумкин. Адабиёт — бу жамоа ҳужалиги эмас. Унда ҳар бир ёзувчининг кичик бўлса ҳам ўзининг даласи, ўзининг марзаси аниқ қилиб белгилаб қўйилмаган. Аммо мен бир ўзим экинзоримни эшлашга қувватим етмаётган вақтда, бошқаларнинг даламга келишини тақиқламайман. Менинг даламнинг чегарасида миллиқ кўтарган қоровул ҳам йўқ, ит ҳам боғланмаган. Ҳеч қандай чегара тортилмаган. Менинг мавзуим ман этилган яйлов ёки масжиддаги истаган одам бориб туриши мумкин бўлмаган тақиқланган жой эмас.

Доғистон ёзувчилари съездида баҳс қизиган пайтда битта нотик шундай деди:

— Доғистонлик ёзувчиларнинг бошқа мамлакатлар, бошқа халқлар ҳақида ёзишининг нима кераги бор? Испания ҳақида испанлар, Япония ҳақида японлар, Уралдаги улкан саноат қурилишлари ҳақида Уралда яшайдиган ёзувчилар ёзишсин. Агар қушнинг уяси бир боғда бўлса, бошқа боққа бориб сайрамайди-ку. Тоғнинг тошлоқ жойидан тупроқни олиб водийга ташиш шарт эмас, текисликда шундай ҳам унумдор тупроқ бор. Ахир, думба жизза емоқчи бўлган одам қозонга сариеғ сурмайди.

Съезде ўзга республикадан келган меҳмон ҳам қатнашаётганди. У нотикқа шундай жавоб берди:

— Ҳайвонларнинг ўз ини, қушларнинг ўз уяси бор. Аммо Қуёш барча мавжудотга бирдай нур таратади, ёмғир барчасининг устига бирдай ёғади. Камалак барча кўзларни бирдай қувонтиради. Чақмоқ нури баланд қояларга ҳам, чуқур дараларга ҳам тушади. Момақалдироқ овози ўша жойларга бир текис таралади. Ажойиб палов ўзга мамлакатдан келтирилган гуручдан тайёрланади. Мен съездингизга узоқдан табриклаш учун келдим. Шу жойга келганимдан кейин сизнинг тоғларингизга, денгизингизга, олийҳиммат эркаларингизга, гўзал аёлларингизга нисбатан меҳрим уйғонди. Агар мен уйга қайтгач, шу жойда кўрганларим ҳақида ёзсам юртдошларим фақат хурсанд бўлишади. Агар сизнинг ёзувчиларингиз ҳам менинг юртим ҳақида ёзишса бунинг сира зарари йўқ. Севиш эркин бўлгандай, ёзувчининг ҳам нимаги ёзиши эркиндир. Ахир, севги юракдан жой олаётган вақтда рухсат сўрамайди-ку!

Унинг сузлари утқир ўқдай нишонга теккани учун съезд қатнашчилари меҳмонни олқишлади. Мен ҳам унинг фикрини маъқуллаганимни билдириш мақсадида қарсақ чалдим ва яна мавзу ҳақида ўйладим.

Ўзга мамлакатлар, ўзга халқлар ҳақида ёзган яхши, агар сен ўзлигингни топиб олган бўлсанг.

Менинг муъжаз Доғистоним ва менинг чексиз-чегарасиз олашим. Икки дарё текисликка етганда бир-бирига қўшилади. Икки кўздан оққан ёш икки ёноқдан томчиласа ҳам, улар битта қайғудан ёки битта қувончдан пайдо бўлади.

Безовта шоирнинг кўзларида нам,
Томчи ёшдан қолди ун-чан юзда из.
Бир томчиси севинч, бир томчиси ғам,
Бир томчиси севги, бир томчиси муз.

Улар икки томчи: тоза, беғубор,
Улар ожиз, бири-биридан узоқ.
Агарда қўшилса туғилар ашғор,
Ёмғирлар қуяди, чақнайди чақмоқ.

Менинг муъжаз Доғистоним ва менинг чексиз-чегарасиз олашим. Мана менинг ҳаётим, мана менинг симфониям, мана менинг китобим, мана менинг мавзуим.

Юксак қоялардан учган бургут бепоён водий осмонида парвоз қила олмаса, у ёмон бургут.

Бепоён водий осмонида парвоз қилган бургут ўзининг юксак қоясига қайта олмаса, у ёмон бургут.

Аммо бургутга яхши. Чунки у бургут бўлиб дунёга келган. Энди у хоҳлаган тақдирда ҳам чағалайга, қарғага айлана олмайди. Ҳувчининг бургут бўлиши қийин, агар шу қушнинг довюраклиги ва улугворлик фазилатлари билан туғилмаган бўлса.

Бизнинг тоғликлар қўбиз чалишни ўргана олмаган одамларга шундай таскин беришади: ҳеч қиси йўқ, қўбиз чалишни нариги дунёда ўрганиб оласан.

Қанча ёзувчилар қоғоз қоралиш учун қўлларига қалам олишади, қўлларига муҳаббат ёки нафрат туйғусини жойлаб астойдил ўзинга киришишади.

Ахир, овулга келган меҳмон қайси уйга киришини билмай турганда димоғига мўрилардан таралаётган ҳид келади. Бири маккажўхори уни қўшилган нон ҳиди, бошқаси қўй гўшгидан таралаётган қайнатма шўрва ҳиди.

Ахир, уйланаётган йигит енгилтак ва ақли қиздан бирини танлаш керак бўлса, бойлиги бўлгани учунгина енгилтак қизни танлайди.

Ахир, шундай ёзувчилар ҳам бор, улар учун қайси мамлакат ҳақида ёзишнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Улар олибсотарларга ҳам ўхшаб кетади, қайсики, товарни қанча узоқроқ олиб борсам, шунча қимматроқ сотаман деб ўйлайдиган.

Улар менга Пархал овулидаги бир қизни эсимга солди. Қайсики, у ўз овулимизда менинг тенгим йўқ деб, ўзга овулдан “шаҳзода” келишини кутарди. Бу воқеа қандай тугади, деб сўрасиз. Охир-оқибат, у қари қиз бўлиб қолди.

ЎРМОНГА БОРГАН ИККИ ТОҒЛИК ҲАҚИДА ҲИКОЯТ.
Иккита тоғлик бўйинтуруққа яроқли қуруқ шох кесиб келиш учун ўрмонга борди. Демак, эскиси яроқсиз ҳолга келган.

Биринчи тоғлик дарҳол битта дарахтдан мўлжаллаб кўриб, бўйинтуруққа ярайдиган иккита пишиқ қуруқ шохни кесиб олди. Иккинчи тоғликка эса, кейинги дарахт яхшироқдай кўринди, яқинига борганда кейингиси яхшироқдай туюлди. Шу тариқа у кун бўйи бир қарорга келолмай ўрмонда кезди. Ниҳоят, қош қорайгани учун иккита қуруқ шохни кесиб олди, лекин улар биринчи учраганидан ёмонроқ эди. У уйга шом қоронғисида қайтди. Бу вақтда биринчи тоғлик янги бўйинтуруқдан фойдаланиб, даласини шудгор қилиб бўлганди.

Бу ҳикояни менга битта доғистонлик шоир узоқ сафардан иккита бўш шеър ёзиб қайтган вақтда Абутолиб айтиб берганди.

— Қўшиқ айтишни ўз уйингда ўргана олмаган бўлсанг, уйингдан узоқда қандай ўрганиш мумкин? — дея ўз ҳикоясини тугатганди кекса шоир ва фикрини шундай давом эттирганди: — Шоирлар ҳам баъзан кун бўйи тоғма-тоғ юриб ўз бўркини излаган тоғликка ўхшайди, қайсики, бўрк кун бўйи тоғликнинг қовоқ бошида бўлган.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Туғилган уйимдан биринчи бор узоқ сафарга йўл олдим. Онам тоқчага чироқни ёқиб қўйди. Мен кетар эканман, ортга қарадим, яна йўл босиб ортга қарадим, туманлар аро деразамиз тоқчасидаги чироқ ёғдусига кўзим тушди.

Шу кичкина деразадан таралган ёғду мамлакатлар оша, йиллар оша менинг йўлимни ёритиб турди. Мен туғилган уйимга қайтиб келгач, шу кичкина деразадан ташқарига қарадим. Кўз олдимда бепоеъ дунё, ўтган йўлларим, йилларим гавдаланди.

Ким ёзувчига мавзу беради? Унга бош, кўз, қулоқ, юрак бериши

осонроқ. Ёзувчи мавзуни муҳаббат ёки нафратига асосан эмас, таралаётган ҳидига қараб танласа, ўз даврининг нафаси уфуриб турган асарни дунёга келтира олмайди. Улар даврнинг эмас, айнан ўша бир куннинг фарзанди бўлади. Тўғрироғи, улар кар келинга ҳам ўхшаб кетади.

КАР КЕЛИН ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Бир овулда кар қиз бор эди. Бошқа овулдаги йигит бу қизнинг кар эканлигини билмасдан совчи жўнатди. Қизнинг ота-онаси ҳам бу ҳақда айтишмагани учун фотиҳа ўқилди, тўй бошланди. Тўйга кўп меҳмон келди. Келин кўпчилик олдида сир фош бўлишини истамади, дугонасидан ҳар доим ёнида ўтиришини сўради. Дугонаси агар кулгили гап айтилса, кулиш лозим бўлса чап елкасини, борди-ю қайғули гап айтилса, ғамгин тусга кириш лозим бўлса келиннинг ўнг елкасини туртиб қўйишига келишиб олишди. Маълумки, тўйда келиннинг гапирishi шарт эмас, агар умуман гапирмаса янада яхши. Шу боис барчаси келингандай сийлиқ кетди. Келин қаерда кулиш керак бўлса жилмайди, қасрда ғамгин қиёфага кириш лозим бўлса қайғули тусга кирди.

Аммо дугонаси келишилган шартни унутиб қўйди ва чан елкани туртиш керак бўлганда ўнг елкани туртди ёки аксинча. Хуллас, барча ғамга ботганда келин кулиб сукунатни бузди, ҳамманинг кўзи қувончдан ёнганда келин афсус чекиб уҳ тортди.

Куёв келинга ажабланиб қараб қўя бошлади ва келиннинг эси жойида эмас деган хулосага келди. Ўша заҳоти келинни келган йўли билан изига қайтарди.

Хуллас, ҳақиқий ёзувчини кимдир кар келинга ўхшаб чап ёки ўнг елкасидан туртиб туриши шарт эмас. Унга фақат ўз юрагининг оғриғи, ўз юрагининг қувончи қўлига қалам тутқазади. У ўзгалар кулаётгани ва кулаётганларга ўхшаш учун кулмайди ёки атрофдагилари қайғу чекаётгани учун ғамгин қиёфага кирмайди. Ёзувчининг ўзи “тўй”нинг об-ҳавосини белгилаши керак. Яъни ёзувчи, шоир кулганда атрофдагилар ҳам қувончдан яшнаб кетсин, ёки ёзувчи, шоир ғамга ботиб юрагини чангалласа атрофдагилари ҳам ғамдан юрагини чангаллашсин.

Кимки фикримга қўшилмаса, айтиб туришса ёзиш осон деб ўйласа, мен билан бўлиб ўтган қуйидаги воқеадан ибрат олсин.

ЎСДАЛИКДАН. Ўшанда мен Хунзах овулидаги бошланғич мактабнинг 2-синфида ўқирдим. Мен билан битта партада рус тили ўқитувчимизнинг мовий кўзли қизи Нина ўтирарди. У менга жуда ёқарди, лекин бу ҳақда унга айтишга сира журъат қилолмасдим.

Ниҳоят, мен унга хат ёзмоқчи бўлдим. Аммо бу ишни амалга оширишим осон эмасди. Чунки мен ўша вақтда рус тилини умуман билмасдим. Мен битта танишимдан сўзларимни таржима қилиб беришини сўрадим. Танишим қандайдир нотаниш сўзларни айтиб турди, мен русча ҳарфларда уларни ёзиб олдим. Ўйладимки, мен севги баёни тўғрисида яхши мактуб ёздим. Ҳаяжонланиб, қўлларим қалтираб мактубни партадош қизга узатдим. У ҳам ҳаяжонланиб, қўллари қалтираб мактубимни олди, очиб ўқиб кўриши билан юзи қизарди, йиғлаганча синфдан чиқиб кетди ва мен билан бошқа бирга ўтиришни истамасди. Маълум бўлишича, менинг мактубим ҳақоратли ва уятли сўзлардан иборат экан.

Бошқа бир воқеа. Мен Москвадаги Адабиёт институтида, рус тили ўқитувчимизнинг қизи педагогика институтида ўқирди. У билан учрашиб қолганимизда, декабрь ойининг аниқ бир кунини айтиб меҳмонга таклиф қилди. Ўша кун унинг туғилган куни эканини билардим. Албатта, унга совға олдим. Лекин унинг туғилган кунига бағишлаб шеър ёзиб, рус тилига таржима қилдириб, уни ифодали ўқиб бериб, тантанали равишда тошпирсам яхши совға бўларди деб ўйладим.

Шу тариқа унга бағишлаб шеър ёздим, бирга ўқийдиган дўстимдан рус тилига таржима қилиб беришини сўрадим. Дўстим тун бўйи таржима устида ишлади. У эрталаб қилган таржимасини ўқиб берганда шеъримни таний олмадим. Таржимада кўнгил ҳаяжонлари, дил изҳори тўлқинлари бор, лекин ёқимли қизимга айтмоқчи бўлган гапимдан асар ҳам йўқ эди.

Энди мен осонгина алданиб қолмасдим. Яъни бир марта оғзим сугдан куйган эди ва дўстимга дедим:

— Майли, бу шеърни севгилингнинг туғилган куни бўлганда ўқиб берарсан. Чунки бу менинг шеърим эмас, сенинг шеъринг.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Мавзу ўлган балиққа ўхшаб, сувнинг юзида тескари ҳолда қалқиб турмайди. У тирик балиқдай сувнинг тубида, тез оқар жойида, энг тиниқ сувда, гирдобида. Сен уни жойида ушла, гирдобдан, шаршара остидан ушлаб ол. Ахир, оғир меҳнат қилиб топилган пул билан кўчадан топиб олинган пулнинг ўртасида фарқ бор-ку.

Тоғликлар айтишади: жуда кўп ҳайвон овлашнинг мумкин, балки улар шоқол ва қуёндир. Яхшиси сен битта ҳайвонни овла, лекин у қора-қўнғир тулки бўлсин. Фақат уни қаердан овлашни билмайсан. Билиб қўй, ҳамма яхши ҳайвонлар олис дараларда яшамайди.

Бир овчи умри бўйи қора-қўнғир тулкини овлашни орзу қиларди. У шундай тулкини овлаш мақсадида неча бор тоғларни бўйи-эни бўйича келиб чиқди. Қариган чоғида олис дараларга боришга кучи етмагани учун шундоққина ёнидаги жойларда ов қила бошлади. Ўзгачдан овчининг қаршисидан бир умр орзу қилган қора-қўнғир тулки чиқиб қолди. Овчи тулкидан сўради:

— Сени умрим бўйи изладим, шунча вақт қасрларда бекиниб қараш?

— Мен туниганимдан буён шу дарада яшайман, — дея жавоб берди тулки. — Сен билмайсанми, керакли нарсани умринг бўйи излагани ҳам уни омад кулиб боққан лаҳзада тонасан.

— Ҳа, ҳар бир ёзувчининг шундай омад кулиб боққан куни бўлади ва у ушбу кунда ўзлигини кашф қилади, ўз мавзусини тонади. Аммо ёзувчи тонган мавзусини ўзгартирмаслиги керак. Агар у мавзусига панафолик қилса, менинг битта танишимнинг ҳолига тушиши мумкин.

МЕНИНГ ТАНИШИМНИНГ ПЬЕСАСИ ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Доғистонлик битта ёзувчи жамоа хўжалиги тўғрисида пьеса ёзди. Мазму қиччилик долзарб бўлмасин театрдагилар пьесани муаллифга қайтариш ва ҳеч қандай узрли сабаблар айтмасдан оддий изоҳ беришди: пьеса бизга ёқмади.

Ўқимол, бу изоҳ бошқа бировга тушунарли бўлиши мумкиндир, лекин драматургга эмас. Драматург хафа бўлди ва тегишли жойга ариза ёзди. Дарҳол масалани ўрганиш ва тегишли чора-тадбирлар белгилан учун комиссия тузилди. Комиссия масалани ўрганиш жараёнида пьесанинг мазмуни билан танишди: илгор бригада мўл бугдой ҳосилини йиғиш чоғида қувноқ кўшиқлар айтиб мусобақалашади.

Албатта, пьесанинг бундай мазмуни комиссия аъзоларини қаноатлантирди. Пьеса театр сахнасида ҳам қўйиларди, лекин бу вақтда кўмиқ чўлларида (айнан қувноқ бригада мусобақаланиб бугдой ҳосилини йиғадиган жойда) бугдой етиштириш ўрнига, пахта етиштириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Шубҳасиз, гадачиликка бағишланган пьесадаги шарт-шароитлар пахтачиликка тўғри келмасди. Драматург узоқ ўйлаб ўтирмасдан пьесани қайта ишдашга ўтирди. Айтиш мумкинки, драматург астойдил тер тўқди ва пьесада экилган чигитлар қийғос униб шоналади. Пьеса қайтадан театрда ўқиди. Ўқиш жараёни қизғин кетаётган вақтда янги қарор чиқди. Унда кўмиқ чўлларида пахта етиштириш бугдой ўстиришга инсбаган истиқболсиз экани таъкидлангани ва бундан кейин кўмиқ чўлларида маккажўхори экишга кўрсатма берилгани.

Ишчан драматург яна пьесани қайта ишлашга киришди. Бироқ бу воқеа қандай тугагини билмай армонда қолдик, чунки драматург пьесани ёзиб тугатаётган вақтда театр биносига ўт кетди. Драматург ўзининг омадсиз эканидан нолиб, дарёнинг энг тез оқар жойига борди ва пьесаси қўлёзмасини сувга улоқтирди. Энди у пьесасини сувга улоқтирганидан ачинмаяпти.

Яхшиси, бошқа пьесага боғлиқ воқеани ҳикоя қилиб берай. Уни рус драматурги ёзган бўлиб, “Жўшқин одамлар” деб номлаганди. Бу пьеса галлачилик-пахтачилик мавзусида эмас, балиқчилик ҳақида эди. Эҳтимол, фақат балиқчилик ҳақида ҳам эмасдир.

Азалдан тоғликлар ўзлари туғилган овулларида табиаб, денгиз бўйидаги текисликда яшашига интилишади. Бу текисликка мослашгани дейилади. Ҳозир бу масалага боғлиқ барча муаммолар тўғрисида гапирмоқчи эмасман, фақат асрлар бўйи қўй боқиб чорвадорлик билан шуғулланган тоғликлар текисликка келиб жойлашгач, кўпчилиги балиқчилик билан машғул бўлишини айтмоқчиман холос. Денгизда ёмон балиқчи яхши чўпондан аъломи? “Жўшқин одамлар” пьесаси шу масалага, яъни олис тоғ овулларида Каспий денгизи бўйига келиб балиқчилик билан шуғулланаётган тоғликлар ҳаётига бағишланганди.

Пьесада иштирок этувчи образлар авар бўлгани учун драматург уни авар театрига берди. Аммо авар театри пьесани қабул қилмади.

Энди драматург нима қилиши керак? Унинг ўрнида бошқа бўлганда кайфияти бузилиб, руҳи тушарди. Биласиз, шўхмот ўйинида шундай вазиятлар содир бўлади: қора шўх ҳар томондан қуршаб олинган, юришига катак йўқдай. Шу вақт қора от ажойиб юришни амалга оширади, энди оқ доналар жуфтаси ростлашга жой излаб қолишади. Бундай туб бурилишдан кейин оқлар ҳимоя чораларини излашга мажбур.

“Жўшқин одамлар” пьесаси муаллифи ҳам мана шундай “от юришни” амалга оширди. Пьесадаги аварча исмларни қўмиқча исмларга ўзгартирди ва уни қўмиқ театрига топширди. Афсуски, бу “от юриши” ўзини оқламади. Қўмиқ театри ҳам балиқчига айланган чўпонлар тўғрисидаги пьесани саҳналаштиришни истамади.

Бизнинг Доғистонимизда кўп миллат яшайди. Пьеса қаҳрамонлари даргин, лезгин бўлди-ю, лекин улардан ҳам яхши балиқчи чиқмади. Драматург пьесасини оч қолган итидай кўчага чиқариб юборди, ўйладики, бирон уйдан қорнини тўйғазиб қайтади. Ит ҳамма ҳовлига кириб чиқди, бироқ суяк тополмади.

Бир неча йилдан кейин драматург Москвадаги Адабиёт институтига ўқинишга кетди. Маҳачқалъага шундай гап етиб келди,

унинг балиқчилари лўлига айланибди. Чунки “Ромэн” лўлилар театри пьесага қизиқиш билдирибди. Ниҳоят, чўлоқ қари қизга кувв топилибди. Ва лекин бу никоҳ узоққа чўзилмади...

Мана мен икки танишимнинг пьесасини танқид қилдим. Ҳозир мен ёзувчилар мажлисининг минбариди турганимда, аллақачон луқмалар ёғилган бўларди: ўз-ўзини танқид ҳам бўлсин, яхшиси сен ўзинг ҳақингда гапир.

Ўзим ҳақимда нима ҳам дер эдим? Агар ҳозир ҳикоя қилган ёзувчиларимга ўхшаб хатолик қилган бўлсам, жон-жон деб кечирим сўрайдим ва елкамдан тоғ ағдарилганидан ўзимни бахтиёр сезардим. Афсуски, мен кўксимда шундай гуноҳ юкни олиб юрибманки, унинг олдида “пахтачилик”, “балиқчилик”, ёшлик-ғўрлик ва бошқа хатолар ҳеч нарса эмас. Мен ёшлигимда шундай иш қилганманки, ҳатто уни эслаш ҳам жуда оғир.

Кейин бу ишим учун дўстларим узоқ вақт койинди, улар мен учун жазо бўлди. Аммо энг оғир жазони ўзимга ўзим чиқардим, қансикки, ҳеч киши менга бундай оғир жазо бера олмас эди.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Агар шарманда қиладиган айбли иш қилган бўлсанг, кейин қанча тавба қилма бўлиб ўтган ишни ортга қайтара олмайсан.

ЯНА ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Шармандали айбли ишни содир этиб, йиллар ўтгандан кейин тавба-тазарру қилган одам қарзини эски пул билан тўлашга уринган одамга ўхшайди.

ВА ЯНА ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Агар ёвузликка хоҳлаган ёмонлигини амалга оширишга йўл қўйиб берган бўлсанг, кейин уни индамай уйдан чиқариб юбориб, турган жойини тепганингдан фойда йўқ. Оғилхонадан ҳўкизларни ўғирлаб кетгандан кейин унинг эшигига катта қулф осганингдан не фойда?

Худди шундай. Мен ҳам биламан, жанжал тугагандан кейин мушт ўқталишнинг кераги йўқ. Аммо ўқувчиларим ҳозиргача мактуб ёзишиб, яна битмаган ярамни янгиланади. Улар менинг деразамга тош отишиб, кўчамизни бонига кўтариб бақирдилади:

— Қанисан Расул Ҳамзатов, ўзингни кўрсатчи? Биз ўқувчиларингга нимага бундай бўлганини тушунтириб бер.

— Мен нимани тушунтириб беришим керак?

— Мана сен бир минг тўққиз юз эллик биринчи йил Шомилни қоралаб шеър ёздинг, бир минг тўққиз юз олтмиш биринчи йил

эса Шомилга мадҳия битдинг. Икки шеърнинг тагида Расул Ҳамзатов номи бор. Энди биз билмоқчимиз: Улар битта Расулми ёки бошқа-бошқа Расулми? Қайси Расулга ишонайлик?

Савол кетидан савол ёғилади. Агар баданга ўқ тегса уни олиб ташласа бўлади. Лекин юракка теккан ўқни олиб ташлаб буладими?

Менинг азиз ўқувчим, неча ёшдалигингни билмайман, балки жуда ёшдирсан. Ҳали катта умр доволаридан, сарҳадларидан босиб ўтмагандирсан. Мен эса битта довондан ўтганман. Ҳа, мен севганман! Ҳозир ўз туйғуларимнинг бутун тафсилотини сўзлаб бермоқчи эмасман. Аммо кейин узоқ вақт афсус чекканлигим рост.

Кўпинча қўшниларнинг деразалари кичкина кўчада рўпарама-рўпара бўлади. Қўшнилар шу деразадан бир-бирига қараб болалари ёмон қилиқ қилишганини айтишиб, қарғаниб туришади. Мен ҳозир қарама-қарши деразаларда бир-бирини қарғаб турган қўшниларга ўхшайман. Фақат иккала деразада ҳам ўзимман: бирида ёш пайтим, иккинчисида ҳозирги пайтим.

Чиройли қиз йигитнинг бошини айлангиргандай, давр нури менинг кўзимни қамаштирди. Мен ҳам даврга куёв қаллиққа қарагандай қараб, ҳеч бир нуқсонини илғамадим. Агар жилдий айтсам, мен даврнинг сояси бўлдим. Маълумки, таёқ қандай бўлса, сояси ҳам шундай бўлади. Шундай қарор чиқаришди: Шомил— Англия ва Туркия жосуси бўлган, унинг мақсади миллатлар ўртасига нифоқ солиш эди. Мен шундай қарор чиқарилган уйга ва унинг эгасига ишондим. Ўшанда ўзимизнинг Шомилни фонс қилувчи шеърим ёзилди.

Энди баъзи бировлар менга таскин бергандай бўлишиб, шундай дейишади:

— Бизнинг эшитишимизча, сен бу шеърни махсус буюртма асосида ёзган экансан, сени шундай шеър ёзишга мажбур қилинганмиш.

Бу ёлғон! Мени шундай шеър ёзишга ҳеч ким мажбур қилмаган. Ўз хоҳишимга кўра Шомил ҳақида шеър ёздим ва уни ўзим таҳририятга олиб бордим. Фақат мен ўша вақтда араб тилини билмасам ҳам Қуръонни варақлаб ҳайратга тушадиган тоғлиқларга ўхшардим.

Мен давр сояси эдим. Мен ўша вақтда шоир ҳеч қачон соя бўлиши керак эмаслигини билмасдим. Шоир ҳаминча олов-нур бўлиши керак экан, балки у шам бўлар, балки у Қуёш бўлар. Нур ҳеч вақт соя таратмайди, нурдан фақат нур таралади.

Афсуски, мен буни кечроқ англадим. На чора, олманинг ҳам ҳар хил нави бор. Биттаси эртанишар, иккинчиси кузақда пишди. Мен ўша кеч пишадиган олмага ўхшасам керак.

Хуллас, шундай булганди. Менинг жароҳатларимга келсак, улар қили битмаган.

Ш О М И Л

Қалбимни қийнайди эски жароҳат,
Қачон эсга тушса қийналар юрак.
У ҳақда боболар айтган ҳикоят,
Кейин овулларда туқилган эртақ.

Тогда унинг номи бўлмайди унут,
Яшар эртақларда қаҳрамонга хос.
Тоғ аро қувлашиб утганда булут.
Унинг лашкарига айлайман қиёс,

У ҳақда тоғликлар куйлайди қўшиқ,
Ёдимда, даврада жўр булган онам.
Онам ҳам куйлаган меҳрини қўшиб,
Куз ёшидан қолган юзида шабнам.

Хонамнинг тўрида қарар сурати,
Нақадар синчковдир ундаги қароғ,
Чап қўлида эди кучи, қудрати,
Шу боис унғ ёнга тақарди яроғ.

Тўрлаги расмда кургандим алам
Акаларим жангга жўнаётган кун.
Тилла зийнатини топширди онам,
Унинг номидаги танк ясаш учун.

Қариган чоғида раҳматли отам,
Қаҳрамонга битди қасида-достон.
Шомилга туҳматлар ёғарди у дам,
Ёлғончилар отда сурарди даврон.

Отамга бемаҳал ёпишмаса дард,
Ҳали яшармиди...Кечиринг, ота!
Кечикиб бўлсада узр сўрашим шарт,
Менинг ўша шеърим хатодан-хато.

Ватан шайни учун қилич тутган эр,
Чорак аср ёвларга бермади омон.
Мен-чи, қораладим замонасоз шеър,
Унда уйламасдан сўз ёздим ёмон.

Тунлар чироғимни ўчирган оним,
Кимдир деразамда бўлар намоён.

У — уша тоғликлар севган посбоним,
Гуниб тоғларидан чиққан қахрамон.

У дейди: “Эй бола, уруш фалокат,
Қанча яраланмай миқ этганим йўқ.
Ун туққиз жойимдан олдим жароҳат,
Сен куксимга отдинг йигирманчи ўқ.

Ё тигдан, ё ўқдан чекканман озор,
Вужудимда омон жойнинг ўзи йўқ.
Аммо тоғлик илк бор қилди ярадор,
Шунинг учун доғи куйдиради чўғ.

Тўғри, ғазовотта ҳожат йўқ энди,
Ҳурлик учун қилич ушладим, холос.
Гарчи қиличимнинг жарангги тинди,
Тоғлик ори учун саванганим рост.

Ҳаловат билмадим, курашдим фақат,
Кўнглимга сизмади ялла, туй-ҳаннам.
Жазоладим, кимки айтса ҳикоят,
Ҳатто қамчилатдим шоирларни ҳам.

Уйлардим, ўжардай фикримда туриб,
Жазо бергандурман ноҳақдан-ноҳақ.
Сендай оғзи ботир шоирни куриб,
Билдимки, ўшанда мен эканман ҳақ”.

Тонггача тикилиб турар тепамда,
Кўраман бошида катта оқ салла.
Баъзан кезар ғира-шира хонамда,
Хинога бўялган соқоли малла.

Нима ҳам дер элим? Унинг олдида,
Элимиз олдида айбдорман, айбдор.
Бир вақт Ҳожимурод жаҳл отида,
Имомдан аразлаб кетгандай бекор.

У қайтмоқ истади булиб пушаймон,
Ботқоққа дуч келди ва топди жазо.
Мен ҳам қайтайинми? Аммо йўқ имкон,
Ахир, бу тамоман бошқача хато.

Гурлигим маҳсули торттирар сергак,
Ич-эгимни ейман, ҳеч ким билмайди.
Имомдан кечирим сўрашим керак,
Бироқ ботқоққа ҳам ботгим келмайди.

Энди узрим айтмай, у қабул қилмас,
Ҳеч ким гуноҳ ишни ёддан учирмас.

Ёмон сўз шеъримда янградими бас,
Қилич тутган одам асло кечирмас.

О халқим! Ёмондир ўглинг аҳволи,
Сен ўзинг кечиргин, айла марҳамат.
Ўғлидан ранжиган она мисоли,
Ўғуоқдор бошимни силаб қўй фақат.

Билмайман, аввалги шеърим учун мени доғистонликлар кечиршиқдими, билмайман, мени Шомил руҳи кечирадими? Лекин мени ўзимни ҳеч қачон кечира олмайман.

Отам менга айтардилар:

— Шомилни тинч қўй. Агар унга тегсанг, сени қабрга кўришингча тинч қўймайди. Отам ҳақ гапни айтган экан.

Тоғликлар болани ушлашар маҳкам,
Ҳар қаламда койир, туришар тергаб.
Мен ҳам гоҳо шўхлик, ё хато қилсам,
Отам қулоғимни қўярди бураб.

Отамсиз ҳаётда қолмайин доғда,
Қулоғимни буранг, турунгиз тергаб.
Худди лутор тори бўшаган чоғда,
Унинг қулоғини қўйгандай бураб.

Вақт! Кушлардан йиллар, йиллардан асрлар пайдо бўлади. Аммо динр нима? У асрлардан пайдо бўладими? Ёки йиллардан? Ёки бир куннинг ўзи давр бўлиши мумкинми? Дарахт беш ой ям-яшил бўлиб туради, лекин бир кун ёки бир тунда барча барглари сарғаяди. Ёки аксинча, дарахт беш ой яланғоч, қорамтир ҳолатда туради. Бир кун иссиқ бўлса бас, ям-яшил тусга киради. Битта оншоқ тонг кифоя, онпоқ гулга ўранди.

Шундай дарахтлар бор, ойларга қараб ранги ўзгариб туради. Шундай дарахтлар бор ранги ҳеч қачон ўзгармайди.

Шундай қушлар бор, фасллар ўзгаришига қараб Ер шарни бўйлаб кўчиб юради. Бургулар эса ўз тоғини ҳеч қачон ташлаб кетмайди.

Қушлар шамолга қарши учиниши яхши кўришади. Яхши балиқлар оқимга қарши сузишади. Ҳақиқий шоир эса, юрак амрига кўра "дунёнинг мавжуд фикри"га қарши исён кўгаради.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Менинг дўстим авар шоири. Яқинда янги шеърлар китоби чиқди. У шеърларини шаҳардаги уйи хоналарига ўхшаб бўлимларга ажратибди. Мана сиёсий, яъни гражданлик

руҳидаги шеърлари—ижодхонаси, севги, ҳиссиётга доир шеърлари— ётоқхонаси, ҳар хил мавзудаги умумий шеърлари—меҳмонхонаси, қишлоқ хўжалиги, нон, чўпонлар ҳақидаги шеърлари—билмайман уларни қандай номласам экан? Эҳтимол, ошхона дейиш маъқулдир.

Мен Маҳачқалъага тоғдан келган доғистонлик бахшининг гапи тўғри деб ўйлайман. Бизнинг шоиримиз ундан ҳар бир бўлимдан биттадан шеърни қўшиқ қилишни сўраган. Бахши қўбизини созлаган, бир неча дақиқа ўйланган ва қўшиқ бошлаган. У узоқ куйлаган. Тингловчилар хавотирга тушибди: агар у бир бўлимни шунча узоқ куйласа, тўрт бўлимни қачон куйлаб тугатади? Аммо бахши сози торларига қўлини қўйиб, қўшиқ айтишни тўхтатган, куйлашни давом эттирмаган. Маълум бўлишича, бахши шу битта қўшиққа шоирнинг асосий туйғуларини, асосий фикрлари берилган мисраларни тўплаган. Шоир ундан нега бундай қилганини сўрабди.

— Дўстим, — дея жавоб қайтарибди бахши, — мана менинг қўбизим, унинг учта тори бор. Мен олдин биринчисини, кейин иккинчисини, сўнгра учинчисини чала олмайман.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Эҳтимол, ҳамма билар, шундай тоғлик бор эди, доим янги этиги ифлос бўлиб қолишидан қўрқарди. Шу боис айрим жойларда этигини счиб қўлига оларди ва пайпоқда юрарди. У бир куни тизза бўйи балчиққа дуч келган. Бечора этигини ифлос қилмаслик учун боши билан балчиқда турган.

ШУНДАЙ ҲАМ БЎЛАДИ. Шоирлар айрим ҳолатларда санъат асари яратаётган расомга эмас, дам олиш кунлари ўтказиладиган пойғаларга қатнашадиган чавандозларга ўхшайди. Отининг бўйинини беш дақиқа мукофот шойиси безаши учун отнинг сағринига аёвсиз қамчи тортишдан тойишмайди. Отнинг бўйнига ташланган шойи рўмол ўша кун олинади, лекин сағринига етказилган жароҳат узоқ вақт битмайди. Улар Телетли овулидаги Алибулатга ҳам ўхшайди. Айтгандай, сиз Алибулат билан бўлган воқеани билмайсиз.

Кунлардан бир куни Хунзах ноибни ўзининг Алибулат навқарига шундай дейди:

— Тайёрлан, эртага эрталаб Телетли овулига борасан.

— Мен гайёрман, — деди топшириқни бажаришга ўрганган навқар.

Тоғлардаги чўққилар ёринмасдан Алибулат туриб отини эгарлади ва Телетли сари йўлга тушди. Тушга яқин у Хунзахга қайтди. Хунзахга кираверишда ундан танишни сўради:

— Оллоҳ ўзи сени асрасин, Алибулат, узоққа бориб келисанми?

— Телетли овулига бориб келишга улгурдим.

— Нима иш билан Телетлига борганинг?

— Мен буни билмайман. Буни ноиб билади. Кеча кечкурун у орталаб Телетлига борасан деди. Мана мен бориб келдим.

Афсуски, адабиётимизда ҳам шундай алибулатлар бор.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Шундай йигитларни кўп учратганман, улар уйланишдан олдин юрак амрига қулоқ тутмасдан амакилари, холалари, қариндошлари маслаҳатларига қулоқ солишади. Ёзувчи ва ижод ўртасида севгисиз никоҳ бўлиши мумкин эмас. Ҳаётда эса, холангиз билан маслаҳатланиб уйланган бўлсангиз ҳам фарзанд туғилаверади. Айтишларича, оилада севги қанчалик кучли бўлса, соғлом бола туғилиш эҳтимоли шунчалик кўпроқ. Агар ёзувчи ва ижод ўртасидаги никоҳ севги асосида қурилмаган бўлса, фақат ўлик китоблар дунёга келади. Шунинг учун ёзувчи бирор мавзунинг бошини тугар экан фақат юрак амрига қулоқ солиш лозим.

БИР ТАНИШИМНИНГ КИТОБИ ҲАҚИДА. Қайси йили эсимда йўқ, бирдан мамлакатимизга Гоголлар, Шедринлар керак деб айтила бошланди. Эҳтимол, ҳажвий асарларга эҳтиёж сезингандир.

Бир танишим бор эди — бир озгина шоир, бир озгина ёзувчи, бир озгина муҳаррир. Бир сўз билан айтганда адабиётчи. У чақриққа "лаббай" деб жавоб бериб, ҳажвий шеърлардан иборат китоб чиқарди. Ҳажвий шеърларида тухматчиларни, лаганбардорларни, текинхўрларни, кўп бор уйланганларни ва бошқа бир талай салбий хислатлари бор кишиларни танқид остига олганди.

Китоб савдо расталарига чиқиб улгурмасдан битта танқидчининг шу китоб ҳақидаги мақоласи эълон қилинди. Жумладан, у шундай ёзганди: "Бизга Гоголлар, Шедринлар керак деган чуқур мазмунли шиоримизни муаллиф жуда жўн ва ўзига мослаб тушунибди. Кўриб турибмизки, бизнинг орамизда шундай насткаш ва қора юракли кимса яшаётган экан.

Билмадим, китобига киритган шунча салбий хислатли кишиларни у қасрдан олди экан? Наҳотки, шундай одамлар бизнинг мамлакатимизда бўлса? Ахир, у ёзган салбий хислатли одамларнинг мамлакатимизда бўлишининг ўзи мумкин эмас. Бундай салбий хислатли кишилар қора юракли муаллифнинг бемаъни ҳаёллари

маҳсули, холос. Тухмат-уйдирмаларга тўла бу китоб фақат душманларимизнинг тегирмонига сув қуюди”.

Жаҳли чиқиб кетган катта амалдор Мухторбеков столни мушглади:

— Қани айт, ялқов, беҳафсала, бунинг устига пиёниста бригадирни сен қаерда кўргансан?

— Ўзимизнинг овулда кўрганман,— дея секингина жавоб қайтарди муаллиф.

— Бу тухмат. Мен яхши биламан, овулимиздаги хўжалик илғор жамоа хўжалиги. Илғор жамоа хўжалигида эса, сен ёзган бригадирнинг бўлиши мумкин эмас.

Гапнинг қисқаси, барча калтак ҳажвчининг бошида сиңди. Худди Польша журналида чоп этилган карикатурага ўхшаш ҳол юз берди. Унда шундай тасвир бор эди: Уйнинг биринчи қавати балконидаги одам тўртинчи қават балконида турган одамга гишт отаяпти. Лекин отган гишглари тўртинчи қаватга етмай ўзининг бошига қайтиб тушаяпти. Тўртинчи қаватда турган ўша одам биринчи қават балконида турган одамга хотиржам гишт отаяпти. Карикатура таг сузи шундай: “Тепадан ва настдан қилинган танқид”.

Кимдир омадсиз ҳажвчига энг тўғри йўл айбинга иқрор бўлиш деб айтибди ва тайинлабди: Бир марта эмас, тўғри келган жойда айбинга иқрор бўлавер — газетадами, журналдами, мажлисдами, қанча кўн айбинга иқрор бўлсанг шунча яхши. Шундан кейин ҳажвий китобнинг муаллифи тавба қилишга тушиб кетди. Лекин бу камлик қилар экан. Катта амалдор Мухторбеков деди.

— Тухмат тўла шеърларни ёзганидан кейин сенинг ҳеч бир гапинга ишонмаймиз. Сен амалий ишинг билан, қаламингнинг кучи билан бизга батамом тузалганигни исботлашинг керак.

Танишимга барибир эди: танқид қилиш керакми, танқид қиламан; тузалиш керакми, тузаламан. У ижод столига ўтириб “Меҳнатсевар Маржона” дostonини ёзди. Дostonнинг қаҳрамони илғор ва фаол қиз, бирнаса жамоа хўжалигини илғорлар сафига қўшади, барча режа-мажбуриятларини ошириб бажаради, бу билан қаноатланмасдан бадий ҳаваскорлар танловида қатнашиб, ўзи туққан шеърни куйлаб биринчи ўринни олади. Дoston журналда нашр этилди, алоҳида китоб ҳолида чоп қилинди. Бу вақтда замон ўзгарганди. Ҳажвчини тухматчи, қора юрак деб ёзган танқидчилар энди уз мақолаларида уни хаспушловчи деб аташди. Катта амалдор Мухторбеков яна столни мушглади:

— Бизга айт, камчилиги бўлмаган жамоа хўжалигини қасрда кўргансан?

Айбдор бу гал жавоб бермай сукут сақлади. Чунки узун арқонда шундай тугунлар борки, қўл билан ечиб бўлмайди, тиш билан ечай десанг ахлат ёпишган. Менинг танишим ҳам тушундики, ундан ҳам шундай тугунни ечишни сўрашяпти. Шу боис у бошини қуйи солганча жим ўтирди.

У оз эмас, кўп эмас ўн йил сукут сақлади. Ҳатто бу даврда у Ёзувчилар уюшмасига ҳам қадам босмади. Фақат бир марта Ёзувчиларга уй берилаётган вақтда келди. Тушуниб турибсиз, бундай пайтда келмаслик мумкин эмас.

Кўп ўтмай катта амалдор Мухторбеков кўзбўямачилиги учун ишдап олинди. Унга ҳеч ким ачинмади.

Айтгандай, у чўмилишни яхши кўрарди. Эрталаб ва кечқурун қора ЗИМ машинасида махсус чўмилиш жойига бориб, ёлғиз ўзи Касний денгизининг намакоб сувига чўкиб ўтирарди. Уйи шундоқ денгиз қирғоғида эди. Аммо ишдан олингандан кейин ҳеч ким Мухторбековнинг денгизда чўмилаётганини кўрмади. Чунки умумий чўмилиш жойига боришга бўйни ёр бермасди. Эҳтимол, у ҳамон кеккайиб юрган даврларини унутмагандир.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Кўчага чиққанда дарахтларни, буталарни, улар атрофида учиб юрган қушларни кўрасан. Қушларнинг айримлари баландроқ, айримлари пастроқ учишади. Пастроқда: қалдирғочлар, чумчуқлар, зогчалар, қаргалар, фақат битта қуш осмони фалақда. Бу — бургут! У юксак осмонда, кўздан узоқда. Лекин у қанча баландда бўлмасин уйдан чиққан одамнинг нигоҳи биринчи навбатда бургутга тушади. Эҳтимол, юксакда ва узоқда бўлгани учун дарҳол кўзга ташланар. Кейин ўзингдан беш қадам нарида учиб юрган чумчуқларга назар соласан.

Лекин бургутни кўрганинг билан бургут бўлиб қолмайсан. Худди шундай қахрамон ҳақида ёзган ёзувчи қахрамонга айланмайди. Мен қахрамоннома ёзган кўплаб кўрқоқ шоирларни биламан. Агар тоғликларнинг мард ўғлони Маҳач Дахадаев қабридан бош кўтарса, у ҳақида диссертация ёзган “олим”га нима деган бўларди?

— Сен қандай қилиб менинг қахрамонлик йўлим ҳақида ёздинг, агар ўзинг муҳаррир олдида бирор иборангни ҳимоя қила олмаётган бўлсанг? Тўғри келган муҳаррир сенинг фикрларингни ўзи хоҳлагандай ўзгартираяпти. Сен уларга эътироз ҳам билдира олмаяпсан. Сенинг Маҳач Дахадаев ҳақида диссертация ёзишга

ҳаққинг йўқ! — дерди агар тоғликларнинг мард ўғлони қабрдан бош кўтарса.

Айримлар ўйлайдики, катта мавзуларга қўл урсам бас, дарҳол буюк бўламан. Аммо буюкликнинг замини оддийликда. Ахир, бир томчи ёмғирда сел мудрайди. Буюк ва ҳақир одамлар ўртасида қандай фарқ бор? Ҳақирлар катта нарсаларни, улкан воқеаларни кўради, бурнининг остидаги нарсаларни пайқашмайди. Буюклар катта-кичик нарсаларни бирдай кўра олади, ўзгаларга қатрада Куёш акс этишини тушунтириши мумкин.

ЭСДАЛИКДАН. Баъзан шундай бўлади, истеъдодли ёзувчиларнинг иши юришмай гамгин кезади, истеъдодсиз, олғир қаламкашларга омад кулганидан босар-тусарини билмай қолади. Нега бундай бўлади, қачон шундай ҳол юз беради? Демакки, китобнинг бадийлигига, қандай маҳорат билан ёзилганига эътибор берилмаган, аксинча, бошқа муаллифнинг ёзганларидаги хайрли ниятлари ҳаддан зиёд баҳолаб юборилган. Бундай ҳолларда ўргатувчилар ўрганувчилардан, товарлар харидорлардан, вайсақилар ёзувчилардан кўпроқ бўлади.

Айнан шундай олатасир замонда отам Шомил ҳақида катта дoston ёзди. Дoston энди чоп этилай деб турганда Шомилнинг Англия ва Туркия жосуси бўлгани тўғрисида гап чиқиб қолди. Бундан шундай хулоса чиқарилди: Шомил йигирма беш йил Доғистон халқлари озодлиги учун эмас, уларни чалғитиш учун жанг қилган.

Дарҳол отамнинг қаҳрамонлик достони устидан ҳукм ўқилди. Отамга шундай фаровон даврда қадим тарихни ковлаштирмасдан, ўқувчиларга манзур бўладиган замонавий мавзуларда асарлар ёзиш кераклиги тўғрисида маслаҳат беришди.

Ўша вақтда уйимизга отамнинг қувноқ дўсти Абутолиб тез-тез келиб турди. Ҳар гал у ўзи билан сурнай ва найини олиб келарди.

— Ҳамзат, кўнам ҳафа бўлаверма, — деди жойлашиб ўғирар экан Абутолиб ва сурнайини чалиб кўрди. — Ҳали шеър ёзмаган болалик давримда мен сурнай чалардим. Шу сурнайимни чалиш неча йил рўзгоримни тебратдим. Сурнайда сўралган мусиқани чалиш мумкин. Кел, шеърятни бир лаҳза унутиб, ёшлигимизни эсга олиб мусиқа чалайлик. Мен сурнай чаламан, сен чилдирма чал, энгил торгасан.

— Нималар деясан, Абутолиб?! Агар биз чилдирмачилик ёки сурнайчилик қилсак бунинг сира уят жойи йўқ. Чунки сурнайчининг чалган куйига раққос ёки дорбоз ўйнайди. Сурнайчи ерда куй чалади,

дорбоз дорда уйин кўрсатади. Айт-чи, Абутолиб қайси бирига қийинроқ? Фақат ўша дорбоз — биз иккимиз. Улар мусиқа чалишиб, бизни раққос ёки дорбозга айлантиришмоқчи.

Кувноқ Абутолибни гам босди, унга ҳамдард бўлиб сурнайи гамгин нола таратди. У узоқ вақт ичдамасдан сурнай чалди, кейин бошини кўтариб деди:

— Шеър ёзиш — қийин иш экан!

Пастдай кўринади азим чўққи ҳам,
Мисоли чўзилсанг етади қўлинг.
Аммо тикка сўқмоқ бўйлаб юрган дам,
Қанча кўтарилма тугамас йўлинг.

Кимгадир шеър ёзиш осон туюлар,
Қалам олсанг бас, шеър ўзи қуйилар.
Аммо шеър ёзишдан, эй рофил инсон,
Гоҳ чўққиға чиқиш минг марта осон.

БУРГУТ БЎЛИШНИ ХАЁЛ ҚИЛГАН ҚУШЧА ҲАҚИДА ХИКОЯТ. Отар тоғдан яйловга ҳайдалаётган пайт. Кугилмаганда осмондан бургут шўнғиди, битта қўзичоқни чангаллаб кўтарганча кўздан йўқолди. Буни кичкина қушча кўриб турганди. У уйлади: нега мен бургут ишини такрорлай олмас эканман, қўзичоқ нима бўпти, қўчқорни ҳам кўтариб кета оламан. Қушча баландроқ учди, қанотини йиғиб пастга шўнғиди. Воқеа қушчанинг қўчқор шохига урилиши ва ўша заҳоти ўлиши билан якунланди.

— Қачондир пашша ҳам тошни юмалатмоқчи бўлган, — деди чўпон ўлган қушчани қўлига олар экан.

Ўзини бургутга тенглаштирган қушчани, охир-оқибат, пашшага ўхшатишди.

ЯНА МАВЗУ ҲАҚИДА. Мавзу — муҳаббат, мавзу — қасам, мавзу — тавба, мавзу — ибодат. Шарқликлар айтишади: ибодатни такрорлаган билан эскирмайди, ибодатни такрорлаган сайин имон бут бўлади. Мавзу ҳақида бундай фикр юритиш мумкин эмас. Чунки битта мавзунини такрорлайверсанг у майдалашади ва қадри тушади. Ахир, олмос қанча катга бўлса, шунча қиймати баланд. Кимга ҳам олмос кукуни керак?

Мен рус тили ўқитувчимиз Вера Васильевна ҳақида шеър ёзганим. Кўрдимки, шеър ўқувчиларга ҳам, танқидчиларга ҳам ёқди. Хурсанд бўлганимдан шу мавзуда яна битта шеърни қораладим.

Бу шеърларимга энг тўғри қиёс шу: дастлабкиси бочкачадаги стилган винога ўхшаган бўлса, кейингиси виноси ичиб бўлинган шу бочкачани ювиб, тўкиб ташланаётган чайиндига ўхшади. Бу чайиндида винонинг ҳиди бор, мазаси йўқ. Етилмаган винони эски бочкачага солиб ҳам кўп сақланган вино деб ишонтириб бўлмайди. Яхшиси, мен баъзан москвалик дўстларимизни вино билан қандай зиёфат қилганимизни сўзлаб берай.

Биз кавказликлар туғилган юртимиздан Москвага қайтар эканмиз, қўлбола тайёрланган виномиздан оламиз. Дўстларни чақирамиз, бочкача очилади ва зиёфат бошланади. Бочкачадаги вино узоқ сақланган, тоза узумдан тайёрланган, сифатли. Винодан ичган дўстлар мақташади, бу ҳақда ўзларининг дўстларига сўзлаб берилади. Яхши винодан татиб кўришга эса, иштиёқмандлар кўп. Маълумки, ҳар қандай бочкачанинг туби бор. Шундай кезде уялиб қолмаслик учун гуноҳга ботишимизни билсак ҳам буфетдаги шишали винолардан сотиб олиб, бочкачани тўлатамиз. Кейин ҳақиқий қўлбола вино, ўзимизнинг боғдаги узумдан тайёрланган, деб мақтаймиз. Бизнинг айбимизни ошкор қиладиган вино шинавандалари бўлмайди. Фақат битта меҳмон винони ичиб кўргач, менга қараган ва бошини чайқаган. Бошиқалари қанча кўп вино ичса, шунча маст бўлган. Қанча маст бўлса винони шунча кўп мақтаган.

Менинг кейинги шеърим чекига ҳам шундай савдо тупиди. Шеърни тушунадиган зукко ўқувчилар бошини чайқаб дейишди:

— Акаси бу иш бўйича Далағолов келиб кетганди.

Яна улар дейишди:

— Битта овулга битта тентак етади.

Шунда тушундимки, мен ҳам кекса ёғоч уймақори қилган ишни қилибман. Яхшиси, мен бу уч воқеани тартиб билан ҳикоя қилиб берай.

Болалигимда бизнинг овулга ҳар куни газета ва хатлар солинган сумкани орқалаб почтачи Қурбонали келарди. У Эбут овулидан бўлиб, жуда ҳазилканш эди. Почтани эгаларига тарқатиб бўлгач, у албатта отамнинг олдига тамаки чекиш ва суҳбатлашиш учун келарди. Билмадим, нима учун у суҳбатдош сифатида айнан отамни танларди. Чунки суҳбат мавзуси доим бир хил — уйланиш тўғрисида бўларди. Тўғрироғи, янгисига уйланиш ҳақида. Негаки, у ҳафта сайин уйланадиган, ой ўтмасдан ажрашадиганлар тоифасига кирарди.

Эсимда, эндигина ажрашган ва янги бева излаётган вақти эди. Гўё бир умр излаётган аёлини энди топганди. Чунки ҳар куни

суҳбат давомида унинг гўзаллигини, ҳали ёш эканлигини, хушмуомалалигини мақтарди.

Бирдан ёш аёл ҳақидаги суҳбатлар тўхтади. Қурбонали ҳамон уйимизга келар об-ҳаво ҳақида, хўжалик ишлари тўғрисида гапирарди, ўртага жимлик чўкканда тўғри келган мавзуда сўзларди, лекин ёш аёл борасида миқ этмасди.

— Сен ўйлаб юрган ёш аёлингга уйландинг, шкилли, — деб сўради бир куни отам.

— Нималар деяпсан, Ҳамзат. Мен шундай ўйлаб юрган эканман, аёл эса умуман бошқача ўйлаган экан. Энди мен ёш бева топаман деб, бутун Доғистонни айланиб чиқсам керак.

Шундан кейин Қурбонали узоқ вақт кўринмади. Овулма-овул юриб ўзига ёш бева излагани кетди, шкилли. Бу вақтда почтани ўғли тарқатди. Ниҳоят, иши юришмайдиган ҳамиша буйдоқ ёнимизга келди. Биз ундан ҳол-аҳвол сўрадик:

— Ишларинг қалай? Йўлинг равон, манзилинг яқин бўлдими?

— Эҳтимол йўлим равон бўларди, аммо ҳамма ёқни Далағолов дегани расво қилишга улгурибди.

— Қандай қилиб?

— Жуда оддий мен қаёққа бориб дардимни айтмай, жавоб бир хил бўлди: “Кечикдинг, оғайни. Бу иш бўйича Далағолов келиб кетганди”.

Дарбиш Далағолов аварлардан чиққан донжуан эди. У 1938 йилда ўн саккизинчи марта уйланганди.

Почтачи Қурбоналининг бу гапи одамлар ўртасида бир зумда тарқалди ва бугун Доғистонда шундай ибора пайдо бўлди: “Бу иш бўйича Далағолов келиб кетганди”.

Энди битта тентак тўғрисидаги воқеа. Маълумки, ҳар бир овулда битадан тентак бўлади. Бу бир ҳисобдан яхши. Агар овулда тентаклар кўп бўлса, бу ёмон. Агар тентак бўлмаса нимадир камдай туюлади. Тентаклар ҳам бир-бирини танийди ва бир-бириникига меҳмонга бориб туришади. Хунзах овулидаги тентак уйига Гортакол овулидаги тентак меҳмонга келибди.

— Тентакка, салом бердик.

— Тентакка, алик олдик.

Кейин меҳмондорчилик таомилига амал қилинган. Печка ёнига ўтиринган, ейишган, ичишган. Учинчи куни гортаколлик меҳмон уйига қайтмоқчи бўлган. Мезбон тентак меҳмондорчилик таомилига

кўра ҳурмат билан кузатган: совға берган, овулнинг чеккасигача бирга борган. Тентаклар кучоқлашиб хайрлашган.

Меҳмондорчилик таомили тўлиқ бажарилиди. Собиқ меҳмон овули томон қадам ташлаши билан унга нисбатан истаган муомалани қилиш мумкин, чунки у энди меҳмонинг эмас. Хунзахлик тентак гортаколлик тентакка бир сакрашда етиб олиб, қулочкашлаб туширган.

— Нега мени урянсан, тентак?

— Менинг уйимга меҳмонга келма. Билмайсанми, битта овулга битта тентак стади.

Баъзан шу воқеани эсласам, хаёлимга беихтиёр шундай фикр келади: Эҳтимол, битта овулга битта доно стади.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Бадавлат хон бир камбағалдан сўради:

— Ўрдакнинг қайси жойидаги гўшти ширин бўлади? Агар тўғри маслаҳат берсанг, совға бераман. Агар нотўғри маслаҳат берсанг, қамчилайман.

— Орқаси, — уйлаб ўгирмай жавоб берди камбағал.

Ўрдак гўштини пиширишни буюрди. Хон татиб кўрди, гўшт ёқди, камбағалга совға берди. У иккинчи камбағалдан сўради:

— Буқа гўштининг қайси жойи ширин бўлади?

Иккинчи камбағал ҳам совға илинжида биринчи камбағалнинг ганини такрорлади:

— Орқаси.

Хон гўштни пиширтириб татиб кўрди ва маслаҳатчини қамчиси билан савалади.

Афсуски, ҳар хил сабаб топиб, уйлаб ҳам ўгармай бир-бирини такрорлаётган ёзувчиларни қамчилаш мумкин эмас.

ЭНДИ УНЦУКУЛ ҲАССАСИГА БИТИЛГАН ЁЗУВ ҲАҚИДА.

Москвалик адабиётшунос Владлен Бахнов оқсагани учун ҳассага таяниб юрарди. Мен Доғистонга таътилга кетар эканман, унга унцукуллик усталар ясаган чиройли ҳассадан олиб келишга ваъда бердим. Уйга келишим билан Унцукулдаги таниш ёғоч ўймакорига илтимосномани баён этиб мактуб йўлладим. Ўймакор отамнинг қадрдони, кекса усталардан бири эди, чиройли ҳасса тайёрларди. Энди мен ҳассага қандай ёзув ўйдириш ҳақида ўйлай бошладим. Шу даврда марказий газеталардан бирида адабиётшуносликка оид катта мақола эълон қилинди. Бу мақола “Танқид ўрнига калтак”, деб номланарди.

— Ҳу, — уйладим мен, — москвалик адабиётшуносга шундай ёзув уйдириш керак.

Икки ҳафтадан кейин ҳасса тайёр бўлди. У Унцукулда тайёрланган ҳассаларнинг сараси эди. Ҳассада қуйидаги ёзув яққол қузга ташланиб турарди: “Вл.Бахновга. Танқид ўрнига калтак. Расул Ҳамзатовдан”.

Сизга маълумот сифатида шуни айтишим керак, Унцукулда тайёрланган ҳассалар Маҳачқалъа, Пятигорск ва Кисловодскдаги ёлгорлик магазинларида, тоғдаги овулларнинг бозорларида сотилади.

Бир неча ой ўтгач, шу савдо шохобчаларида бир хил ёзувли ҳассалар пайдо бўлди: “Вл.Бахновга. Танқид ўрнига калтак. Расул Ҳамзатовдан”. Эҳтимол, дам олувчилар бу ҳассани совға сифатида сотиб олар экан ҳайрон қолишгандир. Улардан кўра ўзим кўпроқ ҳайрон қолганим бор гап.

Маълум бўлишича, менга шундай ҳассани тайёрлаб берган кекса уста рус тилини умуман билмас экан. У ўйлаб ўтирмай мен қоғозга ёзиб берган сўзларни ўзи тайёрлаган ҳассаларга кўчираверибди. Уста ўйлаганки, шоир ҳассага шундай ёзув уйдиришни истадими, демак унда қандайдир улۇғ ҳикмат бор. Агар шундай бўлса, нега бошқа усталар ўзлари тайёрлаган ҳассаларга ўша ёзувни ёзишмади?

Кекса устани айблаш мумкин эмас. У соддадиллик билан меҳр қўйган шоирига ишонди. Аммо биз — тажрибали адабиётшунослар ўша соддадил устага ўхшаб қолмаямизми?

МАЗВУ ҲАҚИДА ХУЛОСА ҲУРИДА НИМА ДЕМОҚЧИМАН.
Шундай мавзу борки, уни такрорлаганинг сайин ибодатдай нийманингни буг қилади, кўнглингни ўстиради, маънавиятингни бойитади.

Бу мавзу — ибодат, бу мавзу — Ватан!

Агар болаларни шўхликлари учун жазоламоқчи бўлсангиз, тоғликлар одатига кўра истаган жойига уришингиз мумкин, лекин юзига қўл тегизиш мумкин эмас. Тоғликларнинг ёзилмаган қонуни шу: инсон юзи даҳлсиздир.

Доғистон — менинг юзим. Ҳеч кимнинг менинг юзимга даҳл қилишига йўл қўймайман!

Тоғликлар унча-мунча гапга жанжаллашмайди. Ҳақорат қилинса ҳам чидашади ёки ҳақоратли сўзларга ҳақоратли сўзлар билан жавоб қайтаришади. Агар ҳақоратли сўзлар ўзларига қаратилган бўлса, улар шундай айтишиб тураверишлари мумкин. Бироқ ҳақоратли сўзлар онасининг ёки опа-синглисининг шаънига тегиб кетса борми, қўллар ханжар томон чўзилади.

Доғистон — сен менинг онамсан! Мен билан бахслашмоқчи бўлганлар, шуни доим ёдда тутинг. Мени хафа қилиш мумкин — барига чидайман. Бироқ менинг Доғистонимга тил теккиза кўрманг.

Доғистон — менинг муҳаббатим, менинг қасамим, менинг тавбам, менинг ибодатим! Доғистон — ҳаётимнинг мазмуни, барча шеърларимнинг бош мавзуси!

Баъзан мендан фақат сенинг ўтмишингни, анъана ва урф-одатларингни, афсона ва қўшиқларингни, байрам ва тўй-ҳашамларингни, жангнома ва кулфатда билинган дўстларингни, садоқатли муридлар ва вафодор беваларингни, қатъиятли ўсмирларинг ва мушфиқ оналарингнинг кўз ёшларини сўзлаб беришимни сўрашади.

Баъзан мендан фақат ҳозирги кунингни, жамоа ҳўжаликларинг ва завод-фабрикаларингни, кугубхоналаринг ва театрларингни, меҳнатда кўрсатаётган қаҳрамонликларингни ҳикоя қилишимни сўрашади.

Мен сенинг ўтмишинг ёки ҳозирги кунинг ҳақида алоҳида-алоҳида сўзлай олмайман. Мен учун битта Доғистон бор. У сен ўзингсан асрлар синовидан мардонавор ўтиб келган Доғистоним. Менинг юрагимда сенинг ўтмишинг, ҳозирги кунинг ва келажагинг бирлашиб кетган.

Бошқа замин ва давлатлар тарихи қон билангина эмас, сиёҳ билан ҳам аскарлар ва саркардалар, ёзувчилар ва муаррихлар томонидан оппоқ қоғозларга ёзиб бўлинган. Доғистон тарихини эса, қиличлар билан тошларга ёзишган. Фақат йигирманчи асрагина Доғистон қўлига қалам тутқазинган.

Доғистоннинг мард ўғлонлари қони тўкилган, хоки қўшилиб кетган қадимий жанггоҳлардан ўтдим. Жамоа ҳўжаликларидаги буғдой ва бошқа дон сепилган майдонлар мендан асло ранжиманг. Ахир, мен Доғистоннинг ҳозирги куни ҳақида ёзганимда ўтмишини сира ранжитган эмасман.

Мен узоқ давлатлардан қайтганимда тоғликлар қуршаб олишиб, кўрган-кечирганларим тўғрисида сўрашади. Улар атрофимда давра қуришиб, сўзларимни диққат билан тинглашади. Франциями, Ҳиндистонми, Япониями, Туркиями, бошқа давлатми, улар ҳақидаги хотираларимни уч соатча сўзларман, кейин ўз-ўзидан Доғистон тўғрисида гапира бошлайман. Мен Доғистон ҳақида сўзлайман, тоғликлар бу ҳақда биринчи марта энгитаётгандек қулоқ солинади. Ҳолбуки, уларнинг ўзлари мен сўзлаётган Доғистон!

Маҳмуд буюк шоиримиз эди. Шеърятининг бош мавзуси Марямга бўлган бахтсиз муҳаббатидир. Қалрдон дўсти ўғил кўрганда

Маҳмуддан алла ёзиб беришини сўради. Маҳмуд алла ёзишга уриниб кўрди. Афсуски, Маҳмуднинг алласини тинглаган чақалоқ ухлаш ўрнига баттарроқ йиғлади. Бошқа дўсти хотини вафот этганда, Маҳмуддан марсия ёзиб беришини сўради. Маҳмуд марсия ёзишга уриниб кўрди. Афсуски, Маҳмуднинг марсиясини тинглаган одамлар кўзларига ёш олишмади, баъзи бировлари жилмайиб қўйишди.

Аммо одамлар Маҳмуднинг Марямга бўлган бахтсиз муҳаббатига бағишланган кўшиқларини тинглашганда ҳамон кўзларига ёш олишмади. Ҳа, Марям Маҳмуднинг бош мавзуси эди. Менинг бош мавзуим эса Доғистондир. Менинг муҳаббатим чексиз ёки арзимасдир, мен билган ҳақиқат теран ёки соддадир, туйгуларим кўҳна ёки замонавийдир, аммо мен барибир сен ҳақингда ёзаман, Доғистон! Мен сен ҳақингда ёзиш учун қалам олсам ҳамон ҳаяжонланганимдан қўлим қалтирайди.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Агар полиз йўл устида бўлса, ўтаётган йўловчи пишмаган тарвузни ҳам ёриб кўради.

ДЕЙДИЛАР. Кўтаринга кўзинг етмайдиган тошни кўтаришга уринма, сузиб қайта олмайдиган жойгача сузиб борма.

ДЕЙДИЛАР. Агар сув тўпингдан келса, шимингнинг почасини тизангача кўтарма.

Ж А Н Р

Доно ҳикмат айтиб, тентак
эса бақириб ҳайрон қолдиради.

Баҳор келса — кўшиқ куйла,
Қиш келса — эртақ суйла.

Мана мен тоғ қаршисидаман, ундан ошиб ўтишга чоғланаянман. Учқур тулпорим тоғнинг исталган сўқмоғидан олиб ўтишга қодир. Тоғ — менинг мавзуим, тулпор — менинг воситам, таъбир жоиз бўлса ифода тилим.

Мен тоғликман ажлодларим ҳар доим тўғри сўқмоқни танлашган. У тик, хавфли, аммо энг қисқа сўқмоқ бўлган... Бу сўқмоқдан ўтаётиб ҳалокатга учраш ҳам мумкин, бироқ мақсад манзилига тегишроқ етказган.

Ёки мен қалъа қаршисидаман, уни забт этишга чоғланаяпман. Жанг пайтида панд бермаган ажойиб қуролим ҳам бор. Қалъа — менинг мавзуим, қурол — менинг воситам, таъбир жоиз бўлса ифода тилим. Энди метин қалъани талофотсиз эгаллаш йўлини танлашим лозим: ё қўққисдан хужумга ўтишим, ёки қамал қилиб пайт пойлашим керак.

Айтайлик, тариқ экилган дала бор, тоғда эса жилға. Ана шу жилға сувини қандай қилиб далага олиб келиш мумкин?

Уйда ўтин бор. Гап тушликка қандай таом тайёрлашда қолган.

Муҳаррир менга ёзган мактубида исталган жанрни танлашимга руҳсат берганди: ҳикоями ё қисса, шеърми ёки мақола. Лекин танлаш имконияти қанча кўп бўлса, танлаш шунча қийин.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Адабиёт институтига кирганимда, биринчи босқичда йигирмата шоир, тўртта ёзувчи ва битта драматург эдик. Иккинчи босқичда ўн бешта шоир, саккизта ёзувчи ва битта драматург ва битта танқидчи бўлдик. Учинчи босқичда саккизта шоир, ўнта ёзувчи, битта драматург ва олтита танқидчига бўлиндик. Охирги — бешинчи босқичда битта шоир, битта ёзувчи, битта драматург қолдик, бошқалар танқидчи бўлиб кетишди.

Эҳтимол, бу бўрттириб тўқилган лагифадир. Аммо унда ҳаёт ҳақиқати мужассам. Негаки, кўпчилик ижодини шеър тўқишдан бошлайди, кейин насрга, кейин драмага, кейин мақола ёзишга ўтади. Ҳозир киносценарий ёзиш урф бўлиб бораяпти.

Шоҳлар баъзан маликаларини фарзанд кўрмаганликда айблаб ўзгартиришади. Бир неча марта уйлангандан кейингина айб маликаларда ё фарзандсизликда эмаслигини тушуниб етишади. Чунки уларнинг кўзи тушади, шу атрофда яшаган деҳқон умри бўйи бир аёл билан тирикчилигини ўтказаяпти ва лекин бир этак болалари ҳам бор.

Мен шундай уйлайман: вино ич, лекин ўзингни нон ейишдан тийма. Қўшиқ куйла, лекин эртақларни ҳам тингла. Шеър ёз, лекин ҳикояни олдинга солиб ҳайлама.

НАСР. Эсимда, онам болалигимда ухлатишга ётқизар экан, алла айтарди. У битта аллани такрорларди, бонқасини билмасди. Отан таниқли шоир бўлса ҳам ўз болаларига атаб алла ёзиб бермаганди. Онам ҳар хил воқеа-ҳодисаларни ҳикоя қилиб беришни хуш кўрарди. Агар аллани онамнинг шеърояти деб айтадиган бўлсак, ҳикояларнинг насри эди.

Отам шеърият ҳақида суҳбатлашишни ёқтирмасди. Менимча, у шеър ёзишни жиддий иш ҳисобламасди. У томорқадаги ерни илдаришга, уй-жойни тузатишга, мол-ҳолга қарашга, томдаги қорни курашга, чақириб кетишган пайт овул ва туманга боғлиқ ишларни бажаришга жиддий ёндошарди.

Отам шеърни ёзиб бўлгач, унинг қаерда чоп этилишига қизиқмасди. Марказий газетами ёки овулдаги деворий газетами, унга бари бир эди. Ҳатто шеърларини деворий газетада чиқаришса кўпроқ қувонарди.

У Анасил Муҳаммаднинг севги куйчиси сифатида танилган ўғли Маҳмудга айтган гапини тез-тез такрорлаб турарди. Айтишларича, ёр ҳажрида саргардон кезиб қийналган, ҳижрон қўшиқларини ёзиб танилган афтодаҳол Маҳмуд уйга келиб ейиш учун бирон нарса сўраган, отаси эса хотиржам жавоб қайтарган:

— Шеърларингни егин, севгини куйла. Мен сенинг ўрнинга томорқада ишлашдан чарчадим.

Дабатта, қушлар сайраб туришлари керак, лекин уларнинг асосий вазифаси уя қуриш, овқат топиш, полатонларини боқибдир.

Гўё отам ўз шеърларига қушларнинг сайрашига қарагандай қарарди. Сайроқи қушнинг овози ёқимли, жарангдор, лекин жуда муҳим нарса эмас. Отам учун шеър эрталаб учрашганда айтиладиган "Ассалому алайкум", ухлашдан олдин айтиладиган "Хайрли кеч" сўзларидай, байрамларда билдириладиган табриклардай, бошга мунобат тунганда кўнгил сўрандай одатий ҳолат эди. Ҳар бир шоир ўннга хос феъл-атворга эга, деган гап бор. Отам феъл-атворига бунга тоғлиқ эди. У тоғлиқларга ўхшаб давраларда шошилмай суҳбат қурарди, даврадошлари айтиб бераётган воқеаларни, ҳикоятларни бунмасдан охиригача тингларди. Бари бир яна гап айланиб насрга келди.

Отам ўзининг ёзган дастлабки шеърларини машҳур шоир Маҳмудга кўрсатибди. Шеърларни ўқиб, ажабланиб, шоир шундай айтиш экан: Тунгунмадим, сира тушуна олмасам керак, қандай қилиб тракторлар, тракторлар, кучуклар, Хунзах овулидаги сўқмоқлар ҳақида шеър ёзиш мумкин?

— Унда нима ҳақида шеър ёзай, — деб сўрабди отам.

— Севги ҳақда, фақат севги ҳақда ёз. Севги қасрини қуришимиз керак.

МАҲМУДНИНГ ШЕЪРИ:

Замин узра севги қасрин айладим бунёд,
Фақатгина унга ўзим сифмадим, ҳайҳот.

Ёр кўнглига йўл топай деб кўприклар солдим,
Улар бир-бир кулаб тушди, қолдим бенажот.

Отам севги қасри қурмади, бундай бунёдкорлик ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади. Унинг ўй-хаёлида уй, оила, болалар, овул, от, мамлакат, дунё, замин, осмон, Қуёш, ёмғир, майса бўлди ва улар шеърин мисраларга айланиб қоғозга кўчди.

Тўғри, у бир гал севги ҳақида, ёр ҳақида шеър ёзганди. Бироқ бу шеърни ҳеч ким ўқий олмаслиги учун араб тилида қоғозга туширганди. Чунки бу шеър ёлғиз ўзига ва ёрига бағишланганди.

Ҳа, отам шошилмасдан ҳикоятлар сўзлашни ёқтирарди. Эсимда, кечки салқин тушган пайтлари тиззасига мени ўтқазиб, пўстини билан ўрарди. Ва ҳикоясини бошларди. У узоқларга кетиб қолган одамлар ва шу заминда яшаётган овулдошлар ҳақида сўзларди. У йўллар, дарёлар, қийғос бўлиб очилган гуллар ва уларга нима учун асаларилар учиб келиши ҳақида сўзларди. У Қуёш қандай чиқиши ва боғиши ҳақида сўзларди. У маънавият, урф-одатлар, жанг олди қасамёдлари ҳақида сўзларди.

Отам осмонга бирров қараб олиб, эртага ёмғир ёғадими ёки кун очиқ бўладими, дарҳол айтиб берарди. Агар бизда ёмғир томчиси кўлобга айлана ҳосил қилиб тушса, Телега овулида Қуёш чарақлаб турганини, Хунзах овулида эса дўл ёғаётганини яхши биларди.

У менга тарик бошоғида қанча дон бўлишини, нима учун осмонда чиройли камалак ҳосил бўлишини шошилмасдан тушунтирарди.

Агар овул четида йўловчи кўринса, у нима мақсадда йўлга чиққанини ва кимнинг уйида тунаб қолишини батафсил сўзларди...

Отам буларни нега айтиб берди экан? Ундан кўра қоғозга туширса бўлмасмиди? Улар шоир Ҳамзат Цадасанинг насри бўлиб қоларди.

Ҳаёт ва ҳикоя! Бу тушунчалар отам учун бир хил мазмунга эга эди. У фикрлаш деганда ҳикояни, ҳикоя деганда фикрлашни тушунарди. Шеърини эса қайсар юракга ўхшатарди.

Отам ўз ҳикояларини қоғозга туширганда яхши бўларди. Чунки мен улғайганимдан кейин биринчи навбатда юрагимга қулоқ солдим. Агар осмонда қуш учиб ўтаётган бўлса, мен уни осмондаёқ ушлаб олгим, яъни шеърларимга кўчиргим келди. Отам ҳар қанча ҳаракат қилмасин болалигимда тинглаган ўша ягона айлани ҳамма нарсадан, барча ҳикоялардан яхши кўрардим.

Болалигим кўшиқ айтиб ўтди, ўсмирлигим кўшиқ айтиб ўтди, кўшиқ айтиб улғайдим, мана кўшиқ айтиб сочларимга оқ тушди.

Мени тақдир қайга бошламасин, қайси кўшиқларни куйламай, бургутлар учиб келиб кўнишини кутаётган қояларни кўрдим, доим қушлар учиб келиб уя солишини кутаётган уйлар ёнидан ўтдим, шунингдек, шоир келишини кутаётган насрга ҳам кўзим тушди.

Мана, мени кутган қоя устидан тушдим, эшикни ҳам тақиллатдим, у очилиб уйга таклиф этишларини истайман. Тушундимки, ҳаётда кўрганларимни, уйлаган ва ҳис этган нарсаларимнинг ҳаммасини тўлалигича шеърда ифодамайман.

Тушундимки, бу кўшиқ эмас, тик туриб айгиладиган, наср ёзиш учун энгни шимариш, столнинг ёнига стул қўйиб ўтириш лозим, кечаси уйқу босмаслиги учун аччиқ чой дамлаш ва соатнинг қулоғини бураб қўйиш керак.

Агар ниҳоллар аввалдан тартиб билан экилган бўлса, пойдевор тўғри қўйилган бўлса, уй қурилишида хавотирга ўрин йўқ. Мен эса ёзганларим кейинчалик нима деб номланишини билмайман: ҳикоями, қиссами, эртақми, ривоятми, афсонами, ёки оддий мақолами?..

Эҳтимол, айрим муҳаррир ва танқидчилар ёзганларимни ўқиб чиқиб, бу роман ҳам, қисса ҳам, эртақ ҳам, умуман ҳеч нарсаси эмас, дея таъна қилишар. Бошқа муҳаррир ва танқидчилар эса, унисидан ҳам, бунисидан ҳам, умуман ҳаммасидан бир чимдим бор, дея кулиб қўйишар.

Ҳеч қайсингизга эътироз билдирмайман, олдин уйлаганларимни эсимда олиб олай. Тугатганимдан кейин уни нима деб атасангиз ҳам майли. Мен китобий қонунлар асосида эмас, юрагим буюрганини қоғозга туширмайман.

Ўзимча ўйлайман: агар қозонга гўшт, гуруч, мевани солиб қайнатсам, бирданига туз ва асални қўшсам таомнинг мазасини бўзиб қўймайманми? Ёки аксинча, ўзига хос мазали таом бўладими? Йўқиниси, бу ҳақида таомдан татиб кўрганлар айтишсин.

Менинг хотираларим, менинг орзу-армонларим, менинг эртақларим? Эсимда, болалигимда отамнинг, акаларимнинг уйга қайтишларини кутиб қиш кечалари узоқ вақт ухлай олмасдим. Мен шик гирчиллаб очилишини кутиб ётардим. Худди соат тўхтаб қолгандай, вақт ўтмасди.

Шундай кечаларда бобом ёнимга ўтириб, секингина ҳикоя бошларди. Гоҳ кўшиқ хиргойи қиларди, гоҳ эртақ айтарди. Гоҳ ибратли, гоҳ қизиқ, гоҳ кулгили, гоҳ кўрқинчли воқеаларни айтарди. Мен вақтни унутардим, қулоғимга фақат бобомнинг овози эларди. Кўз олдимда у тасвирлаётган воқеалар гавдаланарди. Отам ва акаларимнинг қайтиши бобомнинг сўзини буларди. Шунда мен воқеанинг қизиқ жойида бўлинганига ачинардим.

Кейинроқ ўзим ҳам улғайганимда, ўзга юртлардан отамдай, акаларимдай уйга шошиб қайтаётганимда юрагим тобора тезроқ ураётганини сезардим, хаёлимда олдда босиб ўтишим керак бўлган дараларни санардим. Шунда қайсидир йўлдош эргак ёки ривоят, ўзи кўрган ёки бировдан эшитган қизиқарли ҳикояни бошлаб қоларди. Мен тинглай-тинглай манзилга етганимда ҳикоячининг гапи охирига етмаганига афсусланардим.

Отам саломимга алик олгач, сўрарди:

— Тоғдан эсон-омон ўтдингми, дараларни қор қопламабдимми?

Шунда мен на тоққа, на дараларга, на қорга эътибор бермаганимни сезиб қолардим. Ёдимга сўзамол йўлдошимнинг гаплари келарди. Унинг ҳикояси менга тик довонни раво, қорли кунда мушкулимни осон қилган экан.

Менинг ҳикояларим, менинг таассуротларим! Сиз ҳам қачонлардир қишнинг узун кечаларида қорли сўқмоқлардан уйи томон шошиб кетаётган йўловчиларнинг манзилини яқин қила олармикансиз?

Шўрвани мазали қилиш учун хушбўй кўкатлар қўшилгандай, мен ҳам ўз эсдаликларимга керакли ўринларда бир-иккита шеър, мақол, ҳикоят киритаяпман.

Танлух овулидаги қизлар лаби атрофига иккита кичкина хол қўйишади. Менинг насримдаги бу қўшимчалар қизлар юзидаги ўша холлардай ярашиб турган бўлиш.

Тошлардан текис қилиб терилган девор ёнига, гўё мен ён дафтарчамдаги хотираларни тераяпман. Маълумки, девор тиклашга ҳамма тошни ҳам ишлатиб бўлмайди. Мен кераксиз тошни ишлатиб ҳикояни давом эттираётганимда, баъзан диндорлар бошидан кечирадиган ҳолатга тушаман: таҳорат бузилган, лекин ибодатни тўхтатмаяпман. На чора, ҳикояни тўхтатиб ўша ўрнини топмаган тошни олиб ташлайман.

Шундай, мен суронли шеърят ва кўшиқлардан осойишта насрга ўтаётirman. Мен-ку вақтинча кўшиқлар билан хайрлашдим, лекин улар мендан ажралгиси келмайди. Агар мизғинга чўзилсам, улар мулойим мушук каби кўрпамнинг бир четидан кириб келади. Худди эргалабки қўш сингари деразамни очишим билан уйимга нурларини сочади. Гўё қадаҳ тубидаги энг сўнгги тотли қултум каби менинг симиришимни кутади. Гина қилиб сўзлашмай юрган аёлдай ҳар доим йўлимни пойлайди. Ниҳоят, сабри тугаб йўлимни тўсиб сўрайди:

— Сен мени шундай ташлаб кетмоқчимисан. Уйлаб кўр, сен менсиз яшай олмайсан. Сен салқин ўрмонда яшашга ўрганган

қутоссан. Сен муздай ирмоқларда сузган лососсан. Наҳотки, сен ўзингга тинч қўл суви ёқиб қолади деб ўйласанг? Агар мендан жуда кетгинг келаётган бўлса, кел бир лаҳза юзма-юз ўтирайлик.

ШЕЪРИЯТ, мен сени ҳеч қачон таппаб кета олмайман. Қандай қилиб, оғриқларимдан кейин кўз ёшларим билан қуйилган шодликларимдан воз кечаман.

Сен барча ўғил қутаётган пайтда туғилган қиз болага ўхшайсан. Ҳа, еен туғилиши билан яқинларига мурожаат қилган ўша қиз боласан: “Яхши биламан, сиз менинг туғилишимни кутмагандингиз ва ҳеч қайсингиз ёқтирмайсиз. Илтимос, менинг улғайишимга, чирой очишимга, сочларимни ўстириб кокил қилиб тарашимга ва қўшиқлар куйлашимга имконият беринг, ўшанда кўрамыз, ер юзюнда мени севиб қолмайдиган одам топилармикан?”

ШЕЪРИЯТ.

Ишлар бор, ишдан сўнг уйламайсан ҳам,
Гоҳ оддий туюлар сасҳат-роҳат.
Сен менга саёҳат ва унлаги дам,
Сен менга оромсан ва оғир заҳмат.

Сен бошимда онам алласи бўлдинг,
Баҳор, мардлик булиб сингдинг шуурга.
Сен оташ ишқ билан бирга туғилдинг,
Ишқ эса туғилган мен билан бирга.

Ёш пайтим онамдай бўлдинг меҳрибон,
Навқирон давримда суюкли дилдор.
Кексайсам, қизимдай асрашинг аён,
Агар улсам, мендан қолурсан ёдгор.

Сен гоҳо чўққисан, гоҳо лочиним,
Учсам қанотимсан, баҳсда исботим.
Сени уйлаганда йўқолар тинчим,
Сенга бахшиладир ижод, ҳаётим.

Қайда тугайди иш ва бошланар дам,
Қайда оз муддатли саёҳат-роҳат.
Сен менга саёҳат, чўққисан ҳар дам,
Сен менга оромсан ва оғир заҳмат.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Эзмани тўхтатиш учун суз навбатини ҳурматли нуруний ёки меҳмон олиши керак. Шундай кейин ҳам у

сафсатадини тўхтатмаса, қўшиқ бошланглар. Агар қўшиқ ҳам унга таъсир қилмаса, истиҳола қилмасдан сқасидан олиб кўчага чиқариб ташлашингиз мумкин. Умуман олганда, қўшиқ куйланга халақит берадиган эзмага мушт туширса ҳам бўлади.

ШЕЪРИЯТ, ўзинг жуда яхши биласан, сен ҳақингда қанча ганирган билан бадийлигинг охиб яхши бўлиб қолмайсан. Қандай қилиб, гаплар билан қўшиқни улуғлаш мумкин? Қандай қилиб, чойнак жўмрагидан сув қуйиб тоғ жилғасининг шиддатини ошириш мумкин? Қандай қилиб, пуфлаб шамолни кучайтириш мумкин? Қандай қилиб, бир бўлак қор ташлаб қорли тоғни улуғвор қилиш мумкин? Наҳотки, кийим бичимини ўзгартириш ёки мўйловни тарашлаш билан онанинг ўлига бўлган меҳрини ошириб бўлса?!

ШЕЪРИЯТ, сениз мен етим бўлиб қолардим.

ШЕЪРИЯТ.

Сениз дунё ўхшарди гуё,
Кўёш нури тушмаган ғорга.
Ё юлдузсиз сим-сиё само,
Ё бир ошиқ зору зор ёрга.

Сениз дунё ҳаёт йўқ уммон,
Суви музлаб гезариб қотган.
Сениз дунё гулсиз бир макон,
Булбулларсиз ҳувиллаб ётган.

Сениз дунё баргсиз бир дарахт,
Бопида қиш, унга ёт баҳор.
Сениз банар ғариб ва бебахт,
Куйламас, куй бўлмайдди зинҳор.

АВАРЛИКЛАР АЙТИШАДИ. “Шоир дунё пайдо бўлмасидан юз йил аввал яралган”. Бу билан улар агар шоир дунёни яратишда иштирок этмаганида бунчалар гўзал бўлмасди, дейишмоқчи.

Биз оилада беш фарзанд — онам ва тўртга ака-ука эдик. Онам ҳаммамиздан катта бўлгани учун барча тоғлик аёллар каби унинг пенюнасига ҳам меҳнат, ташвиш ва кўз ёш тўкиш ёзилган экан. Шу боис отам бизга тез-тез такрорлаб турардилар.

— Сиз тўртгасиз, онангиз эса ёлғиз. Уни асранглар, ҳар доим ғамхўри бўлинглар. Ер юзиди сизга онангиздан яқинроқ одам йўқ.

Ҳақ ган, онам — менинг энг яқин меҳрибоним. Бироқ менинг иккинчи онам ҳам бор. Билмайман, уларнинг қайси бири мени

қадрдонроқ. Менинг иккинчи опам — ШЕЪРИЯТ. Мен усиз яшай оймайман.

Баъзан ўз-ўзимдан сўрайман: мен учун дунёда бошқа қадрдон нарсалар ҳам бор: тоғлар, қор ва жилға, ёмғир ва юлдузлар, Қуёш ва нон... Бироқ тоғлар, ёмғир, Қуёш шеърият билан, шеърият эса улар билан улуғвордир. Чунки шеъриятсиз тоғлар тошлар уюмидан иборат телаликка, ёмғир намликни орттирадиган ва қўлмақ ҳосил қиладиган суюқликка, Қуёш эса иссиқлик таратувчи осмон жисмига айланиб қоларди.

Яна ўз-ўзимдан сўрайман: шеъриятнинг ўрнини бошқа бирон нарса боса оладими? Тўғри, чексиз замин, қушлар сайроғи, мовий осмон, безовта юрагимнинг дук-дуклаши бор. Бироқ шеъриятсиз улар ўзларининг гўзал кўринишини намоён этишармиди? Ахир, шеъриятсиз олис мамлакатлар ўрнида географик ҳудудлар, қушлар сайроғи ўрнида нарнинг макиёнига табиий эҳтиёж юзасидан қилган изҳори, мовий осмон ўрнида турли газлар аралашмаси, безовта юракнинг дук-дуклаши ўрнида организмда қон айланиши деган тушунчалар қоларди, холос.

Тўғри, нафосат, яхшилик, раҳмдиллик, муҳаббат, гўзаллик, ватанпарварлик, ифтихор, нафрат каби тушунчалар бор. Бироқ шу тушунчалар туфайли шеърият пайдо бўлганидай, бу тушунчалар шеърият туфайли улуғвор. Улар шеъриятсиз, шеърият уларсиз мавжуд эмас.

Менинг шеъриятим ўзлимни яратаяпти, мен эса шеъриятимни яратаяйман. Биз бир-биримизсиз ўликмиз, аниқроғи мавжуд эмасмиз. Менинг танимда ҳам суяклар ва мушаклар бор. Ташқаридан қараган одам қайси суягим бутун ва мустақкам, қайсиси синган ва битиб кетганини билмайди. Аммо рентген нурлари танамдан ўтганда менинг суякларим тўғрисида бегоналарга ҳам тўлиқ маълумот беради.

Менинг қалбим ҳис-ҳаяжонлари қовурғамга, умуртқамга, ёки ушқамга нисбатан янада ичкарироқда ва янада мустақкамроқ ҳимояланган. Лекин шеърият нурлари қалбимни ёритади ва ундаги ҳар бир ҳис-ҳаяжон ўзгаларга ошкор бўлади. Ҳа, менинг қалбим сизга кафтдагидай намоён, шеъриятнинг сеҳрли нурлари туфайли ўзгалар уни аниқ-тиниқ кўришади.

Компьютерда минглаб қисм ва симлар бор. Унинг дастурига кўлаб сонлардан иборат мураккаб масалани счишни жойлашгирдингиз. Электр токи компьютернинг сон-саноксиз қисм ва симлари бўйлаб ҳаракатга тушади. Компьютерда кечаётган бу жараёнларни ҳеч бир кўз кўрмайди, ҳеч бир ақл тасаввур қилолмайди. Бироқ мониторда жапоб — масаланинг счими пайдо бўлади.

Худди шундай менинг танамдаги сон-саноксиз томирларимдан қандай таассурот, қандай муҳаббат, қандай нафрат оқашганини ҳеч ким билмайди. Ижодкор қалбимда кечган мана шундай минглаб туйғуларимнинг ҳосиласи охир-оқибат қоғоз узра шеърга айланади.

Мен кўп мамлакатларда кезганман. Баъзан ниёда, баъзан отда, баъзан поезд купесининг юқори полкасида ухлаш учун чўзилдим, баъзан автомобилда йўлимни давом эттирдим.

Мени отда ёки ниёда кетаётганимни кўрган одамлар шундай уйлаган бўлишлари мумкин: Мана Расул Ҳамзатов. Бир ўзи кетаяпти. Ёлғизликдан зрикаётгандир. Бироқ мен ҳеч қачон ёлғиз ўзим қолмаганман. Ҳар доим мен билан бирга опам — ШЕЪРИЯТ бўлган. Биз бир-биримиздан бирон лаҳзага ҳам ажрала олмаймиз. Ҳатто тушларимда ҳам шеър тўқийман, ё аввал ёзган шеърларимни эслайман, ё бошқа шоирларнинг шеърларини ёддан ўқийман.

Авваллари дунёда шоирлар жуда кам деб ўйлардим. Шубҳасиз, шоирларга ўзгалар даврасида бўлиш қийин. Ҳар кимнинг ўзига яраша ташвиши бор. Таниш ва қўшнилар билан нима ҳақда гаплашиш мумкин: иш, маош, уй-рўзғор, хотинлар ғалваси, дам олиш, балиқ ови, кино, касалликлар ва шунга ўхшаш бир талай мавзулар. Албатта, шоир ҳам бу мавзуларда ўзгалар билан гаплаша олади. Аммо ким у билан шеърый қарашлари, шеърият ҳақида дардлашади.

Энди тушундимки, дунёда шоирлик хусусияти йўқ одамнинг ўзи йўқ экан. Ҳар бир одам қалбан шоир. Ҳар ҳолда, кадрдонлар бир-бирининг уйига бориб йўқлаб тургандай, шеърият ҳам ҳар бир одамнинг уйига меҳмон бўлиб борган.

Халқимиз болаларни севгандай қўшиқларни ҳам севади. Ҳа, бизнинг ҳаммамиз шоирмиз. Фақат бизнинг фарқимиз шундаки, айримларимизгина шеър ёзади. Чунки улар шеър ёзишни билишади. Бошқа бировлари ҳам шеър ёзади, фақат улар шеър ёзишни биламан деб ўйлашади. Учинчи тоифадаги одамлар эса умуман шеър ёзишмайди. Эҳтимол, ҳақиқий шоирлар ана шу учинчи тоифадаги одамлар орасидадир.

Менинг шеър ёзмаган вақтим ҳам бўлган. Наҳотки, мен ўшанда шоир эмас эдим? Наҳотки, ўшанда менинг юрагим секин урган, қоним совуқ бўлган? Наҳотки, ўшанда мени аламлар қийнамаган, хурсандчиликлар шодлангирмаган? Наҳотки, ўшанда дунёни билиш иштиёқи менда сушт эди? Наҳотки, ўшанда кўзларим дунё гўзалликларини ҳозиргидай кўра олмаган? Наҳотки, ўшанда қора булдулар орасида чарақлаган юлдузни кўрганимда ҳозиргидай ҳаяжонланмаганман? Наҳотки, ўшанда турналар ноласи ва тулпорлар

кишини мени ўйга толдирмаган? Наҳотки, ўшанда қадимий қўшиқларимиз ва ота-боболаримизга бағишланган қасидаларни тинглаганимда кўзларимга ёш келмаган бўлса...

ЭСИМДА, болалигимда қўшнимизнинг отини уч кун ўтлатиб келганим. Қўшнимиз бу хизматим эвазига менга битта эртак айтиб берганди.

ЭСИМДА, болалигимда тоғдаги чўнонлар ҳузурига қатнардим. Ярим куним боришга, ярим куним қайтишга кетарди. Мен тоққа битта шеър тинглаш учун борардим.

Ахир, бежизга Унцикул ноқлари, Имрин узумлари, Буцрин асли, аварликлар қўшиқлари дейилмайди.

ЭСИМДА, иккинчи синфда ўқиётган вақтимда ўзимизнинг Цада овулидан тоғ сўқмоқларида 20 километрча юриб, Буцра овулига борганман. Ўша овулда отамнинг кекса қадрдон дўсти яшарди. У кўплаб қадимий қўшиқ, шеър ва афсоналарни биларди. Қария тўрт кун давомида эрталабдан кечгача билган шеърларини ўқиди ва қадимий қўшиқлардан куйлади. Мен уларни мумкин қадар ёзиб олишга ҳаракат қилдим. Мен шеър ва қўшиқ ёзилган қоғозларни хуржунимга солдим, уни елкамга ташлаб хурсанд ҳолда йўлга тушдим.

Буцра овули тоғ бағрида жойлашган. Мен тоққа чиқаётган вақтимда бир тўда қопагон итлар қувлаб қолишди. Улар ўнтадан кўн эди. Улар орғимдан майса тўлқинлари узра худди кемага пуналтирилган торпедолардай учишарди. Мен итларнинг катта оғизларидаги ўткир тишларини аниқ кўрдим. Яна бир лаҳза ўтса бас, итлар мени ғажиб ташларди. Шу пайт чўпоннинг ҳайқирини эшитди:

— Ёт! Қимирлама!

Мен ерга юзтубан ётиб тошдай қотдим. Қимирлашга ҳолим йўқ, чинто нафас олишга кўрқардим. Фақат юрагим дук-дуклаб урарди, ўзининг овози ён-атрофда акс-садо берарди. Итлар атрофимда тўхтаб, мени ва шеърлар солинган хуржунимни ҳидлашди. Янглишганини сезишгандай бир-бирига қарашди, кейин хаёлларида пайдо бўлган вани ўлжани қувлаб чошиб кетишди ва бир зумда тепалик орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлишди.

Мен чўпон қўйларини ҳайдаб ёнимга келгунча ётавердим.

— Ҳой, кимнинг ўғлисан?

— Мен цадалик Ҳамзатнинг ўғли Расулман.

Агайин отамнинг исмини айтдим. Чўпон отамнинг исмини эшитгач, менга қаттиқ ботадиган гаплар айтмайди деб ўйлагандим.

— Сен бу тоғларда нима қилиб юрибсан?

— Мен Буцрага шеър-қўшиқ ёзиб олгани боргандим, мана улар хуржунимда.

Чўпон шеър ёзилган қоғозларни олиб кўздан кечирди.

— Демак, сен ҳам шоир бўлмоқчисан. Нега унда итлардан кўрқдинг? Танлаган йўлингда ҳали сенга итлар кўн бор ташланишади. Улар менинг итларимга ўхшаб шеърларингни ҳидлагач, олдиндан тезда кетишмайди. Аммо сен кўрқма, ҳеч нарсадан кўрқмаслигинг керак. Сен бу тоғ қандайлигини биласанми? Айнан шу тоғда Ҳожимурод тошдан-тошга сакраган ва таъқибчиларини доғда қолдирган. Билиб қўй, ўз юртингда сени тоғлар ҳам суяйди.

Илгари мен ақл-хушимни олган шеърый ҳаяжонлар, қалбимдаги безовталиқ, юрагимни забт этган муҳаббат ўткинчи, вақт ўтиши билан унутилади деб ўйлардим. Мана сочимга оқ тушди, болаларим улғайди, китобларим сарғайди, лекин ўша туйгулар мени тарк этгани йўқ. Тўғрироғи, улар шеъроят бўлиб ҳамон менга йўлдош. Шу боис шеъроят сенга арзимини айтаман.

ШЕЪРИЯТ, турмуш сўқмоқларида, олис сафарларда мен билан бирга бўлдинг. Насрнинг чексиз уммонига чиқишга тайёргарлик кўраётган вақтимда ҳам мен билан биргасан. Мен ҳам биламан, ҳикояни қофияга солиш ақлдан эмас. Шундай ижодга уриниш эса, яхши ҳикояни ёмон шеърга айлантиради. Аммо шеър ҳикояда мисоли таомга маза берадиган туздай бўлиши керак. Менинг ҳаётимда шеъроят худди таомдаги туз. Шеъроятсиз умрим тузсиз ва бемаза бўларди. Тоғлиқлар меҳмонга таом торгганда, дастурхонга туздон қўйишни ҳеч қачон унутишмайди.

Наср узокроққа учади, лекин шеъроят баландроққа кўтариллади. Наср ер юзини бемалол айланиб уча оладиган оғир самолётга ўхшайди. Шеъроят эса, қирувчи-тутувчи самолёт, насрнинг оғир самолёти қанча баланц учмасин унга бир зумда ўқдай етиб олади.

Мен бу китобни турли жанрларда ёзаман, тугатганимдан кейин уни ўзга ўлкаларга сафарга йўллайман. Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Ахир, шеърларимиз Доғистондан ташқарида яшаётган одамлар юракларига ҳам аллақачон йўл топинди. Айрим ҳикояларимиз ҳам аллақачон четдан ташриф учун таклифномалар олишди. Фақат драматургиямиз уйдан чиқмай ўтирибди. Эҳтимол, у анкети саволиарига қараб четда ўзини қандай тутиш амалларини ўргангани.

Агар мен драма ёзишни ўйлаганимда, унда воқеалар кечадигани

жойлар Доғистон, овуллар, шаҳарлар, шунингдек, бутун мамлакат ва бутун дунё бўларди. Унда тоғлар, дарёлар, денгизлар, осмон ва ер шари декорация вазифасини ўтарди. Воқеа рўй берадиган вақт — ўтган асрлар, ҳозирги замон ва келажак минг йилликлар бир лаҳзада намоён бўлишини назарда тутардим. Бу драманинг образларини ўзим, отам, болаларим, дўстларим дунёдан алақачон ўтган одамлар, дунёга ҳали келмаган одамлар яратибарди.

Бу драма менинг “Уруш ва тинчлик”дай, “Дон Кихот”дай ёки “Илоҳий комедия”дай асосий китобим бўларди. Мен ана шундай драма ёзишга чоғланаяпман, ҳозирча ушбу китобимга “драматик тинч”лардан қўйишга ҳаракат қиламан. Ҳа, драма ёзишни кечроққа қолдираман. Тўғрироғи, шундай драмани бошқа ёзувчиларимиз ёзишига ишонаман. Ҳозирча мен шеър ва наср ёзиш билан қаноатланаман, улардан ўз ўрнида галма-галдан фойдаланишга уриниб кўраман. Шеърят — отда елмоқ, наср — пиёда юриш. Пиёда юрсанг узоққа борасан, отда манзилга тезроқ етасан. Отимни стақлаб йўлга туздим, агар шошсам эгарга сакраб минаман. Йўлда кўрганларимни ҳикоя қиламан, агар ҳикоя қилишнинг уддасидан чиқмасам қўйлайман. Менда ёшликнинг ғайрати ҳам, кексаликнинг индишаси ҳам бор. Майли, ёшлик қўйласин, кексалик ҳикоя қилсин.

Менинг қалбимда ҳам ҳар хил одамлар яшайди: бири олдига ошноқ салфетка тутиб, чап қўлида санчқи ушлаб зодагонларга ўхшаб тишилик қилади, бири майса устида тоғликлар билан бирга ўтириб, бўқадан симириб, қўйнинг яхши пиширилган курагини икки қўллаб ушлаб кемиради.

Шаҳардан тоққа йўл олар эканман, шаҳарликларга ўхшаб мева ва узун бўйинли шишадаги винодан оламан. Меҳмондўст чўнонлар кўтуридан шаҳарга қайтар эканман, улар отимнинг эгарига янги сўйилган қўйнинг битта сонини ўраб осиб қўйишади.

Ахир, денгиз ҳам гоҳ сокин, гоҳо тунд, гоҳо безовта, гоҳо дўртлаб бўлади. Менинг қалбимда ҳам ҳар хил феъл-атворлар шундай ўрин алмашади.

Бир гал қоя четида қучоқлашиб ўтирган йигит-қизни кўргандим. Улар бир-бирининг бағрига шундай сингиб кетгандики, узоқдан кўраган одам қайси йигит, қайси қиз эканлигини ажрата олмасди.

Худди шундай менинг қалбимда ҳам шодлик ва қайғу, табассум ва кўз ёш, қудрат ва ожизлик ёнма-ён яшайди.

... Чавандози минмади сакраб,
От депсинмас сувлиқни чайнаб.
Унинг ошпоқ тишига қараб,
Туриб қолдим кулди деб ўйлаб.

Шу ҳолати ростдан этди лол,
От қуларди ўхшаб инсонга.
У бош эгди, ерга тегди ёл,
Елда ёллар тўзди ҳар ёнга.

Ажабландим, кетолмай йироқ,
От олдига бордим яқинроқ.
От қулмасди, эгиб бошини
Тукар эди кўздан ёшини.

От ҳолини кузи қилди фош,
Қуйиларди селоб-селоб ёш.
Мен жилмайсам, яқинроқ кел ёр,
Кузларимга тикилгин бир бор.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Сиюх овулида яшовчи тоғлик қоя ёнидан сузиб ўтаётган оппоқ булутни кўрганда момик жун деб ўйлаб ўзипи тошдан танилаган экан. Лекин оппоқ булут қанчалик момик жун ёки пахтага ўхшамасин ҳеч қачон жун ёки пахта бўлиб қолмайди.

Агар китобнинг шакли қанчалик янги бўлмасин, бу китоб шакли учунгина ёзилган бўлса ўқувчилар юрагига йўл топа олмайди.

Фақат шаклга қараб ҳулоса чиқармаслик керак. Умри денгизда ўтган балиқчи бир куни ўрмонда чумолилар тўдасини кўрганда, бу ерга қора икра қандай келди деб ўйлаган. Ёки ҳеч қачон денгизда сузмаган тоғлик қора икрани кўрганда, нега чумолиларни банкага солиб қўйибди деб ажабланган экан.

ЯНА ЁН ДАФТАРЧАДАН.

Ўқ ҳам, орден ҳам интилади битта кукракка,
Сор ҳам, кантар ҳам учса сиғар осмон-фалакка.
Ёш ҳам, кулги ҳам ёғилади битта афт-юздан,
Бол ҳам, заҳар ҳам эриб ўтар битта бўғиздан.
Сув ҳам, олов ҳам жо бўлгандир битта абрга,
Тор ҳам, ханжар ҳам яккамихга илинар бирга.

ЯНА ЁН ДАФТАРЧАДАН. Илк бор ишқ дардига мубтало бўлган тоғлик қиз тонгда деразага қараб ҳаяжонланиб деди:

— Вой бўй, дарахт чаман бўлиб гуллабди!

— Гуллаган дарахтни қасрда кўрдинг?—эътироз билдирди кекса онаси. — Бу дарахт шохларига қор қўнган. Ахир, ташқарида қиш.

Ҳа, икки ёшга мансуб аёллар кўз олдига бир вақтнинг ўзида ҳам баҳор, ҳам қиш намоен бўлди. Менинг қалбимда эса, икки

ёшга мансуб хислат мужассам: ёшлик ва кексалик, гулзор ва қор, баҳор ва қиш. Шу китобимда гоҳ шеърни, гоҳ насрни кўрсангиз ажабланманг.

— Ишқилиб, битта қўлтиғингда иккита тарвузни ушламоқчи эмасмисан!

— Йўқ, — дейман мен. — Ножўя ишга уринмайман. Мен ҳар хил жанрлардан фойдаланаман деганда, айтайлик, турли меваларни тўграб, аралаштириб, мазали мева салати тайёрлашни назарда тутаяпман. Зинҳор-базинҳор, мен боғбонга ўхшаб у дарахт куртагини бу дарахтга пайванд қилиб янги нав яратмайман.

Ҳозир ёзаётганларимдан охир-оқибат нима пайдо бўлади, билмайман. Бундай фикр ҳар бир ижодий ишимни бошлаган пайтда ҳаслимдан ўтади.

Ахир, гугуртни ўт олдирганда унинг ҳамма оқибатларини ондиндан айтиб бўлмайди. Бу ҳар гал гугуртни ўт олдирганда унинг оқибатларини ўйлаб хавотирга тушиш керак дегани эмас. Мана мен гугуртни ўт олдирдим, тутантириқ билан ўтинни ёқдим. Гулҳаним ёнапти. Мен унинг алангаланиб қутурган ҳайвонга айлланишидан, кейин буйсундириб бўлмаслигидан хавотирланаётганим йўқ. Гугуртни ўт олдираётганимда, буни ҳаслимга ҳам келтирмайман.

Шомил қиличига шундай сўзларни ўйиб ёздирган экан: “Ким жангга қираётган вақтда оқибатини ўйласа, ботирилик кўрсата оймайди”.

ДЕЙДИЛАР. Донишманд табиб қўлидаги заҳар ҳам фойдали. Агар аҳмоқ қўлидаги асал бўлса ҳам бу асалдан синаб кўриб фойдалан.

ДЕЙДИЛАР. Агар ҳикоя қилишни билмасанг, куйла. Агар куйлашни билмасанг яхшиси ҳикоя қил.

У С Л У Б

Қушиқчини машқидан,

Заргарни нақшидан билишади.

Кубачиликлар ёдгорлигидаги ёзувлар.

— Нега менга бақираяписиз?

— Бақирмаяпман, мен ўзи шундай гапираман.

Эр-хотин сўхбатидан.

- Шеърларинг ҳеч шеърга ўхшамайпти.
- Мен ўзи шундай ёзаман.

Шоир ва ҳаваскор суҳбатидан.

Биз болаларни, оқсоқолларнинг маслаҳат йиғини яқинига йўлатишмасди. Баъзан катта тошларнинг устига чиқиб, узоқдан оқсоқолларнинг давра суҳбатини кузатардик.

Бир гал Анди овулидан келган меҳмон бир соатча нима ҳақдадир гапирди, оқсоқоллар унинг сўзини бўлмасдан тинглашди. Биз ўзимизча ўйладик, оқсоқоллар шунча вақт давомида диққат билан тинглашдими, демак андилик меҳмон муҳим хабар тўғрисида гапирган бўлиши керак.

Уйда отамдан сўрадим:

- Андидан келган меҳмон қандай янгилик тўғрисида гапирди?
- Эҳа, у бугун айтган гапларини бизнинг цадаликлар ҳам йигирма мартача эшитгандир. Лекин у шундай сўзладики, яна диққат билан эшитгинг келади. Роса сўзамол экан, Оллоҳ унинг умрини узун қилсин.

ЯНА УСЛУБ ҲАҚИДА. Ҳар бир ҳайвон ўзига хос ҳийла-найранг ишлатиб овчини доғда қолдиради. Ҳар бир овчи ўзига хос усулда ҳайвон овлайди. Хулди шундай ҳар бир ёзувчининг ўз услуби, ўз ижод вақти, ўз фсъл-атвори, ўз йўналиши бор.

Ёш шоир-ёзувчилар қаторида Адабиёт институтига қабул қилинганимда, мен бутунлай янги муҳитга тушдим. Менга ҳамма ўргатарди — Москванинг ўзи, семинарлар, семинарларда сўзга чиққан таниқли шоирлар, дарс пайтларида профессорлар, талабалар уйида курсдошлар, ҳар тарафдан ўргатавергандан кейин қанчадир муддат ҳушимни жамлай олмай гангиб қолдим. Ҳатто, янги ғалати услубда ижод қила бошладим. Қайсики, бу услуб авар адабиётида умуман бўлган эмас.

Яшириб нима қиламан, ўша кезларда шеърларим рус тилига тезроқ ўгирилишини жуда-жуда истардим. Мен рус ўқувчилари томон интилардим. Ўйлардимки, менинг янги услубим рус ўқувчиларига яқин ва таниш. Ўша кезларда авар тилининг, шеърятнинг оҳангларига умуман эътибор бермай қўйдим. Шеърларимда ялтироқ тузилиш, баёнчилик бўртиб борарди. Ўзимча қандай ёзишни энди ўргандим деб ўйладим. Аслида эса, ўшанда ўзимга ўнғайроқ жой излаган эканман.

Яхшиямки, шеърият ва сафсатабозлик бошқа-бошқа нарса эканлигини тезда англадим. Буни мендан аввалроқ кўпни кўрган отам найқабди. Отам янги шеърларимни ўқиши билан мен бир туюр қуйруқ ейман деб қўйларни сўйиб тапшлатганимни, ҳеч нарса унмайдиган тошлоқ ерни шудгор қилиб экин экаётганимни, осмонда булутни кўрмай ёмғир кутаётганимни дарҳол туншуниб етибди.

Отам буни билса ҳам мулоҳазали одам бўлгани учун бир суҳбат пайтида эҳтиёткорлик билан деди:

— Расул, кейинги пайтларда сенинг хатинг ёмонлашиб бораётгани мени ташвишга солаяпти.

— Ота, хат ёзишнинг яхши-ёмонлигини мактабда текширишади, мен у ёшдан ўтганман. Катталардан эса, қандай ёзганини эмас, нима ёзганини сўрашади.

— Эҳтимол, маълумотнома ёзиб берадиган милициячи ёки Қишлоқ кенгаши коғиби учун шундайдир. Шоир учун унинг хати, унинг услуби — ижодий ишининг ярми дегани. Шеърда қандай янги фикр бўлмасин, албатта у жозибали бўлиши керак. Жозибали булганда ҳам ўзига хос жозибали бўлиши шарт. Шоир учун ўз услубини топиши ўзлигини топишидир, демакки, чинакам шоир бўлишидир.

Сен шошялсан, аммо шошқин жилғалар ҳеч қачон денгизгача етиб бормайди, улар вазмин оқувчи ирмоқ ёки дарёларга қўшилиб кетади.

Уясини тез-тез ўзгартирадиган қуш қайси бирини танлашини билмай охир-оқибат уясиз қолади. Агар у ўз вақтида уясини кўрганда, танлашнинг ҳожати йўқ эди.

Ҳозир ёшим қирқдан онганда, қирқдан зиёд китобимни варақлаб кўрдимки, бугдой сепилган экинзоримда бошқа экинзорларнинг ҳам донлари униб чиқибди. Тўғри, улар ёввойи ўт эмас, тўғри, улар арпа, сули, жавдар каби керакли донлар, лекин улар менинг бугдойзоримга бегона.

Мен ўз отаримда бегона қўйларни кўрдим. Улар баландлик ва тоғ ҳавосига кўника олмайди.

Баъзан менга ўзгаларнинг феъл-атвори ўтиб қолганини сезаман. Лекин мен ушбу китобимда ўзлигимни сақлаб қолмоқчиман. Икшиманми, ёмонманми, мени қандай бўлсам шундайлигимча қабул қилинг.

Тоғликлар тўйга борганда мезбонлардан аввалроқ сўз бошлайди.

— Даврангиз тукисми, ёки мен ҳам унга қўшилайми?

Тоғлик мезбон шундай жавоб қайтаради:

— Агар сен чиндан ҳам бор бўлсанг, меҳмонимиз бўл.

Мана менинг китобим. Унда сизга мен аслида ўзим эканлигимни исботлашим керак. Унда мен ёзувчиман, зинҳор-базинҳор ёзувчи ролини ижро этаётганим йўқ. Қаранг, актёр саҳнада коньяк ичаяпти. У маст бўлди, тили гулдираб қолди, боши кўкрагига осилиб қолди. Аммо саҳнадаги шишага коньяк эмас, чой қуйилган. Биламизки, чойни ичиб ҳеч ким маст бўлмайди. Ўйлашимча, бу фикримга умрида коньяк ичмаганлар ҳам эътироз билдирмайди.

Маълумки, агар драмада шоир образи бўлса, драматургнинг энг қийин вазифаси шоир образига шеър ёзишдир. Шунинг учун спектаклда шоир образи бўлса, у кўпинча ўзининг эмас, таниқли шоирларнинг шеърларини ўқийди. Шеърсиз шоир булар эканми? Бундай шоирнинг ойнаванд магазиндаги чиройли кийим кийдирилган маникендан нима фарқи бор?

Мен ҳеч кимга ўхшашни истамайман — ҳатто Умарга ҳам, Пушкинга ҳам, Байронга ҳам.

Айрим ўғрилар буйвол ўғирлашса, эгаси таниб қолмасин деб буйволнинг шохини уриб синдиришади ёки думини кесишади. Айрим ўғрилар автомобиль ўғирлашса, эгаси билиб қолмасин деб автомобилни бошқа рангга бўяшади. Лекин ўғрилар қанчалик айбини яширишмасин, ўғрилик ўғрилик бўлиб қолаверади.

Китобимни ўқиган китобхонлар суҳбатлашишганда, “Расул китобини Расулга ўхшаб, ўзлигига хос ёзибди”, дейишса гоёат хурсанд бўлардим.

Мен чирқиллаётган қушлардан кўра сайраётган қушларни яхши кўраман. Бандаргоҳда турган кемадан кўра мовий денгизда сузаётган кемани кўпроқ яхши кўраман.

Қаранглар, енгил қайиқлар ҳар битта тўлқинда чайқалаяпти. Қаранглар, улкан кемалар бўронларни ҳам писанд қилмай сузаяпти.

Довдирлар ҳатто қултум вино ичса ҳам худди маст бўлиб қолгандай шовқин солади, тўполон қилади. Донолар катта шишасини бўшагишса ҳам вазмин, дўстона ва зийрак суҳбат қуришади.

Китобим, сен Расулнинг китобисан! Одамлар орасида ҳам Расулнинг китоби эканингни унутма.

Тоғликлар уйига нотаниш меҳмон келса, уч кунгача унинг исмини ва қасрдан келганини суриштирмайди.

Сиз ҳам менинг китобимни таг-тугини суриштирмай қабул қилинг. Ўқиб чиқсангиз, у сизга ўзини таништиради.

Мен сизга яхши кўринишни ҳам, ёмон кўринишни ҳам истамайман. Ҳаддим сиққани учун кўнглимни қоғозга тўқдим. Рус халқида шундай нақл бор: Агар йигирма ёшгача кучга тўлмаган

бўлсанг, энди билагинг кучга тулишини кутма. Агар ўттиз ёшгача ақлинг кирмаган бўлса, энди ақлинг қуюлишини кутма. Агар қирқ ёшгача чўнтагингда нул турмаган бўлса, энди чўнтагингни нул тешишини кутма. Тоғликларда эса шундай нақл бор: Агар одам қирқ ёшгача лочин бўлмаса, энди у уча олмайди. Майли, менинг аравам ўз йўлидан қолмасин.

Тоғда, овулимизда ёмғир ёғса, кўшлаб жилғалар ҳосил бўлади. Жилғалар қуйида тўпланиб кўл ҳосил қилди. Бу кўлдан эса, фақат битта ирмоқ оқиб чиқади. Тоғдан жуда кўп сўқмоқлар орқали бизнинг овулимизга тушиш мумкин. Улар худди жилғалар каби овулда туташади. Агар овулдан туман марказига, шаҳарга ёки дунёга чиқмоқчи бўлсангиз, фақат битта равон йўл бор.

Билмадим, балки ўзимни дарёга ёки йўлга қисслашим ноўриндир. Бироқ шуни яхши биламанки, юртдошларимнинг орзу-ўйлари, юртдошларимнинг дил сўзлари, юртдошларимнинг тоза туйғулари, худди тоғдаги сўқмоқлар ёки жилғалар овулимизда туташган каби менинг онгимга болалигимдан сингди. Овулдан эса, мени ўз сўқмоғим, ўз йўлим шеърият сари етаклади.

Мен дунёнинг турли бурчакларида, кўшлаб мамлакатларда бўлдим, ҳар хил одамлар билан учрашдим. Сафарларим давомида президент ёки қиролларнинг, бош вазир ёки оддий вазирларнинг, элчиларнинг таътанали қабул маросимларида иштирок этдим. Бундай қабул маросимларида сийрак сочили бошлардан қора туфлиларгача ялтирайди, ёқаси очиқ бурама кўйлақларнинг кўзни қамаштирувчи тугмалари қадалади, чиройли галстуклар дид билан тақилади, ҳар ёнда мулойим таъзим-тавозелар, чеҳралардан табассум аримайди, ҳар бир айтиладиган сўз ва ҳар бир бажариладиган ҳаракат рисоладагидай бўлади. Қабул маросимларида артистлар амалдорларга, амалдорлар эса артистга ўхшайди.

Бундай қабул маросимларида мен ҳам ўзимга ўхшамайман. Ўзим бажаргим келмаган ҳаракатларни тавозе билан бажараман, ўзим айтгим келмаган сўзларни мулойимлик билан айтаман. Қабул маросимлари чоғида баъзан кўз олдимда туғилган юртим Цада ва давра қуриб ўтирган қадрдонларим намоен бўлади ёки бирор меҳмонхонанинг хонасида чақчақлашиб улфатчилик қилаётган дўстларим ҳаёлимдан ўтади. Шундай кезларда столдаги юз хил ажнабий таомлардан татиб кўришни эмас, кўнглим ўзимизнинг аччиқ пиёз туғралган қовурмаларни тусаб қолади. Ўз уйингда, нақилларинг даврасида енгни шимариб, бармоқларинг орасидан егини оқизиб қовурмани аччиқ пиёз билан ейиш қандай маза?!

Айрим китобларни ўқисам, уларни тантанали қабул маросимларидаги кишиларга ўхшатаман. Уларда эркин ҳаракат, эркин мулоқот, эркин сўз йўқ.

Китобим, сен тантанали қабул маросимларидаги кишиларга ўхшама. Сенда таомилдаги сўзлар эмас, майли, фақат ўз феъл-атворингга хос сўзлар бўлсин.

Мен шундай одамларни кўн кўрганман, улар уйда, оиласи, хотини, дўстлари даврасида одамга ўхшайди, одамга ўхшаб гапирди. Бориб амалдорлик курсисига ўтирдими бас, қуруқ савлат, дағал, жаҳддор, гуё уларни кимдир алмаштириб қўйгандай. Улар ҳар бир амал курсисига қараб, қиёфасини, сўзлаш оҳангини, юриш-туришини ўзгартиради.

Китобим, мен ўзлигимга содиқ бўлгандай, сен ҳам ўзлигингга содиқ бўл. Сен тантанали қабул маросимларига эмас, ўз уйингга, дўстлар даврасига интил, дабдабали концерт залларини эмас, бепоеън далаларни сев, мажлисларнинг шовқин-суронини эмас, замин нафасини тингла. Баъзан шундай бўлади, мажлисда битта гапни сўзлайди, мажлисдан кейин умуман бошқача гапирди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Доғистонда Сулаймон Стальскийнинг катта бўркини, қўй терисидан тикилган иссиқ пўстинини ва унинг бузоқ терисидан тайёрланган энгил чориқ кийиб юрганини билмайдиган одам топилмаса керак. Менимча, фақат доғистонликлар эмас, бошқалар ҳам Стальскийни бўрксиз, пўстинсиз, чориқсиз, яъни бошқача кийим кийган ҳолда тасаввур қилолмайди.

Максим Горький Сулаймон Стальскийни XX асрнинг Гомери деб атаган, унинг хизматлари эътироф этилиб орден билан мукофотланган. Орденни топишириш учун Сулаймонни Москвага чақиришган. Вокзалда уни доғистонлик министр кутиб олган.

— Вой бўй, ҳурматли Сулаймон, — деган министр шоирга, — Москвада овулдаги кийимда юриб бўлмайди. Кийимларингизни ўзгартиришимизга тўғри келади.

Доғистон ҳукумати топиширигига биноан Сулаймон учун костюм тикилди, дўкондан туфли ва қорақўл ёқали пальто сотиб олинди. Сулаймон уларни бирма-бир синчиклаб текширди: пальтони ёзиб, оғирлигини чамалади, туфлини олиб, тагчармини чертиб кўрди. Кейин барини яхшилаб тахлаб, чамадонига жойлади.

— Яхшилар, янги кийим-бош учун раҳмат. Бу кийим-бош ўғлим Мусоибга жуда мос экан. Мен Сулаймон бўлиб қолишни истайман. Ўз номимни туфлига ҳам, костюмга ҳам алишмайман. Мендан чориқларим хафа бўлиб қолади.

Отам ҳар сафар Сулаймоннинг ўзлигини сақлаб қолин учун ташқи қиёфасини бир лаҳзага ҳам ўзгартирмаганини эслаганда, меҳр билан унга таҳсин айтарди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Сулаймоннинг ўғиллари хат-саводли қилиш учун кўп бор урииб кўришди. Ҳар гал Сулаймон хат-савод чиқаришга иштиёқ билан киришарди, кейин ҳафсаласи пир бўлиб қоғозни бир четга суриб дерди:

— Болаларим, бекорга овора бўлманглар. Қаламни қўлга олишим билан мендан шеърларим қочиб кетаяпти. Чунки мен шеър ҳақида эмас, шу ярамас қаламни қандай ушлаш ҳақида ўйлайман.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Эфенди Капиев Сулаймон Стальскийнинг қалин дўсти эди. Айнан у шоирнинг шеърларини рус тилига таржима қилганди. Бу дўстлик, бу ижодий ҳамкорликка айрим қўлидан фойдали иш келмайдиган кимсалар ҳасад билан қарашарди. Улар Капиевни машҳур шоир кўзига ёмон кўрсатиш учун ҳар хил уйдирмалар тўқишарди. Ҳасадчилар Сулаймоннинг хат ўқий олмаслигидан фойдаланиб қолишга уринишди.

— Сулаймон, сен рус тилида ўқий олмайсан. Биз билганимиз учун айтаянимиз, Капиев шеърларингни рус тилига бузиб таржима қилаяпти. Қасрда хоҳласа қўшаяпти, қасрда хоҳласа қисқартираяпти, қўшлаб мисраларингни ўзича қайта ишляяпти.

Бир куни бафуржа суҳбат чоғида Сулаймон гап бошлади.

— Дўстим, — деди у вазмин, — эшитишимга қараганда сен менинг болаларимни ураётган эмишсан.

Капиев гап нима ҳақда кетаётганини дарҳол англади.

— Сулаймон, сенинг шеърларинг сенинг болаларинг эмас. Улар сенинг ўзинг, ҳар бири Сулаймон Стальский.

— Ундай бўлса, мен қария болаларимга нисбатан кўпроқ хурматга сазоворман.

— Сулаймон, сен учун нима муҳим: шеърларингдаги мисралар соними ёки услуб ва руҳият? Мана қаршимда вино турибди. Агар унинг ҳиди учиб кетса, биз маза қилиб ичаётган винога ўхшайдими? Гап винонинг миқдоридан эмас, гап унинг хушбўй ҳидида, ширин таъмида, сифати ва сақланганида.

— Нима ҳам дердим, сен ҳақсан.

Эндиликда шунга аминимиз: Сулаймон Стальскийни рус ўқувчиларига Капиев таништиради.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Эфенди Капиев Ҳамзат Цадасанинг шеърларини ҳам рус тилига ўгирган. У бир куни менга кўнглини очди:

— Отангининг шеърларига сира калит топа олмаяпман, отанг мисоли ўзига хос қулф. Ўйлайсанки, у кулаяпти, аслида қайғуга ботган. Ўйлайсанки, у роса койияпти, аслида мақтаётган бўлади. Нима демоқчи эканини тушунаман, фақат уларни рус тилида ифода эта олмаяпман, унинг шеърини услубини ва шеърларининг мазмунини сақлашим қийин кечаяпти. Таржималарим ҳам Ҳамзатга ўхшашини, рус ўқувчилари ҳам Ҳамзатни қандай бўлса шундайлигича қабул қилишини истайман. Ҳозирча таржималаримда Ҳамзат бошқа одамларга ўхшаб қолаяпти. Ахир, у ҳеч бир одамга ўхшамайдику.

Ҳа, ҳар бир шоирнинг шеъри шундай бўлиши керак.

ЭСДАЛИКДАН. Ҳозир мени овулда ҳамма шоир Расул Ҳамзатов сифатида биледи. Бир вақтлар мен ҳам лалайган бола эдим. Кўйлагимни тескари кийиб, пальтомнинг тугмаларини нотўғри қадаб кўчага чиқиб кетардим. Ботинкамнинг ипи боғланмаган ёки боғланган бўлса ҳам тезда ечилиб кетарди. Бир ишини ўйлаб туриб, бошқа ишни қилардим. Ўша вақтда мен ҳақимда айримлар шундай дейишарди:

— Наҳотки вазмин, саранжом-саринга ва ҳар бир ишни тартибли бажарадиган отадан шундай питир-нитир ва пойма-пой иш қиладиган ўғил дунёга келган бўлса? Қайси бири ёш, қайси бири катта: ботинкаси ипини боғлаб юришни ҳар доим унутаётганими ёки бунга беками-кўст бажараётганими?

— Нима бўпти, — деб жавоб қайтарардим мен шундай ёқмайдиган фикр-мулоҳазаларга. — Мен ўзимга отамнинг кексалигини олдим, отамга эса ўзимнинг ёшлигимни бердим.

Аслини айтганда, отам умрининг охиригача ёшларга хос тегиклик ва бардамликни сақлаб қолди. Юриш-туришда, ҳар бир ишни бажаришда тартиб, интизом ва аниқликка амал қилди. Овулдошларимизнинг ҳаммаси отам эрталаб пўстинини кийиб қайси соат, қайси дақиқада уйнинг томига чиқишини яхши биларди. Отамнинг томга чиқишига қараб соатни тўғрилаш мумкин эди. Ҳатто, овулимиздан армияга кетган бир йигит ота-онасига шундай хат ёзибди: “Жуда вақтли турамиз. Бизни Ҳамзат томга чиқадиغان вақтда уйғотишади”.

Кимдир Ҳамзат билан эрталабдан учрашгиси келса, қайси соат, қайси дақиқада Хунзах йўлига чиқишини биларди. Чунки отам ишга бориш учун ҳар доим бир вақтда йўлга тушарди.

Одамлар отам ҳақида ҳамма нарсани биларди: отини қайси жойгача стаглаб боради, қайси жойда отга минади, унинг оддий

қора кўйлагини, галифе шимини, ўзи тиккан, ҳар куни эрталаб чўткалайдиган этигининг қандай ялтирашини. Улар отамнинг таранг қилиб тортилган камарини, устара кўрмаган соқолини, бир хил тартибда кийиладиган бўркини ҳеч қачон янглиштирмасди. Қоракўлли бўркининг бир томонидаги жуни андак буралган, бир томонидаги жуни пича осилган эди.

Отам шундай кўринишга, шундай турмуш тарзига ҳайратланарли даражада қаттиқ амал қиларди. Ҳамзат Цаласани бошқача кийим-бонда, бошқача турмуш кечириши мумкинлигини тасаввур қилиб бўлмасди.

У ўзгаринишларни ёқтирмасди. Агар кийими эскириб яроқсиз ҳолга келса, худди шунга ўхшаш кийим изларди. Янги кийим ўша ўлчам, ўша бичим, ўша рангда бўлишига қарамай, дастлабки кунларда отам бу кийимда ўзини бегонадай сезарди.

Бир куни унинг камари узилди. Янгисини сотиб олиши мумкин эди, лекин Ҳамзат камарини дид билан тикди ва бир қанча муддат тақиб юрди. У хасис эмасди. Отамда ҳар доим пул бўларди, аммо ўрганиб қолган нарсасидан воз кечолмасди. Бари бир камар яна узилди. Отам худди шунга ўхшаш камар сотиб олди. Бироқ, янги камар тўқасини олиб ташлаб, эски камарининг тўқасини кўйиб тикди.

Отам бўркини худди тирик кўзичоқни силагандай силарди. Энди оддий камарини авайлаган одам бўркини қандай эъзозлашини ўзингиз тасаввур қилиб олаверинг.

1941 йилнинг ёзида уруш бошлангандан кейин Доғистон ҳукумати отамни тоғдан Маҳачқалъага кучиб ўтишга кўндирди. Тоғнинг салқин ҳавосига ўрганган отамни шаҳарнинг дим ва иссиқ ҳавоси қийнаб қўйди. Тоғнинг суқмоқларида енгил туюлган кийимлар шаҳарнинг равон кўчаларида оғирлик қила бошлади. Айниқса, бўрк шаҳар ҳавосига умуман мос эмас эди. У бир қанча шапка ва шляпаларни кийиб кўрди, биз фарзандлари уларни ҳарчанд маъқулламайлик бу бош кийимлари ташқи қиёфасини ўзгартириб юборгани учун кийишни истамади.

Ҳамзат Маҳачқалъада бўркини кўлида ушлаган ҳолда юрарди. Аҳён-аҳёнда киярди, боши исиб кетиши билан ечарди, лекин бир нум ҳам бўркидан айрилмасди.

Уруш аталмиш офат ҳаётни издан чиқаради, одатий турмуш тарзига таъсирини ўтказади. Отам эса ҳамон вақти-вақти билан тоққа чиқиб келарди. У тоғларда эркин нафас олиб, қадрлон бўркини маза қилиб киярди. Шундай кезларда у чекиш таққиланган тоғдан чиқиб, енгил нафас олганча тамаки халтасини ёзиб, ҳафсала

билан қоғозга ураб, сунг бурқсиратиб чекиб роҳатланаётган одамга ўхшарди.

Бу бир ўхшатиш холос. Отам ҳеч қачон чекмасди, лекин ҳаётдан роҳатланишни турмушнинг бошқа нарсаларидан туярди. Она юртни ссвиш роҳати. Она юртни куйлаб завқланиш роҳати Ҳамзат Цадаса ҳаётининг мазмуни эди.

ОТАМНИНГ ЁН ДАФТАРЧАСИДАН. “Ражаб дўстим бўлса ҳам менга душманим қилмаган ёмонликни қилди. У шериклари билан бирга менинг соқолимга устара кўтарди”, деган сўзларни отам ён дафтарчасига ёзиб қўйган экан. Бу воқеа отам 1934 йили Москвага Ёзувчиларнинг биринчи съездига борган вақтда рўй берган. Москвага отамнинг дўсти авар ёзувчиси Ражаб Динмагомедов ҳам борган. У отамнинг соч-соқолини бир оз тўғриллатиш учун сартарошхонага олиб кирган. Ражаб атайин қилганми ёки русчалаб мақсадини тўғри ифода қила олмаганми ишқилиб, сартарош отамнинг устара кўрмаган соқолини қирғишлаб олиб қўйган. Отам пинакка кетганми, буни кечроқ билган. Ойнага қараб бегона одам қиёфасини кўрганда бақриб юборган, қўллари билан юзини бскитганча сартарошхонадан отилиб чиққан. Шу кўйи съезднинг бошқа мажлисларида қатнашмаган. Одамлар кўзига шундай қиёфада кўринишга уялган.

— Мен шунча йил яшаб ўз қиёфамни ўзгартирмадим, — деган эди кейинчалик отам. — Қандай қилиб шерьларимда ўз қиёфамни ўзгартиришим мумкин?!

Отам ҳаётда ҳам, шерьларида ҳам ортиқча дабдабани ёқтирмасди. Фақатгина бир муддат ўзгача одатни ихтиёрсиз равишда бажарган.

ЭСДАЛИКДАН. Маҳачқалъага отамни кўргани овулдан кадрдонлари келди. Улар отам бошқачароқ ҳолатда беўхшов ўтирганини дарҳол пайқашди. Чунки Ҳамзат Цадаса учта бармоғини иягига тираганча ўтирарди. Тоғликлардан бири ундан сўради:

— Биз сенинг учта бармоғингни иягингга тираб ўтирганингни ҳеч кўрмагандик. Қачон бундай одатни ўргандинг, нима учун бундай қилаяпсан, билмадим. Лекин сенга бундай ўтириш ярашмайди. Ҳамзат, бу одат сенга ўхшамабди.

— Сен ҳақсан, — деди отам. — Қанийди, бу одатимни тезроқ унутсам. Бунга Муҳиддин Жамол деган рассом сабабчи бўлган. У уч ой давомида менинг расмимни чизди. Мен шу уч ой давомида унинг қаршисида учта бармоғимни иягимга тираганча ўтирдим. Рассом шундай ўтиришим кераклигини айтди, мен унинг истагини бажардим.

— Сенга жуда қийин бўлгандир.

— Чордона қуриб қанча ўтирсам чарчамас эдим, лекин иягимга учта бармоғимни тираб туриш роса чарчатди. Баъзан учта бегона бармоқ менинг иягимни ниқгаб тургандай туюлди. Баъзан менинг учта бармоғим бегона иякни ниқтаётгандай туюлди. Уч ой бир ҳолатда ўтираверганимдан кейин кўникдим. Сураат аллақачон битди, уни деворга ҳам осиб қўйдик. Лекин мен ҳамон иягимга учта бармоғимни тираб ўгириш одатимни унута олмаяпман. Юраги оғриб турадиган одам, юраги санчмаса ҳам гоҳ-гоҳ қўлини юраги устига қўйишга одатланиб қолгандай. Мендан хавотир олманглар, албатта, бу одатни ташлайман.

ОТАМНИНГ ЁН ДАФТАРЧАСИДАН. Мен дафтарчани варақлар эканман отамнинг сунъий тиш қўйдиришга бағишланган хотираларига кўзим тушди.

Доктор Ҳамзатдан қандай тиш қўйганим маъқулоқ, деб сўраган: олтинми, кумушми ёки пўлат? Бу саволдан ўйланиб қолган отам жўяли маслаҳат олиш илинжида ёнидаги дўстларига қараган.

— Олтин яхши, — дея маслаҳат берган битга дўсти. — Олтин — ҳосиятли металл.

— Пўлат мустаҳкам, — дея маслаҳат берган иккинчи дўсти. — Пўлат қаттиқ, ейилиб кетмайди, кўпга чидайди.

— Нима деяпсизлар? — эътироз билдирган Ҳамзат. — Агар мен овулга олтин ёки пўлат тиш билан қайтсам, одамлар оғзимга қараб “Бу тишми ёки фонус?” дейишмайдими. Бундай тишлар менинг юзимга соя солади. Суякли тиш қўйиш мумкин эмасми, одамлар менинг янги тиш қўйганимни билишмасди. Шундай тиш қўйдиришга розиман.

Доктор отамнинг илтимосини инобатга олиб, ўзининг тишларига ўхшаш сунъий тиш қўйган.

Кейинчалик шеърларида ўзгачароқ руҳдаги ёки бошқаларникига син ўхшаб кетадиган мисралар пайдо бўлганда, отам шундай деганди: — Бу мисраларга сунъий тишларимнинг нуқси урган.

Албатта, олтин тишлар билан ҳам олмани чайнаш мумкин, лекин табиий тишингдай олмани қарсиллатиб тишлаб, мазасини туюлмайсан.

ЭСДАЛИҚДАН. 1947 йили Маҳачқалъа театрида Ҳамзат Цадасанинг 70 ёшга тўлиши муносабати билан катта тантанали кеча ўтказилди. Кўплаб табрик нутқлари сўзланди, кўплаб шеърлар ўқилди, кўплаб совғалар тақдим этилди. Ниҳоят, таваллуд тўйини

нишонлаётган отамга сўз навбати берилди. Ҳамзат хотиржам минбарга яқинлашди, хотиржам кўкрак чўнтагига қўл солиб бир кун аввал тайёраб қўйган нутқи матнини олди, хотиржам кўзойнагини олиш учун иккинчи чўнтагига қўлини солди... Хотиржам турган отам бирдан безовталанди, шошиб-пишиб, бошқа чўнтақларини ковлай бошлади. Ҳамма билдики, Ҳамзат кўзойнагини уйда унутиб қолдирган.

Дарҳол кўзойнакни олиб келиш учун одам жўнатилди. Лекин Ҳамзат минбарда, нима қилишини билмай қараб турарди. Вазиятдан чиқиш учун дўсти Абутолиб унга ўзининг бир мунча мос келадиган кўзойнагини берди. Отам Абутолибнинг кўзойнагини тақиб, матини ўқий бошлади. У ўзининг шеърини ўқирди, аммо овозида, туришида қатъиятсизлик яққол сезиларди. Гўё отам ўзининг шеърини эмас, бировнинг шеърини ўқийётгандай, гўё биринчи бор шеърни кўриб тургандай ҳаяжонланарди. Отам иккинчи шеърини ўқишга чоғланаётган вақтда кўзойнакка кетган бола залга кириб келди. Ҳамзат дарҳол Абутолиб кўзойнагини ечиб, ўзининг кўзойнагини тақди. Бирдан отамнинг қомати ростланди, овози дадил жаранглади. Залдагилар отам ҳозир минбарга чиқиб шеър ўқигандай, гулдурос қарсақлар билан олқишлашди. Гўё бунгача минбардан Ҳамзат Цадаса эмас, унга ўхшаш одам турганди.

— Кўзойнагим тўйимни бузишига сал қолди, — деди жилмайиб Ҳамзат.

— Менинг кўзойнагим сенга ёқмадими? — дея гапини бўлди Абутолиб.

— Сенинг кўзойнагинг ҳам яхши экан. Лекин у сенинг кўзойнагингда. Ҳар бир одамнинг ўз кўзи бор, демак кўзойнаги ҳам ўзиники бўлиши керак.

Отам кўзга ярқ этиб ташланадиган рангни ҳам, эътиборни тортмайдиган кўримсиз рангни ҳам ёқтирмасди. У жуда қуюқни ҳам ва жуда суоқни ҳам, жуда қолюқни ҳам ва жуда илғорлаб кетгани ҳам ёқтирмасди. У буридаги ваҳшийликни ҳам ва қуёндаги кўрқоқликни ҳам, зулмкор бошқарувни ҳам ва қулдай тобеликни ҳам ёқтирмасди. Баъзан у такрорлаб қўярди:

— Хасдай қуриб қолма, синдиришади. Пол латтадай жуда ҳўл бўлма, сиқиб сувингни олишади.

Менинг отам бир томчи ёмғирга шалоббо бўладиганлар ёки бир пуфласа қуриб қоладиганлар тоифасига кирмасди. Ҳамзат Цадаса оддий меҳнаткаш эди, унинг қалбида авар халқининг шаъни ва қадриятлари яшарди, у шу фазилатларни пок сақлашни ўзига шараф деб биларди.

ЭСДАЛИКДАН. Бир куни биз отам билан Махачқалъадан овулдаги касал қариндошимиздан кўнгил сурагани борадиган бўлдик. Бизнинг тоққа отланаётганимизни эшитган Доғистон ҳукумати бошлиғи Абдурахмон Дониёлов қора рангли ЗИМ хизмат машинасини берди.

Шаҳар кўчаларида кетаётган вақтимизда отам хотиржам эди. Аммо машинамиз шаҳардан ташқаридаги йўлда пиёдаларни, эшакда, аравада, отда кетаётган тоғликларни қувиб утаётганда отам юмшоқ ўриндиқда ўтирган бўлишига қарамай безовталана бошлади. Мен ёш бўлганим учун ойнадан бошимни чиқариб қандай машинада кетаётганимни кўрсатиб қўйгим келар, отам одамларнинг кўзига кўринмаслик учун ўриндиққа тобора чўкарди.

Ёмғир ёғарди. Сойга яқинлашаганимизда бир чолнинг араваси сувнинг ўртасида тикилиб қолганини кўрдик. Отам дарҳол машинани тўхтатди, сойга тушиб чолга ёрдамлашди. Улар биргаликда хўкизларга ҳай-ҳайлашди, араванинг гилдиракларидан итаришди. Тезда аравани текис йўлга чиқаришди, биз йўлда давом этдик. Бир неча километрдан кейин яна битта сойга дуч келдик. Отам машинани тўхтатиб аравада келаётган чолни куга бошлади.

— Чолнинг араваси бу сойда ҳам ботиб қолади. Мен бу сойдан аравани қандай ўтказиш кераклигини биламан, чолни кутиб унга ёрдамлашаман.

Чиндан ҳам чолнинг араваси сойнинг ўртасига борганда тўхтаб қолди. Отам хўкизларни усталик билан бошқариб аравани сойдан ўтказди.

— Бўйноқдан тоққа юк таниганимда бу сойдан кўп кечганман, — деди отам қўлини кийимига артиб машинага чиқар экан. Кейин худди шу арава билан ўтган умри, ёшлиғи бирга кетаётгандай унга қараб маъносиз жилмайди.

Хунзах овули тепалиғига кўтарилаётган вақтимизда машинамизга юк машинаси урилиб кетди. Отам бахтсиз ҳолидан озор чекмади. Машинадан тушиб, овулга шаҳдам қадамлар билан пиёда жўнади. Ёш бир оз кутиб туришини, гилдиракни алмаштиришимизни айтдик.

— Ҳатто овулдаги тўйга ҳам бундай машинада боришим ёрдаммасди, касал қадрдонимни кўргани бораётганимда бундай томошанинг ҳожати йўқ. Мен машинанинг бузилиб қолганидан кўрсатдиман, овулга пиёда бораман.

Отам болалигидан таниш, тоғликларнинг қанча авлоди ўтган кўчмоқ бўйлаб овулга йўл олди. Биз машинанинг гилдирагини алмаштириб, катта айланма йўл билан овулга жўнадик. Машинада ёрдамчи ҳам отам билан бир вақтда овулга кириб бордик.

Маҳачқалъага келган вақгимизда Абдурахмон Дониёлов йўлдаги ҳодиса тўғрисида ташвишланиб сўради. Отам ҳазил аралаш деди:

— Машинанг жуда яхши экан. Куз тегди, шекилли. Сал бундайроқ бўлганда, ҳеч нарса рўй бермасди...

ЭСДАЛИҚДАН. Отам умрининг охириги йилларида оғир касал бўлиб қолди. Касаллик унга ҳеч қутилмаганда, тоққа сайловчилар билан учрашувга борган вақтида ёпишди. Навбатдаги сайлов яқинлашаётгани, Ҳамзат Цадасанинг ҳам номи депутатликка номзодлар рўйхатига киритилгани.

Туман марказигача машинада кетдик, тоғдаги овулга отда боришимиз керак эди. Отам ювош, бўйсунадиган отларда юришни ёқтирарди. Одатда у пиёда, отни етаклаб юрарди. У кўпроқ пиёда юришни афзал кўрарди.

Маҳаллий ҳукумат жиддий ҳозирлик кўрган. Булажак депутатга энг чопқир отни рўпара қилишди. Уларни айблаб бўлмайди. Хурматли меҳмонга тумандаги энг чопқир отни муносиб кўришгани.

Етмиш икки ёшга кирган отам мезбонларни ранжитиб қўймаслик учун ёшлик йилларини эслаб, отга сакраб минди. Ёш чавандозлар қуршовида турган от минган онпоқ соқолли шоир ҳудди ноиблари орасида турган имомга ўхшарди.

Буйруқ берилиши билан ёш чавандозлар Ҳамзат Цадасанинг келаётганини билдириш учун турли овулларга от чоптиришди. Отлар бирдан ҳаракатга келганини кўрган Ҳамзат Цадасанинг оти ҳам уларга қўшилиб чошиб кетди. Отам отни бошқара олмай қолди ва телба пойга бошланди. Ҳамзат Цадасанинг олдин кўнгли айниди, кейин аҳволи тобора ёмонлашди, охири отдан қулаб тушди. У Маҳачқалъага касал ҳолда қайтди ва бу касаллик отамни умрининг охиригача қўйиб юбормади.

— Шеърда ҳам баъзан шундай бўлади, — деди отам йўталиб. — Шоир ўзи билган, ўрганган отида юриши лозим. Ўзи билмаган, синалмаган тулпорга минмаслиги керак. Ўзганинг тулпори эгардан улоқтириб ташлайди.

Отам ҳақида узоқ ҳикоя қилишим мумкин. Энди унинг дўсти Абутолиб ҳақида ёзгим келаяпти. Тўғрироғи, Абутолиб билан ўтказган бир куним ҳақида ҳикоя қиламан.

АБУТОЛИБ БИЛАН ЎТКАЗГАН КУНИМ. Қандайдир сабаб билан охиригача ёзилмаган ёки тугамай қолган шеърни ниҳоясига етказиш учун қайтадан ижодхонага келиб ўтириш қийин кечали. Тоғликлар бежиз айтишмайди: қолган ишга қор ёғади. Яна улар

айтишади: бақанинг думи йўқлигининг сабаби — унга дум қўйишни эртанги кунга қолдирилганида.

Эрталабдан икки ҳафта илгари бошлаган узун шеъримни ниҳоясига етказишни ният қилдим. Олдинда машаққатли ижодий меҳнат тургани учун уй хизматчимиз Фросяни огоҳлантирдим: агар кимдир сўраб келса, мен уйда йўқман. Зарур иши бўлса тушдан кейин келсин.

Вазифани топшириб хотиржам болахонага чиқдим ва ижодни бошлашга чоғландим. Бари бир, кўчанинг шовқини эшитилиб турарди. Мана дарвозамиз ғийқиллаб очилди. Бир оздан кейин уй кўнғироғимиз жиринглади. Мен Фросянинг овозини эшитмадим, лекин Абутолибнинг баланд товуши қулоғимга келди. Ўша заҳоти ўғирин стулим мисоли қизиган товага ёки тиканакка айланди. Ҳали Абутолиб Ҳамзат Цадаса уйдан, ҳозирда Расул Ҳамзатов уйдан йўқ жавоби эшитмаган ва азиз меҳмон бўлмасдан қайтиб кетмаган. Бундай бўлмаган ва бундай бўлиши ҳам мумкин эмас. Мен қийин аҳволда қолдим: Абутолибнинг қайтиб кетишига йўл қўймаслигим шарт ва Фрося ҳам ёлғончи бўлиб қолмаслиги керак. Ахир, Фрося илтимосимни сидқидилдан бажариб, Абутолибга уйда йўқлигимни, фақат тушдан кейин келишимни айтиб бўлганди.

Мен ортиқча фикр-мулоҳаза қилмай юрак амрига бўйсундим. Деразадан бошимни чиқариб, отамнинг қадрдонига овоз бердим:

— Абутолиб, кираверинг, мен шу ердаман.

— Меҳрибон, Оллоҳим! Наҳотки, Ҳамзат Цадасининг ўғли қарзини сўраб келганлардан бекинса, — дея Абутолиб бўркини қулига олди ва Фросянинг ёнидан ўтар экан унга урилиб кетди. — Расул, мана бу аёлга айтиб қўйгин, Абутолиб бу уйга келганда дарвоза ўз-ўзидан очилади ва сен Расул доим уйда бўласан. Агар сен бўлмасанг ҳам Абутолибга еб-ичишга, керак бўлса дам олишга жой берилади.

— Фросянинг айби йўқ. Фотимат ишга кетаётганда, унга мени уйда йўқ деб айтишини тайинлаб кетган.

— Яхшиям, хотинлар бор. Керак пайтда ўз айбингни унга айларишинг мумкин. Наҳотки Фотимат, бугун пайшанба эканлигини унутган бўлса, — деди Абутолиб жингалак жунли бўркини силар экан.

— Пайшанбанинг бошқа кунлардан қандай фарқи бор?

— Пайшанба — менинг ҳаммомга борадиган куним. Эътибор бермаганмисан, ҳар пайшанба ҳаммомга келаман. Ҳаммом эса сенинг уйиңнинг ёнида. Истаган вақтимда шундай суҳбатлашиб ўтиришга ёки тамаки чекиш учун киришим мумкин.

— Абуголиб, ҳаммомга тушишингизга ҳожат йўқ-ку. Уйингизда иссиқ сув, ванна бор.

— Ванна ва душ — мисоли қора нон булагӣ. Ҳаммом — мисоли шоҳона зиёфат. Минг йиллардан буён тоғдан оқаётган жилға менинг боғимдан ҳам ўтган. Сувни дарахтлар тағига болиқараман. Мен шунча дарахтни гулчелак ёки чўмичда сув ташиб суғора олармидим? Ҳаммом тоғдан оқаётган жилғага, ванна ва душ эса гулчелак ва чўмичга ўхшайди. Расул, сен бу гапларингни болалар шоири Нуриддин Юсуповга айт. Айтишларича, ҳозир у қўғирчоқ театри учун сценарий ёзаётган экан. Қўғирчоқлар учун жуда кетади.

— Ҳаммомдан кейин аччиқ чой ичиш ҳовурни олади, — дедим Абуголибни йўлақдан уйга таклиф қилар эканман.

— Аччиқ чой ичиш яхши, ёнида қайнатма шўрва бўлса ундан ҳам яхши, вино бўлса ҳам ортиқчалик қилмайди, агар тоза ароқ бўлса янада яхши.

— Қайнатма шўрва бор, фақат кечаги. Эрталаб бўлгани учун янғисини бошлашга ҳали уринишмаган.

— Кечагисидан бошлаб турамиз, унча янғиси ҳам тайёр бўлиб қолади.

Фрося дастурхонни тузаётган вақтда мен ичкилик терилган буфетимни очиб мақтандим. Унда хориждан олиб келинган турли чиройли шишаларда ром, коньяк, жин, виски, кальвадос, абсент, вермут, уникум каби тоза ичкиликлар бор эди. Коньякнинг бир неча хили қаторлашиб турарди.

— Абуголиб, танланг. Қайсинисидан ичасиз?

— Расул, сен бу нотаниш шишаларингни қўятур. Агар қуйиб бериш ниятинг бўлса, ўзимизнинг ароқдан оч. Ароғимизнинг нимаси яхши: биз уни биламиз, муҳими у бизни билади. Эҳтимол, сен кўрсатаётган бу ичимликларнинг мазаси яхшидир, лекин бу шишадагилар узоқдан келгирилган. Улар менга тушунарсиз тилда гапиришади, мен ҳам улар тушунмайдиган тилда ганираман. Сийратимиз ҳам, сувратимиз ҳам ҳар хил. Биз бир-биримизни умуман билмаймиз. Бу шишалар нотаниш меҳмонга ўхшайди. Улар билан аввал танишишимиз, суҳбат қуришимиз, дастурхон атрофида бир муддат туз тотишимиз керак. Барибир, бир-биримизни тулиқ тушунмасак ажабланмайман. Яхшиси, сен бу шишаларингни москвалик дўстларингга асраб қўй. Ёки уларни туғилган уйида онаси тайёрлаб берган овқатларнинг ширин тотини унутиб юборганларга қуйиб берарсан.

Аксига олиб ўйимизда оддий ароқ қолмаган экан. Мен ўзимни худди магазинга ароқ олиб келишга чиқиб кетаётган кишига ўхшаб

тутдим. Ўйладимки, ташқарида ёмғир ёғиб совуқ шамол эсаётгани ва уйда ичкилик сероб бўлгани учун Абутолиб йўлдан қайтаради. Ахир, уйда француз асл коньяклари қаторлашиб турганда, шундай ҳавода кўчага ароқ олиб келишга чиқишга ҳожат борми?

Чиндан ҳам Абутолиб мени шаштимдан қайтаришга уринди:

— Расул, сочинга оқ тушган бўлса ҳам ҳали гўр экансан. Ароққа ўзинг боришинг шартми, ё бу жойда сендан ёнроқ йўқми? Ташқарига чиқиб, қўшнингнинг боласига айт, олиб келади. Мен ҳеч қаёққа шошаётганим йўқ, олиб келишини бемалол кутаман.

Абутолиб маслаҳатига қулоқ солдим. Чиқиб қўшнимизнинг боласига пул бердим, у магазинга чопиб кетди. Шу вақтда Абутолиб ён-атрофга зимдан назар ташлади.

— Уйингда тоғлик меҳмонлар кўринмайди. Наҳотки, уйингда битта ҳам меҳмон бўлмаса?

— Бугун ҳеч ким йўқ.

— Менинг дўстим, сенинг отанг Ҳамзат бор вақтида бу уйдан меҳмонларнинг қадами узилмасди. Меҳмонларнинг борлиги нима учун яхши? Чунки уларда ҳамиша тамаки бўлади.

— Уйда чекимлик бор, — дедим-да сигарета ва папиросларнинг турли хилларидан олдим.

— Бу ошпоқ найчали сигареталаринг хуморимни босмайди. Буларни москвалик танишларингга асра. Менга бўлса ўзимизнинг аччиқ тоғ тамакисидан бер. На чора, ўзимнинг тамаки халтамни оламан, шекилли.

Абутолиб белига қистирилган тамаки халтасини олиб очди. Қоғоз парчасига тамакидан эзгилаб солди, шошмасдан силаб айлангирди, қоғоз чеккасини тили билан ҳўллаб, дид билан ёпиштирди.

— Бу қўлбола ўралмани сенинг сигареталарингга алишмайман. Ҳар ким ўзига мос ўралма тайёрлайди. Шундай ўралмани фақат мен ўрайман. Сенинг сигареталаринг бир-бирига ўхшайди. Энди ўзинг айт: Қайси биридан кўпроқ ҳузур қиласан? Тайёр сигарета олиб чекишданми, ё ўзинг ўраган тамакини чекишданми? Мен тамакини ўраётган вақтдаёқ шавқ туя бошлайман. Нега мен ўзимни-ўзим шундай шавқ туйишдан маҳрум этишим керак?

Мен хориждан олиб келган ўт олдиригичимни чирқиллатиб ёқдим. Абутолиб олов тугган қўлимни сурди. Чунтагидан бир бўлак пулат ва оқтош олди. Пиликни тош устига қуйиб, мўлжаллаб пулат билан ўра бошлади, учқунлар сачради. Кейин пуфлаб пиликни чўлағгирди ва ўралмани тутатди. Тутаётган пиликни бурнимга яқинлаштириб деди:

— Ҳидла, қандай ҳиди бор-а? Яхшими? Сенинг ўт олдиригининг қанақа ҳиди бор?

Абутолиб бир муддат тамаки тутуни орасида йўқолди. Тутун тарқагач, секин сўради:

— Айт-чи Расул, нима учун сочингга оқ тушган?

— Билмайман, Абутолиб.

— Мен нима учун сочимга оқ тушганини биламан.

— Билсангиз, айтинг.

— Менинг сочим болаларимнинг магазиндан ароқ олиб келишини кута-кута оқарган. Ҳа, Расул, болалар ота-оналарининг хавотир олишганини ўзлари ота-она бўлишмагунча тушунишмайди. Худди шундай ҳозирги аҳволимни ичмайдиган одамга тушунтиришим қийин. Ҳар доим ароққа ичадиган одамни жўплатиш керак, шунда узоқ кутдирмайди.

Бу вақтда Фрося дастурхонни тузатиб бўлди. Кечикиб бўлса-да, дастурхон уртасидан ароқ жой олди.

— Уф, — деди Абутолиб, — бунинг деҳқонлар орасида турган сурхинлик расадай савлаг тўкишини қара. У шишани қўлига олиб эркалади:— Оқ-оқ, бунинг гердайиб туришини қара. Буни олиб келган йигитнинг ҳам диди чакки эмас экан.

Бирдан Абутолибнинг столга қўйилган кичик рюмкаларга кўзи тушиб, уларга тикилиб қолди. Кейин тиш оғриғи зўрайган одамга ўхшаб, пеничасини тириштирди. Битта рюмкани қўлига олиб, у ёқ бу ёғига обдон қаради. Рюмка ёқмаётганини ошкор билдириш учун унинг ичига тамаки қолдиғини солгиси келаётгани шундоқ юздан кўришиб турарди.

Мен грузиялик дўстим совға қилган шохни олиб, Абутолибга узатдим. Кекса шоир шохни диққат билан кўздан кечириб, охири баҳосини айди:

— Яхши шох экан. Агар унда кумуш безак бўлмаганда бундан ҳам яхшироқ кўринарди. Худди кўёвнинг зар белбоғига ўхшаш ортиқча даҳмаза. Ахир, шу кумуш безак билан шохнинг ичидаги ароқ ўткир, ичимлироқ бўлиб қолмайди. Расул, бунингни жойига қўй, менга кўлим ушлангга ўрганган битта оддий стакан бер. Мен стаканда неча қултум борлигини ва қасрда тўхтатиш кераклигини биламан.

Абутолиб истагини бажо келтирдим. У ароқни қўйди, стаканга бир булак нон ташлади ва даргин тилида деди:

— Дерҳаб!

Кейин бир кўтаришда стаканни бушатди ва қўшиб қўйди:

— Ичишдан олдин албатта “дерҳаб” дейиш керак. Бу сўзнинг

маъноси тушунтириш қийин. Эҳтимол, жуда чуқур маъноси ҳам йўқдир. Лекин “держаб” нимани англатиши шундай ҳам тушунарли.

Стулга қулай ўтириб олгач, Абутолиб шўрвали тарелкани ўзи томон тортди. Гўштини олиб бошқа тарелкага солди, шўрвасига нон тўради. У шошмасдан ҳар бир қошиқдаги овқатнинг таъмини туйиб тановул қила бошлади. Вақти-вақти билан гўштни қаламтарошида кесиб, бўлакчасидан оғзига ташлаб турди. Уйлашимча, Абутолиб гўштни чўнтак қаламтарошидан бошқа нарсада, масалан, тилла санчқида оғзига ташлаган тақдирда ҳам бундай маза қилмасди.

Шўрва ва гўштни еб тугатгандан кейин Абутолиб дастурхонга тўкилган ушоқларни териб оғзига солди. Яна озгина ичди ва мўйловини бураб қўйди.

— Энди чой қуйиб берайми?

— Энди менинг чойим — яна тамаки. Қани Расул айт-чи, напирос бошқа нарсалардан нимаси билан фарқ қилади?

— Билмадим.

— Бошқа нарсалар тортсанг узаяди, напиросни тортсанг қискаради, — деди у ва ўзининг жайдари фалсафасидан мамнун ҳолда жилмайди.

— Абутолиб, кўп чекиш соғлигингиз учун зарарли.

— Қорни тўйгандан кейин ҳоқонлар ҳам чекишади, дейишади.

Чекиб бўлгач, у дабдурустдан сўради:

— Бошқарув йиғилиши қачон бўлади?

— Эртага.

— Билмайсанми, бу сафар Зайниддиннинг Адабиёт жамғармасига берган аризаси кўриб чиқиладими?

— Билмадим, бунинг сизга нима қизиғи бор?

— Сенга бир воқеани сўзлаб берайин. Болалик пайтимда бузоқ боқардим. Мен қарайдиган бузоқлар жуда ювош эди. Яйловда яшил майсада Қуёшга қараб ётардим, бузоқлар узоққа кетмасдан ўғларди. Хуллас, ҳамма хурсанд: мен ҳам, бузоқлар ҳам, уларнинг эгалари ҳам. Бир куни кўзим илинганда ярамас бузоқ қўшилиб қолиб, бузоқларни сулизорга бошлаб кетибди. Шу билан менинг осойишга кўнларим тутади. Кўнларим бузоқларни сулизордан қайтариш билан ўғли. Худди шундай шоирларимиз Адабиёт жамғармасининг ёрдам пулига мазахўрак бўлиб қолинмадими? Улар Адабиёт жамғармаси ёрдам пулининг ҳидини билишмагунча тинчгина шеърларини янгилашди, китобларини чиқаришарди. Қайси бири аввал бу ишни бошлади, билмайман, бузоқлар сулизорга интилгандай ҳозир қиммаси Адабиёт жамғармасининг ёрдам пулига кўз тикинган. Ҳозир

улар шеър ёзишни эмас, кўпроқ Адабиёт жамғармасини уйлашади. Эрталаб уйқудан туриши билан хаёлида шеър ёзиш эмас, моддий ёрдамга ариза ёзиш бўлади. Хулласи калом, мен ҳам шунга ўхшашроқ ариза ёзмоқчиман, уни эртага Бошқарув йиғилишида муҳокама этинглар.

— Абутолиб, сиз нимага муҳож бўлиб қолдингиз?

— Биласан, ҳали менинг танамни бирор доктор кўрган эмас. Бари бир соғлигимни тиклаш учун санаторийда дам олиб келмоқчиман.

— Санаторийга бериладиган йўлланма чўнтагимда деб ҳисоблашингиз мумкин. Лекин Ёзувчилар уюшмасига ариза ёзганингиздан кўра Доғистон Олий Кенгашига мурожаат қилганингиз яхши эмасми? Олий Кенгаш Бошқаруви аъзоси бўлсангиз. Ҳукумат санаторийсининг шароити ёзувчилар санаторийсиникидан яхшироқ.

У бошини чайқаб, тили билан тақиллатди. Одатда у бундай тил тақиллатиши билан хурсандчилигини, ранжиганини ёки ҳайрагини ифодаларди. Айни пайтда у норозилигини ифодалаётган эди:

— Расул, бундай қилиш яхши эмас. Биринчидан, мени Олий Кенгаш депутатлигига вақтинчаликка — тўрт йилга сайлашган. Ёзувчилик эса бир умрлик ҳунарим. Иккинчидан, ҳар қандай санаторийнинг ҳам ўзига хос камчилиги бор. Шундай экан кейин мен камчилигини айтиб қайси бирини сўкканим афзал: Ёзувчилар уюшмасиними ёки Олий Кенгашиними?

— Унда аризангизни ёзиб беринг, эртагаёқ муҳокамага қўяман.

— Мен ҳеч қачон ариза ёзмаганман. Аризани Мирза ёзиб беради. Сизлар йўлланмани тахт қилиб қўйинглар.

У шу сўзларни айтиб, ўрнидан турди ва кетишга чоғланди.

— Абутолиб, энди йўл бўлсин.

— Нашриётга бораман. Айтишларича, китобим чиқибди. Кўрайчи ўғилми, қиз?

— Кечқурун педагогика институтига келинг. Ёзувчиларнинг талабалар билан учрашуви ўтказилади.

— Яхши, бораман. Сурнайимни ҳам олайми?

— Оббо, Абутолибей. Сиз сурнайчи эмас, шоирсиз. Яхшиси, китобларингиздан олинг.

— Кўришгунча, — деди Абутолиб ва индамай кетди.

Қизлар ўқийдиган педагогика институтидаги адабий кеча кечқурунги соат еттига белгиланди. Унга Доғистондаги турли миллатга мансуб шоирлар таклиф этилганди. Ропна-роса соат еттига атрофга қарадим, Абутолиб кўринмади. Адабий кечани бошладим.

Минбарга бирин-кетин шоирлар чиқишди, ўз тилларида шеър ўқиди. Кимдир лак, кимдир қумиқ, кимдир лезгин, кимдир авар тилида. Қайсидир ёш шоир шеър ўқийётган вақтда ҳеч қутилмаганда қарсак янгради. Саҳна пардаси четидан Абутолиб Фафуров кўриниш берибди, қизлар уни олқишлаётган экан.

Яна иккита шоирга навбат бергач, Абутолибга тайёрланинг дегандай ишора қилдим. Абутолиб худди суратга тушаётган одамга ўхшаб бирдан жилдий қиёфага кирди, мўйловини бураб қўйди. “Кўряпсанми, тайёрланаяман”, дегандай менга қаради.

Абутолиб Доғистондаги барча миллат тилларини оз-оздан биларди, қизларга русча, аварча ва лакча сўзлади. Кейин лак тилида иккита шеърини ўқиди. Шу билан ўз чиқишининг адабий қисмини тезгина, созгина тугатди. Ахир, асосий қисмга кўпроқ вақт қолиши керакда. Абутолиб қўлларини ёзиб қизларнинг олқишини тўхтатди ва сўради:

— Истайсизларми, мен сизларга сурнай чалиб бераман.

— Сурнай чалиб беринг, — дея қизлар ҳар томондан қийқиришди.

Шуни кутиб турган Абутолиб парда орқасидан сурнай ва найини олиб келди. Уларни бир-бир секин чалиб кўрди. Барча бу созларни текшириш машқи эканлигини сезиб турарди. Созларининг сайрашига амин бўлган Абутолиб столдаги сув солинган стаканни олиб сурнайга қўйди ва деди:

— Ўзинг сув ичишдан олдин отингнинг чанқоғини қондир, дейишади тоғликлар. Ўзинг ичишдан олдин сурнайчингни тўйдир, дейишади тоғлик сурнайчилар.

Абутолиб у томонга бу томонга муқом қилиб сурнай чала бошлади. Сурнай навосига қизлар қийқириғи ва шўх рақси улашиб кетди. Ўша кечқурун бутун Маҳачқалъага Абутолиб сурнайининг товуши етган бўлса ажаб эмас.

У саҳнадаги жойига келиб ўтирар экан соддадиллик билан сўради:

— Яхши чалдимми?

— Яхши.

— Нега унда номига қарсак чалдинг? Қани бошқатдан яхшилаб қарсак чал.

Абутолибнинг бу сўзи залда хандон кулги уйғотди. Турғиси, адабий кечани олиб борувчи сифатида Абутолибдай ажойиб шоирнинг сурнайчи ролида чиқиши ёқмаганди. Бу рус шоири Сергей Есениннинг адабий кечада шеър ўқиш ўрнига рақс тушишидай бир гап. Балки Есенин рақс тушишни ҳам қотиргандир. Лекин ҳамма

нарсанинг ўз вақти бор. Менинг қовогимни солиб утирганимни кўрган Абутолиб ҳазил аралаш шундай луқма ташлаганди.

Биз қизлар олқишлари остида кенг зинапойдан гардеробга тушдик. Мен пальтомни кийиб, ойнага яқинлашдим. Ўша йилларда кенг елкали пальтоллар урф бўлганди, менда айнан шундай пальто эди. Абутолиб менга қараб бошини чайқади:

— Илгари елкалар думба ейишдан, яъни яхши таомлар тановул қилишдан кенгайган, ҳозир елкаларни пахта тиқиб кенгайтиришга ўтишди. Илгари шеърлар саз журлигида куйланган, ҳозир қоғозга қараб ўқилаяпти. Дунёда кун нарса ўзгариб кетди. Бу менга ёқмайди.

— Абутолиб, нега адабий кечага кеч қолдингиз?

— Энди йўлга чиқай деб турганимда авар театридан бир артист ҳовлиқиб кириб келди...

— Сиз авар театрига нега керак бўлиб қолибсиз?

— Уларнинг бугунги қўядиган спектаклида тўй саҳнаси бор экан. Биласан, ҳозир ҳар бир спектаклга тўй саҳнаси қўшилаяпти. Театрнинг сурнайчиси касал бўлиб қолибди. Сурнайсиз тўй, тўй бўлармиди?! Улар мени сурнай чалиб бериш учун чақирибди. Атиги ўн дақиқага. Спектакл бошлангунча, тўй саҳнаси келгунча вақт ўтиб кетди. Шундай иккита қўшиқ айтдимки, томошабинлар спектаклни унутиб фақат мени тинглашди. Агар тун бўйи куйласам ҳам улар мени тинглашга тайёр эди.

— Мен машҳур шоир ва Олий Кенган Бошқаруви аъзоси Абутолиб Фафуров ўрнида бўлганимда, театрга сурнайчи ролини ижро этиш учун бормасдим.

— Абутолиб нима қилиш кераклигини, нима қилмаслик кераклигини сендан яхшироқ билади.

— Назириётга бордингизми, китобингиз чиқибдими?

— Оллоҳга шукур, китобим чиқибди. Оллоҳга шукур, озгина гонарар олдим. Оллоҳга шукур, қарзларимдан қутулдим. Оллоҳга шукур, бозордан фоз сотиб олдим.

— Зиёфат қилиб бермоқчимисиз?

— Кимга?

— Муҳаррирга, рассомга, ҳисобчига, умуман, китобингизни нашрга тайёрлаганларга.

— Муҳаррирга зиёфат, — деди истехзо билан Абутолиб, — унга чалпак эмас калтак бериш керак.

Абутолиб халқ иборасини ўз ўрнига қўлаганидан мамнун ҳолда жилмайди ва деди:

— Расул, эшитишимга қараганда, ўғлини суннат қилиш учун ётқизган раҳбарларни ишдан олишаётган эмиш, партиядан

ўчираётган эмиш. Нега шёърни бурда-бурда қилиб, бўлақларга ажратаётган муҳаррирларни индан ҳайдашмайди? Шёърларимга қандай муҳаррирлик қилганига қараб, мен уларнинг қайси овулдан эканини бемалол айта оламан. Биз лакларда, ҳар қайси овулнинг ўз шеваси бор. Хуллас, муҳаррир шёърларимни ўз овулининг шевасига таржима қилибди. Кейин Абутолиб бир муддат тин олди ва яна жилмайди: — Менга шартномани қўл қўйдириш учун берган аёл гўзал экан. Жуда гўзал! Мен шу аёлга катта раҳмат айтдим.

— Яна биров нима дегандирсиз, ё совға бергандирсиз?

— Унга уйда қийшайган идишлари бўлса менга олиб келишини тайинладим. Янгидай қилиб таъмирлашга ваъда бердим.

Абутолибнинг бу гани адабий кечала сурнай чалганидан ҳам ошиб тушди. Мен девор тагида тўпланган металл қолдиқлари уюмига қараб, истеҳзоли тарзда қариядан сўрадим:

— Илгаригидай мисгар бўлганингизда, металл қолдиқлари уюми бу ерда ётмасмиди? Сиз уларни йиғиб, уйингизга олиб кетармидингиз.

— Мен уларни олиб кетишга улгурмасдим, — деди солдадиллик билан Абутолиб, — бу металлларни мен келгунча олиб кетишган бўларди.

Қаршимиздан кечга қолган йўловчи келарди. Абутолиб ўйлаб ўтirmay ундан тамаки, гугурт сўради ва чекди.

Нима ҳам дердим, менга Абутолибнинг бугун курсатган "томоша"лари ёқмади. Доғистон халқ шоири, Олий Кенгаш Бошқаруви аъзоси, бугун ўлкага машҳур одам саҳнага чиқиб сурнай чалса, нашриёт котибасига қийшайган идишларинини таъмирлаб бераман деса, ярим тунда Маҳачқалъа кўчасида учраган ўткинчи йўловчидан тамаки сўраб чекса? Албатта, дилимдан кечган гапларни айтмадим, уни ранжитиб қўйишдан чўчидим. Бу гапларнинг ўрнига мулозамат қилдим:

— Абутолиб, қартайиб қолдингиз, чекишни ташласангиз саломатлигингиз учун яхши бўларди.

— Ана шунақада, бугун тамаки чекишни ташла дейсан, эртага мисгарликни йиғиштир дейсан, индинга сурнай чалишни тўхтат дейсан. Бунақада юрагимдан чиқариб ёзмаётганимни сезган шёърларим мени ташлаб кетади. Улар Абутолибнинг мисгар, канинда, сурнайчи эканини билишади ва шу ҳолимда севишади. Агар мен Абутолибга ўхшамай қолсам, сен айтгандай бошқа одамга айлансам, шёърларимга керакманми? Мен — Абутолиб Гофуровман! Мен Расул Ҳамзатов эмасман, тамаки чекишни истамайдиган, мисгарликни эплай олмайдиган, лекин Ёзувчилар уюшмасини

бошқаришни уддалайдиган. Шунингдек, мен Юсуф Хапналиев ҳам, Нуриддин Юсупов ҳам, Максим Горький ҳам ва ҳатто Зошченко ҳам эмасман...

(Ўша вақтда Зошченкони роса танқид қилишаётганди, шунинг учун Абутолиб унинг номини тилга олганди).

— Тоғ такасига тоғдан бошқа бекинадиган жой борми? Жилга дарадан бошқа қаёққа оқарди? Сен менинг бошимга ўзганинг бўркини кийдирма. Нега сен менинг ўтмишимни ковлаштириб қолдинг? Ҳа, мен илгари сурнайчи, чўпон ва мисгар бўлганман. Мен шундай ишлар қилганимдан уялмайман. Ахир, мен ўша вақтда ҳам Абутолиб эдим. Расул ҳозир сенга айтадиган гапимни эслаб қол: агар ўтмишга тўпшончадан ўқ узсанг, келажак сени тўпга тугали! Мен хотинларимни ташлаб кетдим, ёки хотинларим мени ташлаб кетишди. Лекин уддасидан чиқадиغان ишларим мени ташлаб кетмайди, мен ҳам уларни ташлаб кета олмайман.

Ҳа, у отамнинг қадрдон дўсти, кекса шоир Абутолибдир. Унинг феъл-атвори шундай ва шундай феъл-атвори билан ҳурматимизга лойиқдир. Агар у феъл-атворини ўзгартирса Абутолиб ҳам, шоир ҳам бўлмай қоларди.

Яخشиси, мен сизга бу ажойиб инсон ҳақидаги бошқа бир воқеани сўзлаб берайин.

АБУТОЛИБНИНГ ЯНГИ УЙИ. Бу воқеа мен Доғистон Ёзувчилар уюшмаси раислигига эндигина сайланган кезларим бўлганди. Раис лавозимининг мажбуриятидан кўра ҳукуқи кўпроқ, агар ўзинга саргузашт изламасанг, бемалол асосий ишинг — шеър ёзиш билан шугулланишинг мумкин. Мен ўша вақтда ёш, гайратли бўлганим учун ташаббус кўрсата бошладим ва янги лавозимга боғлиқ ишларни топдим.

Ўйладимки, ўз уйининг мустаҳкамлигини билмоқчи бўлган одам тўсинларни, устунларни, умуман, таянч қисмларни бир-бир кўздан кечиради. Англадимки, Доғистон Ёзувчилар уюшмасининг таянчи тўрт миллатга мансуб тўртта шоир экан: лезгин Тагир Хрюгский, қумиқ Али Қозиев, авар Зоҳид Гаджиев, лак Абутолиб Фафуров. Шунга боғлиқ талбир ўтказишни режалаштирдим ва тўрт оқсоқол шоирнинг Доғистон ҳукумати раҳбари билан учрашувини ташкил қилиш ҳаракатига тушдим. Шоирлар ҳукумат раҳбарига уш шикоятларини айтишади, ҳукумат раҳбари шоирларга уш истаklarини билдиришади.

Мана ҳукумат раҳбари Абдураҳмон Дониёлов билан суҳбатлашув ўтирибмиз. Давра суҳбатида расмиятчилик йўқ, бир пиёла чой устидан

давом этаяпти. Шоирлар хурсандчилигидан еттинчи осмонда, улар уюшманинг янги раиси Расул Ҳамзатов яхши одам эканлигини тўртта тилда гапираяпти. Дониёловга ҳам машҳур шоирлар давраси ёқиб тушган. У ҳам шундай учрашувни ташкил қилган Расулдан миннатдор.

Жуда ёзилиб Догистон, ҳаёт ва шеър ҳақида қизгин суҳбат курдик. Ниҳоят, ҳукумат раҳбари эриб кетиб, ҳар бир шоир ўзининг бирор илтимосини айтсин деди. Биринчи бўлиб Тагир Хрюгский бошлади.

— Ўртоқ Дониёлов, ҳар йили қаҳратон қиш бониланиши билан тоғдаги кўтонларда қўйларнинг кўпчилиги очликдан, совуқдан ўлиши мени ранжитади. Наҳотки, ёзда чўпонларга ёрдамчилар юбориб, қишга кўпроқ пичан амлаш мумкин эмас.

Дониёлов шоир гапларини дафтарига ёзиб олиб, яна сўради:

— Бошқа илтимосингиз йўқми?

— Яна, Хрюг овулидаги хўжаликка битта автомашина ажратишнинг иложи борми?

Сўз навбати Али Қозиевга келди. Қозиев оғзини очиб бизга, шу жумладан ҳукумат раҳбарига чирик тишларини кўрсатиб деди:

— Овқатни чайнашга ҳам қийналаяпман. Менга яхши, янги тиш қўйдиртириб бериш мумкинми? Тишсиз оғиз билан яхшилаб қўшиқ айтиб бўлмаса. Шеър ўқисам оғзимдан сўзларнинг ҳарфи тушиб кетаяпти.

Шу заҳоти Қозиев тиши тушган оғиз билан шеър ўқиш қийинлигини намоён этди. У Ҳазарюрт шаҳар бонлиғига муржаати битилган шеърини ўқиди. Шеърда кекса шоирнинг уйига кўмир сўраб ёзган илтимосномаси таъсирчан сўзларда ифодасини топганди.

— Сизга кўмир беришдими? — сўради Дониёлов.

— Бу ишни ўтган йилдан бери чўзиб келишаяпти.

Дониёлов дафтарига ниманидир қайд этди ва биз Зоҳид Гаджиевни тинглашга тайёрландик.

— Ҳозирги ёшлар концертларда куйлаш ўрнига, нуқул бақиринишади. Улар бу бақиринишлари билан жуда яхши халқ кўшиқларимизни бузишаяпти. Янги кўшиқлар ашулачиларнинг бақиринишга мослаб ёзилапти. Бунга чек қўйиш керак. Айримларида фақат афсоналардаги пари чиройи мақталади. Ўртоқ Дониёлов, уларга айтинг, афсоналардаги пари чиройини эмас, қишлоқ ҳақлиги илғорларини мақтаб кўшиқ куйлашсин.

У нутқини тугатган Гаджиев мен томонга энгашиб, кулоғимга миннатдор:

У оқиш-кўкиш тусда тўлқин ҳосил қилиб чайқалаётган денгизга узоқ тикилиб қолди. Мен унга халақит бермадим, биз сукут сақладик. Ниҳоят, Абутолиб секин гап бошлади:

— Расул сенга икки куним: энг хурсанд куним ва энг ғамгин куним ҳақида гапириб берайми?

— Гапиринг, — дедим мен секингина.

— Ўзинг ҳам биласан, менинг қувонган кунларим кўп бўлмаган. Орден беришди — қувондим, ордер беришди — қувондим, йигирманчи йилларда жанговар от беришди — қувондим. Отлиқ аскарларда сурнайчилик қилдим. Бир кунни отим командирнинг оти сағринига калла қўйди. Ўшанда ҳам қувондим. Бари бир энг хурсанд бўлган куним улар эмасди. Мен ўн бирга киргандим, бузоқ боқардим. Отам умримда биринчи бор менга чориқ совға қилди. Шу янги чориқ қалбимга солган тугённи, хурсандчиликни ҳозир ҳам сўз билан ифодалай олмайман. Ўша кунни мен кечагина учқур тошлари оёғимни шилган сўқмоқларга, дараларга дадил қадам қўйдим. Учқир тошларга қадам қўйганимда оғриқни ҳам, совуқни ҳам сезмадим. Менинг хурсандчилигим уч кун давом этди ва умримнинг қайғули кунлари бошланди. Тўртинчи кун отам ёнига чақириб деди: “Абутолиб, мана энди сенинг янги, пишиқ чоринг бор, қўлингга таёғинг бор, ер юзини тепкилаб ўн бир йил яшаб қўйдинг. Энди ўзинг насибангни топиб ейиш учун йўлга тушадиган вақтинг бўлди”. Сўнгра отам овулма-овул юриб, хайр-аҳсон сўрашимни айтди. Кейинги бугун умрим давомида ўша кундагидай кўнглим чўкмаган. Тўғри, кейин кўзларимдан кўп ёш оқди, лекин улар ўша кунгидай жуда аччиқ эмасди. Бир ёзувчи мен ҳақимда шундай дебди: “Абутолиб, янги уй олди. Кўрамиз, энди у қандай шеър ёзар экан?!” У ўзича шеър ёзиш уйга боғлиқ эмаслигини тушунтириб қўймоқчи. Мен ҳам яхши биламан, шоир — ўз шеърларининг уйи, шоир юраги — шеърят истироҳат қиладиган жой. Умримнинг яхши ва ёмон кунлари менда яшайди. Мен ўзим қасрда яшайман, бу улар учун муҳим эмас.

Абутолибнинг уйидан оғир таассурот билан чиқдим. Бу ҳақда Доғистон ҳукумати раҳбарига сўзлаб бердим ва Абутолибнинг нашрга тайёрланаётган “Қушлар жанубга учади” китобига бериладиган гонарар ҳисобидан унинг уйига мебель сотиб олишга қарор қилинди. Бу вазифани бажарадиган уч кишидан иборат театар ишчи гуруҳи тузилди: Доғистон нашриёти директори, савдо вазир ва мен. Бизга керакли мебелларни топиш, уларни харид қилиш ва Абутолиб уйига етказиб бериш вазифаси юклатилди. Меню вазифамизга доир барча келишувларни амалга ошириш топширилганди.

Учаламиз Маҳачқалъадаги барча савдо омборларини кўриб чиқиб, керакли мебелларни танладик: ухлаш учун юмшоқ мебель — майли, халқ шоири маза қилиб ором олсин; ижод столи — халқ шоири унда ажойиб шеърларини ёзсин; оиҳона жиҳозлари — халқ шоири уларда мазали таомлар пишириб, ҳузур қилиб овқатлансин. Мебелларни уйига жойлаштиргандан кейин Абутолиб бизни ташаккурномага кўмиб ташлаш учун олдимизга чопиб борган, деб ўйлаяпсиз. Аммо у чопиб ҳам келмади, кўнгил учун раҳмат ҳам айтиб кетмади ва ҳатто мебелларни жойлаштиргани тўғрисида хабар ҳам бермади. Шунда биз ўзимиз унинг уйига бориб, Абутолиб мебелларни қандай жойлаштирганини ва улардан қандай фойдаланаётганини кўрмоқчи бўлдик.

Эшикни тақиллатишга ҳожат қолмади, чунки у очиқ экан. Тушлик столи ёнига тўшалган гиламда Абутолиб оиласи билан чўккалаб ўтирарди. Олдида ёзилган газетага овқат ва чой учун кружка қўйилган. Абутолиб тарелкада кефир хўшларди. Албатта, яп-янги силлиқ тушлик столи тўлишган қиздай қучоғини очиб турарди, фақат Абутолибнинг уни қучоқлашга ҳуши йўқ эди.

Бошқа хонада ажойиб ижод столини кўрдик. Унинг устига қўйилган сиёҳдон, ручка ва қоғозга қўл теккизилмаган. Шу туришда у ижод столига эмас, музей экспонатига ўхшарди. Хонанинг бир четига полда араб алифбосида ёзилган қоғозлар ётарди.

— Абутолиб, сиз ҳозирги имлода ёзишни билмайсизми?

— Биламан, эскича ёзишга ўрганиб қолганман. Олдин шеърларимни араб алифбосида ёзаман, кейин уларни муҳаррирлар тушуниши учун ҳозирги алифбода қайта ёзиб чиқаман, мисоли ўзимни ўзим таржима қиламан.

— Кроватда ҳам бирор марта ухлагани йўқ, — дея чақмачақарлик қилди хотини. — Бекорга шундай қиммат мебелларни сотиб олибсизлар.

— Яна кровать дейди. Мен шаҳарга келган биринчи йилимда бошимга тош қўйиб ётардим, ёстиқ ўрнига тош қўйиб ётсам қаттиқроқ ухлардим. Болалигимда бузоқ боққанимда, бошимга тош қўйиб ухлашга ўрганганман.

— Демак, биз сизга кўнглингиздагидай мебель танлай олмаганимиз. Сизга кровать ҳам, шкаф ҳам, стол-стуллар ҳам ёқмапти, тўғрими?

— Нега, мебеллар яхши. Улар менинг кўшним Голфрид Ҳасанов уйига жуда мос экан.

— Кўшнингиз Голфрид Ҳасанов яхшими?

— Балки у яхши одамдир, лекин биз тотув эмасмиз.

— Нимага?

— У жудаям маданиятли. Нима десам экан, мен жуда қинлоқиман, у жуда шаҳарлик. Мен жуда тоғликман, у жуда текис жойдан. Бизнинг бош кийимларимиз ҳам ҳар хил. Эҳтимол, бошларимиз ҳар хил бўлса керак. Мен ўз юртимнинг ўғлиман, у ўз касбининг ўғли. У менинг сурнайим ва куйларимга тоқат қилолмайди, мен унинг пианиноси ва симфониясига. Чалаётган мусиқасидан роҳатлангим келади, лекин буни уддалай олмаяпман. У ҳам шундай, сурнайимни қўлимга олишим билан эшигимни тақиллатади: “Абутолиб, ишлашга халақит бераянсан”. Мен унга атайин сурнай чалаётганим йўқ, радиода беришаянги дейман. Чиндан, радиода беришса ҳам эшигимни тақиллагиб келаверади. Бундан чиқадиган хулоса шуки, у ўзининг сурнай чалишимнигина эмас, радиодан сурнай тинглашимни ҳам тақиқламоқчи. Бир сўз билан айтганда, биз бошқа-бошқа одамлармиз. Менинг уйимга тоғдан хуржун кўтарган меҳмонлар келади. Унинг уйига Москвадан портфел кўтарган одамлар. Мен меҳмонларимни буза, қовурма, аччиқ-чучук билан сийлайман, у меҳмонларининг олдига кофе ва коньяк кўяди. Мен бозорга бораман, у магазинга. Мен ухлаётганда у ёзади, у ухлаётганда мен ёзаман. Унга тувақларда ўсан гуллар ёқади, менга баланд тоғлардаги яшнаган майсалар. Энитаянспизларми, ҳозир у ўзининг қандайдир симфониясини чалаяпти.

Биз Абутолибнинг қўшнисини билардик, у Россияда ва Доғистонда хизмат кўрсатган маданият ходими Голфрид Алиевич Ҳасанов эди. Ўша вақтда у фортепьяно учун ёзилган симфониясиз устида ишларди. Мен унинг илҳомбахш, нозик ижросини тинглаб эканман, ўйлаб қолдим: “Қандай ажойиб симфония яратиш мумкин эди-я, агар унда халқдан чиққан Абутолибдай истеъдод ва махсус даргоҳларда билим олган Ҳасановдай истеъдод жўр бўлишса”.

Мен яна ўйладимки, қандай бахтли шоир бўлардим, агар шеърларимда, китобларимда икки фазилятни: соддадил халқимнинг мулойим феъл-атворини ва замонлар синовидан ўтган бағрикенглигини маҳорат билан бирлаштира олсам. Истайманки, шеърларимда Абутолиб ва Голфрид қўлни қўлга берсин. Истайманки, шеърларимда уларнинг қўшничилиги ҳаётдагидан эмас, аҳил-иноқ бўлсин.

Мен уларнинг қачондир ҳамкорлик қилишига ишонгим келди. Агар шундай ҳамкорлик пайдо бўлмаса, ёки менга бу ишга аралашиш ҳуқуқи берилса... Эҳтимол, энг сўнгги техника ютуқлари асосида тайёрланган мазали ичимликка тоғдаги жиганинг шаффоф, совуқ сувидан кўшиб ичишга таклиф қилардим. Нима ҳам дердим.

маданият, тараққиёт, касб маҳорати вақт ўтиши билан сингади. Демокриманки, агар улар йўқ бўлса ўзлаштириш мумкин, лекин миллий туйғу одамга туғилиши билан берилади. Халқ шоири ва сурнайчи Абутолиб бошқа шароитда, эҳтимол, бастакор ва ҳатто стук композитор бўлиши мумкин эди, лекин маҳоратли композитор ва созанда Голфрид ҳеч қачон оддий халқ баҳиниси бўла олмасди.

Абутолиб хайрлашаётган вақтимизда сўради:

— Расул, уйимга телефон ўтказишга ёрдам бера оласанми?

— Телефонни нима қиласиз? Ёзув столидан, кроватдан фойдаланмаётган одамга телефоннинг нима кераги бор?

— Телефон орқали, баъзан Москвадаги Николай Тихоновга, баъзан жамоа хўжалиги раисимизга сурнай чалиб берадим. Ахир, раисимиз менинг тирик эканимни ва сурнайим ҳамон қадим наволарни куйлаётганини билиб туриши керак. Сурнайимнинг навосини телефон орқали тинглаган раисимиз шаҳардаги уйимда ҳам тоғларнинг муаттар иси ва оҳангги таралаётганини биларди.

— Абутолиб, тоғнинг муаттар ҳавосига тўйинган сизнинг куйларингиз телефонсиз ҳам Москвага, туғилган овулингизга Доғистоннинг бошқа овулларига, дунёнинг барча жойларига учиб боради. Чунки куйларингиз тоғлардан ҳам баланд учади.

Энди мен шу ерда Абутолиб билан хайрлашаман ва отам билан менинг ўртамда булиб ўтган бир воқеани сўзлаб бераман.

ЭСДАЛИКДАН. Негадир отам билан мен бир-биримизга шеърларимизни ўқиб бермасдик ва бу мавзуда суҳбатлашмасдик. Мен отамнинг янги шеъри тўғрисида чоп этилганда, радиода ўқилганда ёки дўстлар айтишганда билар эдим. Отам ҳам мен янги шеър ёзганимни ҳудди шундай биларди.

1949 йилда авар газетаси “Туғилган йилим” дostonимни чоп этди. Ўз-ўзидан аён, бу газетадан отам ҳам олибди ва унга қалам билан қайдларини ёзиб қўйибди. Мен бу газетани кўздан кечирар эканман, отам дostonимни диққат билан ўқиганини сездим. Чунки айрим мисраларим устига мазмунга монанд мисралар ёзиб чиқибди. Отам менинг дабдабали мисраларимни, мураккаб ташбеҳларимни, кўпини қамаштирадиган ўхшатишларимни ўзгартирганини дарҳол англадим. Менинг мисраларим устига ёзилган мисраларга отам аниқ, оддий ва тушунарли сўзларни ишлатганди.

Ҳозиргача мен отам тузатишлар киритган шу газета нухасини кўриб қўймаганим учун афсусланаман. Менинг бир одатим бор : шеърим чоп этилиши билан қораламаларни, қўлёзмаларни дарҳол қўлиб юбораман.

Ўшанда кўплаб тузатишларни кўрганда хурсанд бўлдим, улар дostonимни кучайтирарди. Айрим тузатишларни эса, сира ҳазм қилолмадим ва отамга эътирозимни билдирдим:

— Тўғри, сиз мендан кўра кўпни кўргансиз, иқтидорлисиз, ақлисиз. Лекин мен ўзга давр шоириман. Менинг мактабим бошқа. Адабий қизиқишларим бошқа, услубим бошқа — ҳаммаси бошқа. Сизнинг бу тузатишларингизда Ҳамзат Цадасанинг шеърий услуби ақс этган. Ахир, мен Ҳамзат Цадаса эмасман, бор-йўғи Расул Ҳамзатовман. Менинг ўз услубим, ўз йўналишим бор.

— Ўғлим, сен унчалик ҳақ эмассан. Сенинг услубинг ва йўналишинг, сенинг феъл-атворинг ва ахлоқинг шеърларингизда иккинчи даражали бўлиши керак. Биринчи ўринга эса, халқингизнинг феъл-атвори ахлоқи чиқиши шарт. Аввало, сен аварсан, тоғликсан, кейин Расул Ҳамзатовсан. Мисраларингизда шундай ифода қўллагансанки, ҳеч бир тоғлик ҳаётда фикрини шундай ифодаламайди. Агар сенинг шеърий мисраларингиз тоғликлар руҳига, феъл-атворига бегона бўлса, сенинг йўналишинг йўналишлигича қолиб кетади. Ёзганларингиз чиройли кўринар, эҳтимол, кўғирчоқлардан ҳам чиройли кўринар. Ўзингиз яхши биласан: Агар булут бўлмаса, ёмғир пайдо бўладими? Агар осмон бўлмаса, қор қадқдан ёғади? Агар Доғистон ва авар халқи бўлмаса, Расул Ҳамзатов дунёга келармиди? Халқимизнинг асрлар синовидан ўтган урф-одатлари бўлмаса, сенинг урф-одатларингиз шаклланармиди?!

Ҳа, бир замон отам билан менинг ўртамизда шундай суҳбат бўлиб ўтганли. Кейин эса, ўшанда отам нақадар ҳақ эканлигига кўн бор имон келтирдим.

УЧИНЧИ ХОТИН ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Доғистонлик ёш шоир Москвадаги Адабиёт институтида ўқий бошлади. Бир йил ўтмасдан бизнинг талабамиз олис тоғлик овулдан уйланган хотини билан ажрашишини эълон қилди.

— Нима учун ажрашгансан? — дея ундан сўрадик биз. — Яқинда уйланганимнинг, севишиб оила қургандингизлар, шекилли. Нима бўлди?

— Ўртамизда яқинлик йўқ экан. У Шекспирни билмайди, “Евгений Онегин”ни ўқимаган, Мериме тўғрисида ҳатто эшитмаган.

Тез орада ёш шоиримиз москвалик хотини билан Махачқалани келди. Кўриниб турибдики, янги хотини Шекспирни биларди, Мериме тўғрисида эшитган. Орадан бир йил ҳам ўтмади, у ўз шаҳрига қайтишига тўғри келди. Чунки эри ажрашишга ариза берганди.

— Нима учун ажрашгансан? — дея ундан сўрадик биз. — Яқинда уйлангандинг, севишиб оила қургандинглар, шекилли. Нима бўлди?

— Ўртамизда яқинлик йўқ экан. У аварча битта ҳам сўзни билмайди, бизнинг урф-одатларимиз унга ёқмайди, тоғликлар, юртдошларимиз феъл-атворини тушунмайди, уларнинг уйимизда меҳмон бўлишини истамайди. Биттаям аварча мақолни, матални, кўшиқни билмайди.

— Энди нима қилмоқчисан?

— Эҳгимол, учинчи марта уйланишимга тўғри келар.

Менимча, ёш шоир учинчи хотин излагандан кўра, аввало узлигини топиши керак.

Майли, менинг китобимда Доғистон тоғлари ва Шекспир сонетлари ёнма-ён турсин. Майли, менинг китобимда доғистонлик ёш шоир орзу қилган ва лекин ҳамон қидириб тополмаётган уша учинчи хотиннинг сифатлари намоён бўлсин.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Маҳачқалъада қирқга оилага мулжалланган ёзувчилар уйи қуриб битказилди. Уй тақсимоги бошланди. Айрим ёзувчилар уйни истеъдодга, бошқалари болалари сонига қараб тақсимлашни талаб қилишди.

Тан олишимиз керак, ёзувчилар ўртасида уй тақсимлаш — энг оғир иш. Ҳар қалай, бу ишнинг удласидан чиқдик. Қирқта ёзувчининг оиласи янги уйга кўчиб ўтишди ва буни нишонлашга ҳам улгуришди. Эртаси кун йигирмата ёзувчининг хотини Москвага йўл олишди. Хотинлар бир неча кундан кейин урушда қатнашган одамлардай озган ва чарчаган ҳолда қайтиб келишди. Бир муддат ўтгандан кейин Москвада харид қилинган мебеллар жойланган контейнерлар етиб келди.

Маълум бўлишича, хотинлар узоқ вақт магазинма-магазин юриб мебель танлашган. Ниҳоят, биттаси харид қилишга жазм этган. Албатта, бошқа хотинлар ўз харидларининг ундан ёмонроқ бўлиб қолганини истамаган. Яхшиямки, биринчи хотин энг қиммат мебелни сотиб олган экан, ундан ўтказишнинг иложи бўлмаган. Натижада, йигирмата хонадонга тароқнинг тишларидай бир хил мебеллар жойлаштирилди, фақат бу хонадонларга кирган вақтингизда, уйнинг эгаси авар эканига дарҳол ишонмайсиз.

Бошқа хонадонга кирган вақтингизда, остонадаёқ димоғингизга қўйилган гўшт, қазӣ, албатта, бўза, думба ёғида доғланган пўст ва ниҳоят пўстин ҳиди урилади. Ҳа, бу хонадонда авар туриши ёқинлади. Лекин давр руҳини ҳис қилган ёзувчи яшаётганини билмайди.

Истайманки, менинг китобимни ўқиган китобхон саҳифаларида аварликлар яшаётганини билсин ва яна саҳифаларда унинг замондоши — XX аср одами яшаётганини ҳам дарҳол англасин.

Мен доим сояда туришни ёки доим Қуёш чарақлаб туришини истаётганим йўқ. Майли, менинг уйимда Қуёшга қараган деразалар кўп бўлсин ва лекин унда нур кўзини қамаштирмайдиган жойлар ҳам қолсин. Истайманки, уйимга келган меҳмон ўзини ноқулай сезмасин, эркин нафас олсин, тезроқ чиқиб кетишни ўйламасин. Агар зарур иши бор меҳмон бўлса тез чиқиб кетаётгани учун афсуслансин ва яна қайтиб келишни дилига тугсин.

Бир сафар Японияда турли давлат вакиллари таассуротларимиз билан ўртоқлашдик. Биз фаввора атрофида эдик. Қайсики, бу жой Доғистондаги овул оқсоқоллари давра қурадиган тошлардан терилган булоқбошига ўхшарди.

— Ажойиб мамлакат экан, — деди биринчи бўлиб америкалик композитор. — Мен Япония қиёфасида ривожланган Американи кўраянман.

— Нималар деяпсиз? — эътироз билдирди гаитилик журналист. — Ҳозиргина японлар яшайдиган қишлоқлардан келдим. Менимча, Япония бизнинг оролимизга ўхшайди.

— Жаноблар, тортишманглар, бу жойда Париж шодиёналари ва ташвишлари мужассам экан, — дея суҳбатга қўшилди франциялик архитектор.

Мен Доғистон овулларидаги булоқбошиларга ўхшаш тошлардан терилган фавворага қараб ўйга толдим: “Япония — ажойиб мамлакат. Унда бошқа мамлакатларга ўхшаш ҳамма нарса бор, шу билан бирга Япония ҳеч бир мамлакатга ўхшамайди. Чунки у — Япония”.

Менинг китобим! Майли, сендан ҳар ким ўзи қидирган нарсасини топсин, лекин сен ўзлигингни сақлаб қол, ҳеч бир китобга ўхшама. Сен мен учун аварликлар, доғистонликлар уйсан. Майли, бу уй бағрида асрлар синовидан ўтган урф-одатларимиз, замон руҳи ва келажак ёнма-ён яшасин

ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Агар адабий асарда муаллифи кўзга ташланмаса, у йўлда чопиб кетаётган чавандозсиз отга ўхшайди.

ДЕЙДИЛАР. Бир тоғлик ўғил туғилишини кутарди, хотини эса қиз туғарди. Ҳар ким омадсиз отани юпатишни ва унга маслаҳат беришни бурчи деб биларди. Тоғлик эркакга шунчалик кўп маслаҳат беришдики, ахир тоғликнинг сабр косаси тўлиб деди:

— Бас қилипглар, сизларнинг маслаҳатларингни тинглайвериб, ўзимнинг билганларимни ҳам унутиб қўйдим.

КИТОБИМНИНГ БИНОСИ. МУНДАРИЖА

Биз тошлармиз. Тезда усталар келар,
Қаср ё уй, эҳром ё зиндонга терар.

Тошлардаги ёзувлар.

Қимматбаҳо тошнинг ташига қараб,
Одамни уйида қуриб билишали.

Туй булди, энди
уй қуришни бошла.

Қасрларга сизмаган уйлар, миноралардай вазмин фикрлар, қизгин давра учун шийпошлар, шеърятнинг баланд гумбазлари... Мана мен тошларни олиб келдим, тусинларни тайёрладим, янги бино учун жой ташладим. Энди мен бир оздан уста, муҳандис, тош терувчи, дурадгор, ҳисобчи бўламан.

Бу қандай бино бўлади? Қараган кўзлар қувониши учун нима қилишим зарур? Истайманки, бино гўзал ва салобатли, ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган бўлсин, лекин ҳаммага танишдай туюлсин. Унинг шиғфига қараганда ҳеч кимнинг бошидан бўрки тушиб кетмасин ва яна айрим кичик ҳужрали уйлардагидай шиғфига бони тегмасин. Эшигига оддий стол сизмайдиган ҳам, эшигидан туя миниб кирадиган даражада ҳам бўлмасин. Қурадиган уйим қуниб ўтиладиган қарвонсаройга, концерт қуриб кетиладиган клубга, фақат ибодат қилиш учун келинадиган масжидга ўхшаб қолмасин. Уйим маълумотнома берадиган ёки ариза қабул қиладиган маъмурий бинога ҳам ўхшамасин, худди Алининг тегирмонидай гавжум ва қиракатла бўлсин.

Отам тоғлик йигитнинг дostonини ўқиб деди:

— Бу дostonнинг деворлари чиройли экан. Бейхтиёр Алибек қурган товукҳонанинг деворини эса солади. Лекин қаср ҳеч қачон товукҳонани, товукҳона эса ҳеч қачон қасрни эса солмаслиги ярақ.

Отам бошқа ёзувчининг узун ҳикоясини ўқиб, асарини сира тата олмайётган муаллифга деди:

— Сен ҳеч қачон ўзинг ёпа олмайдиган эшикни очибсан. Сен ҳеч қачон ўзинг қайта бурай олмайдиган жўмракни бурабсан. Сен узун бошқандан олдин арқонни кўпроқ сувда ивितिбсан.

Эсимда, болалигимда овулимизга қўшиқчилар келиб туришарди. Мен томимизнинг чеккасига ётганча кўчага қараб, уларнинг қўшиқларини тинглардим. Қайси биридир чилдирма, қайси биридир скрипка, лекин улар кўпроқ қубиз жўрлигида қўшиқ куйлашарди. Улар кўчама-кўча юриб, навбатма-навбат қўшиқ айтишарди. Аммо ҳеч қачон битта қўшиқни иккинчи марта такрорламасди. Айниқса, уларнинг битта қўшиқни басма-бас куйлаши менга ёқарди.

Қўшиқлар матни узун бўлгани учун бирортасини ёддан эслай олмайман. Лекин ҳар бир қўшиқнинг саккиз, тўрт ёки икки мисраси қулоғимда қолган. Ўша эса қолган мисралар, эҳтимол, жуда жозибадордир, эҳтимол, жуда шўхчандир, эҳтимол, жуда ҳикматлидир, эҳтимол, жуда ғамгиндир.

Нима учун бошқа мисралар эмас, ўша мисралар эса қолганини билмайман, лекин ҳамон дилда такрорлаб тураман.

Нима учундир бошдан охиригача ёддан биладиган қўшиқларимда ҳам бошқаларга нисбатан менга жуда ёқадиган мисралари бор.

Қўшиқларни қўйиб турай, ўзимнинг шеърларимдан ҳам айрим мисраларини қандайдир меҳр билан такрорлаб тураман. Назаримда, у мисралар жозибадор, қуйма, қисқаси жуда зўр чиққан. Сизга сиримини очишим керак, айрим узундан-узоқ шеърларимни ўзимга ёқадиган бир нечта мисра бўлгани учунгина ёзганман.

Бу мисралар — агар шеърни камар десам, ундаги осилган ханжар, агар шеърни бугдой десам, ундаги бўлиқ пишган бошоқ, агар шеърни қуш десам, улар қушнинг қанотлари, агар шеърни кийик десам, улар қоя устида олисларга қараб турган шу кийикнинг кўзлари.

Бир кун ўйлаб қолдим, агар шеърларимдан саккиз мисраси ўзимга ёқадиган бўлса, нега уларнинг ёнига яна саксон мисра қўшиб ёзишим керак? Нега шу ёққан саккиз мисранинг ўзинигина ёзиб қўя қолмайман? Шу боис мен фақат саккизликлардан иборат китоб ёзганман.

Меҳмон келганда тоғлик хурсанд бўлиб буқа сўяди. Холбуки, меҳмонни кутиш учун бир бўлак гўшт кифоя. Ҳеч бир меҳмон битта буқанинг гўштини бир ўзи еб тугата олмайди. “Менга битта хўрознинг гўшти етса, — деб ўйладим мен, — нега буқа сўйишим керак!?”

Мана шунинг учун ҳам ёзадиган китобимдан фақат ўзимга ёқадиган мисраларни қолдириб, ортиқча гап-сўзларни олиб ташламоқчиман. Майли, китобимнинг ҳажми шу гап-сўзларсиз бир неча марта қисқарса қисқарар. Бир кун менинг иштирокимда лаклик ёш шоир Абутолибга ўнга шеърини ўқиди. Ёш шоир кетган, Абутолиб менга қараб деди:

- Бу боланинг келажигага умид қилса бўлади.
- Сизга унинг шеърлари ёқдимиди?
- Шеърлари ҳали хом. Лекин уларнинг ичида саккиз мисраси бор экан, бу мисраларга шаҳар берсанг арзийди. Бундай саккизликни лак тилида ҳали ҳеч ким ёзмаган.

Агар шеър-қўшиқда ёлдан чиқмайдиган тўртлик ёки саккизлик бор экан, демак, одамнинг умрида ҳам унутилмас кунлар ва учрашувлар, мамлакат ҳаётида ҳам унутилмас воқеалар ва қаҳрамонликлар бўлади. Мен уларни ҳам янги китобим деворига ишлатишни, пайвандлашни истайман. Уларни чиройли сўзлардан иборат изоҳлар билан алмаштирмайман, чунки улар ўзлари ҳақида ўзлари гапира оладилар.

Март ойида денгиз бўйида бўрон бўлиб туради. Бир йил март ойида Маҳачқалъада кучли бўрон бўлди. Айтишларича, икки шамол тўқнашган: бири Каспий денгизи томондан, иккинчиси тоғдан эсанган. Бири денгиз кенглигида тезлигини ошириб шаҳарга урилган, иккинчиси баланд тоққа тўқнашиб қулаган. Кейин иккала шамол пёвсиз курашга тушган, силташган, қаттиқ беллашган. Икки паҳлавон беллашганда, уларнинг оёқлари тагида ўраланмаган маъқул. Ўша сафар икки паҳлавон беллашган жой Маҳачқалъа бўлганди.

Нимаики қаровсиз ётган бўлса, нимаики заминга қаттиқ тутанмаган бўлса, ҳаммаси шамолда учди. Қуриган шохлар, бўш қўтилар, уйларнинг енгил-елли ўрнаштирилган томлари, дўконларнинг фанерлари, супуриңдилар тўзондай осмонга кўтарилди.

Заминга илдиэ отган дарахтлар, мустаҳкам уйлар бўронни писанд қилмай мағрур туришди. Хуллас, шамолда енгил ва қаровсиз нарсалар учди, пишиқ ва мустаҳкам нарсалар жойида қолди.

ХУДДИ ШУНДАЙ, баъзи бир туйғулар, фикрлар, учрашув нассуротлари борки, уларни вақтнинг енгилгина шамоли ҳам учириб кетади, баъзи бирларини эса ҳаётнинг кучли бўронлари ҳам жойидан кўзгата олмайди.

Менинг китобимнинг биносида ҳам фақат собит фикрлар, туйғулар ва воқеалар бўлиши керак. Уларни авар анъаналарига ўрнатиш қилган ҳолда, шу билан бирга замон талабларига мос равишда қайташпиришим лозим. Бу бинода яшаган оила ҳам, кўргани келган инсон ҳам хурсанд бўлсин. Аслида, бино шундай бўлиши керакки, онда болалар бахтини, ёшлар муҳаббатини, кексалар иззат-хурматини...

Менинг китобим — менинг Доғистоним! Мен унинг қандай бўлишини истайман? Нимага ўхшаганим мумкин? Осмонда парвоз қилаётган бургутгами? Аммо бургутни одам эмас, табиат яратган, у одамзод фикр-ўйларидан холи бўлишни истайли. Эҳтимол, самолётга ўхшатарман. Аммо самолёт жуда баланд учади, ерга қунаётганда фақат аэродом манзарасигина кўзга ташланади. Ростки, мен замин тўғрисида осмондан келиб гапиришларини хушламайман.

Мен шундай замонавий машинани тасаввур қилаянман, у самолётдай учади, поезддай юради, кемадай сузади. Унда мен учувчи, машинист ва дарғаман. Бу машинанинг аэродроми, депоси ва бандаргоҳи — қадимий Доғистон! Шу ердан истаган жойга учамиз, темир йўлда борамиз ёки сув орқали сузамиз. Агар қарғадир етиб бора олмасам, у жойларга орзуларим албатта етади.

Биз юрамиз, сузамиз, учамиз. Ойнадан оппоқ қорли тоғлар, ям-яшил ўтлоқлар, кенг дарёлар, чексиз уммон кўринади. Шунингдек, ойнадан яшнаган баҳор, жазирама ёз, сокин куз, қаҳратон қиш ҳам бир-бир ўтади... Агрофимда қанча йўловчилар бор. Улар жароҳатларини боғлаб олган Шомил муриллари, хурлик учун курашган партизанлар, замондошларим — турли касб эгалари. Уларни қарладир кўрганман, қачонлардир суҳбатлашганман, менда чуқур таассуротлар қолдиришган.

Ҳа, китобим — самолёт, китобим — поезд, китобим — кема, мен уларга ўтадиган ягона билет ва рухсатномани ёддан чиқармайин. Улардаги йўловчилар ва рўй берадиган воқеалар ҳам болалигимда қўшиқчилар айтган узун қўшиқларнинг саккиз мисрасидай ёдимда қолсин. Шу саккиз мисрасидай мақтовга лойиқ бўлсин. Улар кузги хазон ва қаровсиз нарсалардай сал эсган шамолда учиб кетмасин, балки Маҳачқалъадан бўрон ўтган вақтида дош берган азим дарахтлардай, мустаҳкам бинолардай собит турсин.

Йўқса, мен ҳам Казанини овулидаги Муслим аҳволига тушиб қоламан. Яхшиси, унинг тилга тушган саргузаштини ҳикоя қилиб берайин.

Ҳар йил майда сурув овулдаги текисликдан тоғдаги салқин яйловга ҳайдалади. Казанини овулидан чиққан ижодкор Муслим Ёзувчилар уюшмасига ариза ёзиб, сурув кучини тўғрисида очроқ тайёрлашни учун ижодий сафарга жўнаганимизни сўради. Бит ун сентябрь ойида сурув тоғдаги яйловдан овулдаги текисликка ҳайдаладиган даврда сафарга йўлладик. Ўз хоҳишига кўра сафарга отланган Муслим тоншириқни астойдил бажариш мақсади билан чўпонлар ва сурув билан барча йўлни бирга босиб ўтибди. У сафарнинг

қайтган вақтида йўл хотиралари ёзилган дафтарларни битта отга юклаб олиб келишди.

Маълум бўлишича, у ҳар куни йўлда нимани кўрса дафтарига батафсил ёзаверибди. Ҳатто арзимас нарсалар ҳам унинг қаламидан қочиб қутула олмабди. Отга кўзи тушса от ҳақида, чўпонни кўрса чўпон ҳақида, қўйга қараса қўй ҳақида қоғоз қоралабди. Энди ўзингиз тасаввур қилинг, кўчиш даврида қанча чўпон ва қанча қўй бўлган. Нимани кўрганини ёзгани етмагандек, нимаики эшитса барини қоғозга туширибди. Бунда ҳам ҳеч бир лавҳани эсдан чиқармабди. Қайси қўйнинг илгарилаб кетганидан қайси қўйнинг қандай таёқда ҳайдалганича — ҳаммаси бор. Хуллас, хотирада тасвирланган йўл ҳаётдаги йўлдан узоқ бўлиб кетган. Бу хотира қўлёзмасини ўқиш учун Муслим сафар вақтида қанча кун юрган бўлса, шунча вақт сарфлаш керак. Кейинроқ бизга чўпонлар ҳикоя қилиб беришди. Гемрин тепалигига кўтарилиш вақтида йўлда ҳачир учраган. Албатта, Муслим ҳачирга бир қараб қўйиш билан кифояланмасдан бечора ҳачир тўғрисида ёзишга киришган. Ташқи кўринишини тасвирлаш камдай ҳачирнинг туёқлари таги ҳақида ёзиши келиб қолган. Фурсатни ўтказмай Муслим ҳачирнинг орқа оёқларига ташланган, уларни кўтариб туёқларининг остини кўрмоқчи бўлган. Аммо ёзувчининг ҳолис ниятидан ва туёқлари ости тафсилотини ёзиш муҳимлигидан беҳабар бефаҳм ҳачир уни тинган, туёғи Муслимнинг нақ бурнига теккан.

Атрофида турган чўпонлар мийиғида кулиб сўрашган:

— Муслим, шу ҳақда албатта ёзишинг шартмиди?

На илож, ҳачир — қайсар ва тарбия кўрмаган ҳайвон. Лекин ўша вазиятдаги ҳачир ҳаракатини қоралаб бўлмайди. Чунки ортиқча амалик жазога лойиқ. Кейинроқ Ёзувчилар уюшмасида Муслимнинг меҳнатлари маҳсули муҳокама қилинганда, у билан қўшиландик:

— Муслим айтчи, қўлёзмагга ҳамма тафсилот киритилганми? Ҳарикол овулидаги ҳўтиқдан бошланиб, ҳачир туёғи билан тугатилганми? Нега, сен шохсиз эчки ҳақида ёзмагансан?

— Нималар деяпсизлар, қандай қилиб бу ҳақда ёзмаслигим мумкин? Шохсиз эчки ҳақида ҳам ёзганман, фақат шевадаги номини билатганман. У менда “тўқол” деб номланган.

Биз кулиб юбордик ва Муслимга ёзувчи кўрган ҳамма нарсаси тўғрисида ёзиши шарт эмаслигини, улардан энг кераклиларини танлаб олишни лозимлигини тушунтиришга ҳаракат қилдик. Битта лавҳада катта фикрни бериш мумкин. Битта сўз улуғ туйғунини билдиради. Битта лавҳа бутун воқеани кўз олдингизга кўтиради.

Бизда янгиланишлар бўлиб ўтганига кўп бўлгани йўқ. Ҳозир ҳам янгиланишлар давом этаяпти. Мен ҳам бу янгиланишлардан четда тургим келмади. Ўзим ўрганган жанрларни янгиланишга киришдим. Барча жанрларни битта китобга жамлаб, умумий раҳбарликни зиммамга олдим. Битта жойда ўринларни қисқартирдим, бошқа жойда эса кўпайтирдим. Жанрларнинг жойларини ўзгартирдим. Иккитасини қўшиб биттага айлантирдим. Ёки биттани иккига бўлдим. Агар янгиланиш қилинаверса, қачондир расодифан бирон янгиланиш муваффақиятли чиқиб қолиши мумкин.

МАҲАЧҚАЛЪАГА КЕЛГАН ТОҒЛИК ҲАҚИДА ҲИКОЯТ.
Тоғлик Маҳачқалъага сафарга жўнатилди. Унинг пули кўп эди, яна бу пуллар сафар харажатлари учун берилганди. Тушлик ва кечки овқатни сийиш учун ресторанга борди. Биринчи кун бор овозда тез-тез официантни чақирди:

— Официант, яна тоза коньякдан олиб келинг.

Ҳамма овоз чиққан тарафга қараб, ким қиммат коньяк учун пулини аямай сарфлаяпти экан деб унга зимдан тикилиниди.

Сафарнинг охириги куни бизнинг тоғлик официантдан шивирлаб сўради:

— Сизнинг ресторанингизда угра қанча туради?

Хуллас, ҳўкизни яйловда пишқиришига қараб эмас, бўйинтуруқда юришига, шудгорнинг бошида эмас, охирида билинади. От ҳақида минаётган вақтда эмас, эгардан тушгандан кейин гапирилади.

Мен китобимни ансилтинликлар трубани шиширгандай шишириб юбормаянманми? Ёки Сиюх овулидагиларга ўхшаб ёғочдан печка қилмаянманми? Ёки цадалик овулдошларимга ўхшаб бўри деб ўйлаб итни отиб қўймадимми?

Манзил томон йўлга тушган вақтингда, узокдай туюлади. Қўзлаган манзилга етишим учун бардошим, файрат ва иродам стармикин? Ёки манзилга егай деганимда, “Угра қанча туради?” деб бош қатишиб қоламанми?

ЭСДАЛИКДАН. Бир йил Доғистонда қиш қаттиқ келди. Кутилмаганда қалинлиги бир метр қор ёғди. Қўй-қўзиларга пичан етмади, очликдан ўла бошлади. Мени партия бошлиқлари йўқлашди.

— Расул, қўтонларга борасан, қўй-қўзиларни сақлаб қолишимиз керак.

— Менинг қандай ёрдамим тегиши мумкин?

— Боравер, буни жойида ўйлаб кўрасан. Қўйларни сақлаб қолишнинг бирор чорасини топарсан.

Гапнинг пўскаллеси, мен очиқ ҳавода ҳам қўтонни топиб бора олмасдим, бундай бўронда қўтоннинг йулини қайдан излайман? Лекин партия интизоми баридан баланд, бўронда қор кечиб қўтонни ахтардим. Ниҳоят, битта қўтонга дуч келдим. Мени қайғуга ботган чўпонлар қарши олишди. Уларнинг кўз ёшлари соқол-мўйловларида музлаб қолганди. Тумшуклари қонаб кетган қўйлар муз қотган ерни ўт-ўлан топиш илинжида ялашарди. Муз қатламини теша олмай, очликдан ўлишаётганди. Итлар ҳам ўғриллар, бўриларни унутиб пана-панага бекинишганди. Бир сўз билан айтганда, бу жойда табиий офат ва ночорлик ҳукмрон эди. Чўпонлар алам билан менга ҳасратини тўкишди:

— Ўзи бизга сен, шеър ва қўшиқ етмай турувди. Эй, падалик Ҳамзатнинг ўғли, сен бизга шеър ўқиш, қўшиқ куйлаш учун келгансан. Яхшиси, сен марсия айт, биз қўшилайлик.

Чўпонлар қўрасида уч кун бўлдим. Кўрдимки, мендан уларга ҳеч қандай наф йўқ. Хайр-маъзурни насиё қилиб, Маҳачқалъага қайтдим.

— Қўйларни сақлаб қолдингми? — дея сўроққа тутди партия бошлиғи.

— Атиги учтасини.

— Қандай қилиб? Тажрибангни айт, оммалаштирамиз.

— Жуда оддий, чўпонлар уч кун ичида учта қўйни сўйишди. Биз уларни едик. Ўйлашимча, биз шу учта қўйни очликдан сақлаб қолдик.

— Майли, — деди ҳафсаласи пир бўлган партия бошлиғи. — Бориб шеърларингни ёз. Мана биз, сенинг ўрнингга ҳам қўйларни сақлаб қоламиз. Бундан кейин яхшироқ шеърлар ёзишинг учун ҳар ҳатимолга қарши сенга қаттиқ ҳайфсан берамиз.

Ишқилиб, китобимнинг бошига шундай кун тушмасин. Яна турувни сақлаш учун йўлга чиқдим, аммо нима каромаг кўрсатаман? Ахир, бошланган кун ҳар доим ҳам сен ўйлагандай омадли бўлавермайди.

ЎСДАЛИКДАН. Москвадаги Адабиёт институтида ўқиш бошлаган куним ҳамон ёдимда. Ўқиш бошланган кун менинг туғилган куним эди. Бу ҳақда ҳали ҳеч ким билмагани учун тибриклашмади. Отам пальто олишим учун пул берганди.

“Қани Расул оғайни, — дедим ўзимга-ўзим, — сенинг туғилган кунингга совға қилиш учун пальто оламиз”. Хонадан пулни олиб, ёнғирга жўнадим.

Урушдан кейин гавжум бўлиб қолган бу бозорнинг ҳам ўз қонунлари, ўз чайқовчилари, ўз милициячилари бор эди. Бу бозордан эшак ва хўгикдан бошқа ҳамма нарсани топса бўларди.

Бозор худди бузилган чумоли инига ўхшарди. Бир соатча одамлар орасида тургиниб-суртиниб бозор айландим. Неча бор сотувчилар нақ бурнимнинг қаршисида костюмини, кўйлак, ичкўйлак, фуражка, этик, туфли ва бошқа молларини кўрсатишди.

Ўша вақтларда министрларга ўхшаб кийиниш ҳақида ўйлардим. Мен текилинча шундай пальто қидираётган эдимки, уни кийган заҳотим министрға айланиб қолишим керак. Охири шундай пальтони битта чайқовчининг елкасида кўрдим. Омадни қаранг, унда пальто рангига мос фуражка ҳам бор экан.

Аввал фуражкани кийиб кўрдим, қаршимда тутилган ойнага қарадим — тап-тайёр министрнинг ўзиман. Савдолаша бошладим, қатгий ва дадил овозда кичикроқ нархни айтдим. Гуё чайқовчи менинг гапимни эшитмади. Кейин шивирлаб ҳақиқий баҳосини айтдим, чайқовчи энг нозик товушларни илғаб оладиган исътедодли артистдай дарҳол мени эшитди. Қўл беришиб, савдони нишитдик. Мен учталиқ ва бешталиқ нулларимни санани қулай бўлиши учун пальтони яна чайқовчининг елкасига ташладим. Икки минг икки юз эллик сўмни қуртдай санаб бердим. Министрға ўхшаб ётоқхонага кириб келдим ва шундагина пальто чайқовчининг елкасида қолгани эсимга тушди. Мен қанча савдолашиб, икки минг икки юз эллик сўмга бор-йўғи битта фуражка сотиб олибман.

Хуллас, министрға ўхшайман деб ҳам пальтосиз қолдим, ҳам пулдан ажралдим. Ишқилиб, китобимнинг бошига шундай кун тушмасин.

Ҳар ким ўзига нима кераклигини яхши билади, лекин ҳаммада истагига эришиши учун имконияти йўқ. Ҳар ким борар манзилини билади, лекин ҳамма ҳам манзилига ета олмайди. Шундай одамлар бор. Китоб ёзишни биламан деб ўйлайди, лекин уларнинг қўлидан китоб ёзиш келмайди.

ДЕЙДИЛАР. Битта қайчи тўй кўйлаги ҳам, кафанлик ҳам бичиши мумкин.

ДЕЙДИЛАР. Ёпа олмайдиган эшигингни очма.

ИСТЕЪДОД

Атрофим ёруғ бўлиши учун ёнаман.

Чироқдаги ёзув.

ШОИР ВА ТИЛЛА БАЛИҚЧА ҲАҚИДАГИ ҲИКОЯТ.
Айтишларича, иши юришмаётган шоирнинг қармоғига Каспий денгизида тилла балиқча илинибди.

— Шоир, шоир мени депгизга қўйиб юбор, — дея ялинибди тилла балиқча.

— Бунинг эвазига сен менга нима берасан?

— Дилингдаги ушалмаган барча орзу-ниятларингни рўёбга чиқараман.

Шоир хурсанд бўлди ва тилла балиқчани денгизга қўйиб юборди. Бирданига шоирга омад кулиб боқа бошлади. Кетма-кет шеърый китоблари босилиб чиқди. Шаҳар ўртасидан уй берилди, яқин тумандан дала ҳовли олди. У жуда машҳур бўлиб кетди, танимайдиган одам қолмади. Гуё дунё унинг қаршисида кўмир чўғида сингдириб пиширилган, устидаги пиёзига саримсоқ қўшилган сирка суви сенилган ликопчадаги каобдай турарди. Қўлларини чўзса бас, маза қилиб ейиши мумкин.

У академик, депутат, лауреат бўлди. Кунлардан бир кун хотини унга дашном берди:

— Тилла балиқчадан шунча нарса сўрадинг, энди ундан ўзингга бир озгина истеъдод сўрасанг бўлармиди?

Шоир бирдан сергак тортди. Бирдан ўзига ўтган йилларда нима тишмаганини англади. Дарҳол денгиз томон йўл олди ва тилла балиқчага ёлворди:

— Тилла балиқча, тилла балиқча, менга бир озгина бўлса ҳам истеъдод бер.

Тилла балиқча жавоб қайтарди:

— Шу вақтгача нима сўрасанг ҳаммасини рўёбга чиқардим. Бундан кейин ҳам нима сўрасанг ҳаммасини бераман. Лекин истеъдод бера олмайман. Чунки менда шоирлик истеъдоди йўқ.

Алқисса, истеъдод ё бор бўлади, ёки йўқ. Истеъдодни ҳеч ким бера олмагандай уни ҳеч ким ололмайди ҳам. Истеъдодли бўлиб тутишни керак.

Тилла балиқча томонидан сийланган товус патида шеър ёзадиган билининг шоир қарға эканлиги аён бўлиб қолди. Чунки сангратта алоқаси йўқ сунъий ялтироқ бўёқлар вақт ўтиши билан кўчиб

тушиди, бунинг устига у аввал билганларини ҳам унутганди ва ўзини илгаридан ёмонроқ аҳволда эканлигини сизди.

Ҳикматларни қанча айтган билан қадри камаймайди, шу боис яна такрорлайман: ёзиш учун истеъдод керак. Уни бировдан олиб бўлмайди, истеъдод ҳатто тилла балиқчада ҳам йўқ.

ОТАМ АЙТГАНДИЛАР. Олис овулдан келган тоғлик отамга ўзининг шеърларини ўқиган. Отам тоғлиқни диққат билан тинглаб, машқларидаги камчиликларни тушунтирган. Кейин шу мавзуда ўзи қандай шеър ёзиши мумкинлигини айтган.

— Ҳурматли, Ҳамзат, — деган ҳайратланиб тоғлик, — сиз айтгандай ёзиш учун истеъдод бўлиши керак.

— Нима ҳам дердим, сен ҳақсан. Бир озгина истеъдоддан бўлса ҳам зиён қилмасди.

Ҳамзат Цадасанинг киноясини тушунмаган тоғлик сураган:

— Маслаҳат беринг, истеъдодни қасрдан топсам бўлади?

— Бугун магазинга боргандим, у ерда кўрмадим. Балки бозорда бордир, қидириб кўриш керак.

Билмаймиз, одамда истеъдод қандай пайдо бўлади? Билмаймиз, уни Ер берар, балки осмондан тушар. Эҳтимол, Ер-осмон инъомидир. Билмаймиз, истеъдод одамнинг қасрида жойлашади: юрагидами, қошидами, миясидами? У туғилган вақтдаёқ одам юрагида бўладими, ёки ҳаёт йўлиларида юрилгандан кейин дуч келинадими? Унга нима кўпроқ куч бағишлайди: муҳаббатми ёки нафрат, қувончми ёки аянч, кулгими ёки кўз ёши? Ёки истеъдод улгайиши ва буй кўрсатиши учун у ҳам, бу ҳам, учинчиси ҳам керакми? У наслдан-наслга ўтадими, ёки одам ҳаёти давомида кўрганларини, эшитганларини, ўқиганларини, бошдан кечирганларини, тушунганларини тўшлаб пайдо қиладими?

Булардан қайсиси меҳнат самараси, қайсиси табиат ҳазили? Одам туғилгандаги кўзларининг ранги ва кундалик жисмоний машқлар натижасида пайдо бўлган мушаклари, ёки боғбоннинг заҳматли меҳнатлари туфайли ўсган олма дарахти ва тўппа-тўғри боланингни кўлига тушган олма меваси?

Истеъдод — сирли бир олам! Одамзод Ер, Қўёш, юлдузлар, олов, туллар ҳақида ҳамма нарсани билгандан кейин охирида истеъдод сирларини ҳам очади. Истеъдоднинг ўзи нима, қандай пайдо бўлади, қасрда жойлашади, нега у одамга эмас, бу одамга берилган? Албатта, бу саволларга жавоб топилади.

Дунёда бир-бирига ухшаш иккита истеъдод бўлмайди, агар бир-бирига ухшаса истеъдод аталмайди. Истеъдод одамларнинг таниқ

КИМНИНГ СУРАТИНИ ҚЎЙИШНИ БИЛМАДИК.

Дейдилар, шаддод хотин эрининг ишини юриштириб юбора олади. Ҳа, биз шундай шаддод хотинлардан биттасини кўрганмиз. Номинча-мунча танилиб қолган доғистонлик шоирнинг шундай шаддод хотини бор эди. Унинг номини эшитиши билан Ёзувчилар уюшмаси, барча нашриёт, газета-журналлар таҳририятлари ходимлари хавотирга тушибарди. Мен ҳам ундан ҳайиқардим. Шу боис унинг шаштини тушириш мақсадида хонамга эрининг портретини ҳам осиб қўйгандим. Ўйлардимки, бундан унинг кўнгли юмшайди ва мен билан қаттиқ муомала қилмайди. Афсуски, бу талбирим камданкам ҳолларда иш берарди. Ахир, у хонамда эрининг портретини осиб қўйганимдан бир тийинлик ҳам фойда кўрмасди.

Бир куни у нашриётга келиб, эрининг шеърлар тўпламини чоп этишларини талаб қилибди. Директор кўрқа-писа бу йилги режа тасдиқланганини, қоғоз камлигини, келгуси йил албатта чоп этишини айтибди.

— Сен виждонсиз одамсан, — дея қичқирибди жанжал қилиш учун келган шаддод хотин. — Менин эримнинг шеърлари сенин шеърларингдан яхши эканлигини халқимиз билиб қолишидан кўрқаясан, холос. Шунинг учун менга қоғозлар, режалар тўғрисида эртаси айтаясан. Мен эса сенин ичингдагини кўриб турибман. Бекорга овора бўлаясан, мени алдай олмайсан. Мен сенга кўрсатиб қўяман, эримнинг шеърлар китобини босиб чиқаришга мажбур қиламан.

Шу сўзларни айтиб, хотин нашриёт эшигини қаттиқ ёпди.

Икки соат ўтмасдан директор столидаги телефон жиринглади. Телефондан вилоят партия қўмитаси котибининг ташвишли овози келди.

— Худо ҳаққи бирор чорасини топ, — дея илтимос қилди партия қўмитаси котиби. — Ишқилиб, бу хотин бошқа қабулимга келмасин. Мен столим устидаги ойнани янгилашга улгурмаяпман, у столни муштлаб ойнани синдиришдан чарчамаяпти.

Бу жанжал нима билан тугади дерсиз? Лев Толстойнинг “Ҳожимурод” қиссаси ва Ҳамзат Падасанин ёшларга бағишланган китоби чоп этилмайдиган бўлди. Шу икки китобга ажратилган қоғоз ҳисобидан шаддод хотин эрининг китобини босишга келишилди.

Шу билан жанжал тугаб, тинчлик ўрнатилгандир дерсиз? Қайда, кўп ўтмай жанжал янгидан бошланди. Маълум бўлишича, тўпلامга шоирнинг портретини қўйишмаган экан.

— Виждонсизлар, — дея қичқирди қони қайнаб турган шаддод хотин. — Одамлар менинг эрим сенилардан чиройли эканини билиб қолишидан кўрқаянсизлар. Шунинг учун эримнинг портретини китобга қўймагансизлар.

— Ундай эмас, — дея кўрқа-писа эътироз билдирди нашриёт директори, — биз тўнламга кимнинг суратини қўйишни билмай турибмиз: сенинг суратингними, ёки эрингнинг суратиними?

— Нима эди? — бир оз шангидан тушди шаддод хотин. — Агар мендай хотини бўлмаганда, у ноир бўлармиди, ёки йўқми, буни ҳеч ким билмайди.

АБУТОЛИБ ВА ХОТИМАТ ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Абутолиб аввал чўпонлик қилди, кейин мисгарликка қизиқиб қолди. Лекин чўпонликдан ёдгор найини ёнида олиб юрди, буш қолди дегунча чалиб турди. У ҳам бошқа усталарга ўхшаб, овулма-овул юриб мисгарлик қилди. Қушлардан бир кун, айримларнинг айтишича Кули овулида, бошқаларнинг айтишича Кумухи овулида Хотимат исмли қиз унга тузатириш учун ёрилган кўзасини олиб келди.

Абутолиб кўзани узоқ таъмирлади. Ё кўзани у ёнига қўйиб тамаки тутатди, ё кўзани бу ёнига қўйиб найини чалди, ё таъмирлашни тўхтаиб Хотиматга бўлган-бўлмаган воқеалар тўғрисида сўзлади.

Хотимат ишши тезроқ битирар деган ниятда мисгарга луқма ташлади:

— Ўралмани калтароқ қилсангиз бўлармиди?

— Нималар деяпсан, Хотимат. Энди мен узоқроқ чекишим учун ўралмани олдингидан узунроқ ўрайман.

Қизнинг тоқати-тоқ бўлиб, жаҳли чиққандан кейингина Абутолиб унга кўзасини берди. Кўза янгидай ялтирарди. Аммо қиз кўзасига сув тўлдирмасидан ёригидан оқа бошлади. Аччиги чиққан қиз йиғламоқдан бери бўлиб яна Абутолибнинг олдига келди.

— Қанча вақт кўзани таъмирладинг, ундан илгаригидан кўпроқ оқаяпти-ку.

— Қанийди, шўх йигитлар сенинг кўзанга ҳар кунни тош отишса. Нега аччигинг чиқаяпти, Хотимат? Ахир, мен сени яна кўриш учун атай кузада ёриқни қолдирдим.

— Шўх йигитлар менинг кўзамга эмас, сенинг бошингга тош отишсин, — деди жаҳл билан Хотимат ва орқасига қарамай кетди.

Абутолиб қизни соғина бошлади. Соғингани сайин севгиси алаинга олди, қайғуга ботди. Қайғуга ботган Абутолиб беихтиёр Хотимат ва унга бўлган севгисига бағишлаб кўшиқ ёзди. Кейин иккинчисини, кейин ўнинчисини, кейин йигирманчисини ёзди. Йиллар утиб Абутолиб мисгардан таниқли шоирга айланди.

Ўтган даврда Хотимат Гаджи исмли кишига турмушга чиқди. У билан ажрашгандан кейин Мусо исмли кишига эрга теги.

Таниқли шоир Абутолиб бир куни бозорда юрганга унга кимдир гап ташлади:

— Абутолиб, кўзамни тузатиб бермайсанми?

Шоир овоз чиққан тарафга қараб, юзи бужмайган, мункиллаб қолган, касалманд Хотиматни кўрди.

— Сен жуда кеккайиб кетибсан, Абутолиб. Ҳатто, мени ганимадинг. Тўғрида, депутатсан, кўкрагингга орден тақиб олгансан. Кўриб турибман, мисгар бўлганингни ҳам унутиб юборгансан. Агар гапни қовласак, аслида мен сени шоир қилганман, Ушанда сенга кўзамни тузатишга олиб бормаганимда, ҳозиргача бозорда мисгарлик қилиб ўтирармидинг.

— Хотимат, агар сен шундай қудратга эга бўлсанг, агар сен чиндан ҳам истаган одамни шоир қила олсанг, нега биринчи эринг Гаджини шоир қилмадинг? Нега ҳанузгача иккинчи эринг Мусонинг кўшиқлари таралмаяпти?

Абутолиб аллақачон кетиб бўлди. Хотимат эса, нима қилишини билмай оғзини очганча узоқ вақт бир жойда туриб қолди. Уни ёга бошлаган ёмғир томчилари ўзига келтирди.

Шундай, ҳеч ким бировни шоир қила олмайди, ҳар ким ўзигина шоир бўлиши мумкин.

ОТАМ АЙТГАНДИЛАР. Мен дастлабки шеърларимни ёза бошлаганимда бутун Доғистонда ҳурмат-эътиборда бўлган отамнинг дўсти унга дебди:

— Энди Расул бир қизни севиб қолса яхши бўларди. Унга сеvgи бахт келтирадими ёки бахтсизлик, бунинг аҳамияти йўқ. Агар сеvgан қизи унга қайрилиб ҳам қарамаса, муҳаббати фақат қайғу-ҳасрат келтирса янада яхши. Шунда у дарҳол катта шоирга айланарди-қоларди.

Отамнинг дўсти шундай ён ва гўзал қизнинг номини ҳам айтибди, қайсики у мени сеvgида бахтсиз қилади, лекин катта шоирга айлантиради.

Отам дўстига дебди:

— Қара, ҳаётда қанча севишганлар бор, уларнинг ҳаммаси шоирми? Билсанг, севиш учун ҳам истеъдод керак. Эҳгимол, истеъдодга сеvgи эмас, сеvgига истеъдод кўпроқ керакдир. Тўғри, сеvgи истеъдодга йўлдош, лекин сеvgи истеъдоднинг ўзи бўла олмайди.

— Сеvgи куйчиси Ошиқ Маҳмуд-чи?

— Дарҳақиқат, биз билган Маҳмуд севги туфайли шундай севимли шоир даражасига эришган. Лекин менинг фикримча, агар Маҳмуд ўша қизни севмаган тақдирда ҳам бари бир улуг шоир бўлар эди. Майсалар зах, совуқ ва қон-қора тупроқдан Қуёш сари йўл тонгандай, унинг безовта, жўшқин туйғулари ўз ўзинини топмасдан қуймасди. Ахир, баъзан майсалар тошни ҳам тешиб ўтади.

Ҳа, олов қуруқ хас-хашакни тез аланга олдиргандай истеъдод ҳам муҳаббати ёки нафрати кучли кишиларга тез таъсир қилади, шеърлар ширин табассумдан ёки аччиқ кўз ёшдан туғилади, деғувчиларнинг фикрини маъқуллашдан осони йўқ. Шу боис мен сизга ҳаётдан олинган иккита мисолни келтирмоқчиман.

Дунёда ўз ўғлидан жудо бўлган она қайғусидан ортиқроқ қайғу борми? Ўғлини дафн этиш учун одамлар тўпланган. Она унсиз кўз ёш тўкаяпти. Она ўз қайғусини сўзда ифодалашга ожиз. Агар овоз чиқариб йиғлаган тақдирда ҳам айтган сўзлари дафнга тўланганларни унинг қайғусига шерик қилиб, ўзидай йиғлата олмайди.

Шундай пайтда ўртага йиғичи чиқади. Унинг кўзларида ёш йўқ, чунки унга она қайғуси бегона. Аммо у ўзининг ёвуз санъатини ишга солиб ёлғондакам уввос тортади, тўланганларнинг бари йиғлашга тушади.

Мен бу санъатни ёвуз деб атайман. Чиндан ҳам бундай қилиш ёвузлик, қаҳри қаттиқликдир. Бекорга ислом динининг муқаддас китобида йиғичиларга нариги дунёда мунофиқлар, товламачилар, ғийбатчилар каби абадий жазо берилади деб ёзилмаган. Афсуски, одамларни йиғлашга мажбур этадиган бу санъатга қарши чора кўриб бўлмайди.

Энди бу ҳолатнинг умуман акси бўлган мисол. Дунёда ўғли балоғатга етган, уни уйлантириш тараддудига тушган ота-онадан бахтиёрроқ одамлар борми? Тўй — қувончли тангана! Унда қўшиқлар айтилади, рақсга тушилади. Албатта, куёвнинг ота-онаси ҳаммадан кўпроқ қувонади. Лекин ким бахтиёр ота-онанинг қувончини қўшиқ қилиб куйлай олади? Қайсики, унинг айтган қўшиқлари барчани тўй эгаларининг қувончига шерик қилса, барча тўй эгаларидай кулса, яйраса.

Шунинг учун ота-оналар аввалроқ овулма-овул кезиниб энг маҳоратли қўшиқчиларни тўйга таклиф қилишади. Қўшиқчилар айтилган вақтда тўйга келишади. Кеча улар бошқа тўйда куйлашганди, эртага бошқа тўйда куйлашади. Уларга бари бир, лекин қўшиқчиларнинг истеъдоди одамларга кўтаринки кайфият бағишлайди, чинакам қувонч улашади.

танасида мушаклари буртиб кўринади. Мисоли табиатнинг сийланган фарзанди. Ўйлашимча, шундай йигит каттакон шаҳарда узига муносиб хотин топмаслиги мумкин эмас. Мен қатъий дедим:

— Сен кўчанинг ўртасида тўхтаб ҳуштак чалсанг бас, хотинларнинг ўзи олдинга чошиб келади, хоҳлаганигни танлаб оласан.

Дустим ёш боладай хурсанд бўлди. Хурсандчилигидан икки қўлини ерга қўйиб оёқларини осмонга кўтариб ростланди ва шу қўйи денгиз томон кетди. У сувга шўнғишдан олдин яна сўради:

— Сен қандай маслаҳат берасан: Москвага самолётда борайми, ёки поездда?

Орадан ярим йил ўтди. Москвадаман. Бинога кириб телпагимдаги қорни қоқдим ва тўртинчи қаватдаги “Молодая гвардия” нашриёти сари зинапоя бўйлаб кўтарила бошладим. Қаршимдан Касний денгизи соҳилида мени роса меҳмон қилган тат шоири катта портфелни қўлтиқлаб тушиб келарди. Мен биринчи навбатда унинг портфелни ёзувчиларга ўхшаб дастагидан ушлаб кўтармаганига, худди ҳисобчи ёки кассирлардай қўлтиқлаб олганига эътибор бердим. У ўтган ярим йил ичида жуда ўзгариб кетибди. Типратикан сочини ўстирган, бошининг бир четидан икки томонга силлиқ қилиб тараган. Декабристларга ўхшаб бекенбард (икки қулоғининг ёнида соқол) қўйган. Жимжилоқларидаги тирноқлари ўстирилган, эговланган, худди наштарга ўхшайди. Бармоқларида катта тошли узуклар. Бўйнида галстук ўрнида, май кўнғизини эслатувчи бўйинбоғ. Ҳаракатлари чаққон, сермулозамат. Саломлашиб бўлгач, у менга мулозаматини кўрсатиш мақсадида галстугимни туғрилаб қўйди. Мен ҳам ташаккуримни изҳор қилдим.

Аҳмад ёнида турган хотини билан таништирди.

— Танишганимдан гоаят хурсандман, — деди у ва мен томонга унга бармоғини ёзиб қўлини узатди.

Доғистонда аёлларнинг қўлини ўпиш одобдан эмас. Шу боис мен унинг бармоқларини енгилгина ушлаб қўйиш билан кифояландим. У бўлса худди мен бармоқларини майда-майда қилиб ташлагандай, бутун танаси кучли оғриқдан зирқираётгандай қичқириб юборди.

— Мендай қўпол тоғликни кечиринг, бундай бўлишини сира истамагандим.

— Маданиятлироқ бўлиш керак эди, — деди у ва кўзгу томонга кетди. Худди кўзгуга қараса ташқи қиёфаси чиройлироқ бўлиб қолганиндай.

Ҳа, унинг ёши ўтган ва бадбашара эди. Юзига чаплаган упа-элиги кичикроқ хонани сувашга етарди. Мен ёнимизда Абутолиб бўлмаганига ачиндим, у ажойиб ўхшатиш топган бўларди.

ДЕЙДИЛАР, тулкидан айёрроқни учратиш мумкин эмас. Агар чиндан шундай бўлса, нега тулкининг қора-кулранг думи бу хонимнинг ёқасида бўлиб қолди? Хоним газета-журнал кўшкни томон кетди. Биз бир муддат Аҳмад билан ёлғиз қолдик.

— Аҳволларинг қалай, ишларинг жойидами? — деб сўрадим Аҳмаддан.

— Нима десам экан? Мен мисоли ясиқ донини янчиш учун қўшилган ҳўкирман. Барча ишларимни хотиним бошқаради. Сен унинг қанчалар ақли эканини билмайсан. Мияси зўр ишлайди. Блок ва Маяковский билан шахсан таниш бўлган. Сергей Есенин уни яқин дўсти деб билган. Парижга бориб келган. Инглизчани сувдай биллади. Тўрт хонали уйимиз бор, ёлғизмиз. Тарзан лақабли кучукчани асраймиз. Япониядан келтирилган, мушукдан кичикроқ.

— Ҳа, кўриниб турибди, ўйлаган ниятингга эришибсан. Ҳозир қаёққа кетаяпсан?

— “Мурзилка”га шеър олиб келгандим. Болаларга оғирлик қилади дейишяпти. Шеъримни ёш деҳқонлар журналига берсаммикан, деб турибман. Уларга шеър ёқди, фақат қасридадир деҳқон сўзини ишлатишимни сўрашяпти. Бугун кечқурун уларга мослаб ёзиб, эртага олиб келиб бераман. Расул, шундай янаш ва ишлаш керак экан. Хотиним менга айтадики: болалар ҳам юришдан олдин эмаклайди. Кейинроқ ҳақиқий асар ёзарман.

— Алёша, — деди бизга яқинлашган хотини мулоимлик билан ва буйруқ оҳанггида давом этди. — Кетдик, “Тарзан”ни овқатлантирамиз. Кейин “Крокодил” ва “Работница” журналларига борамиз.

Шу учрашувдан кейин Аҳмад билан узоқ вақтгача кўришмадик. Бир куни ундан хат олдим. У мендан Балхар кулолларига “Менинг суюкли хотинимга” деган ёзувли кўза буюртма беришимни сўраганиди. Мен кулолларга шундай кўза тайёрлаб беришларини айтгач, ўйлаб қолдим: “Чиндан ҳам унга хотинининг ёрдами тегайпти”. Чунки унинг шеърлари хотинининг таржимасида “Мурзилка”, “Пионер”, “Крокодил” ва бошқа нашрларда босилиб турарди. Фақат унинг шеърлари Маҳачқалъада, ўзининг она тили бўлган тат тилида чиқмаётганиди. Биз ундан бир неча марта шеърларидан жўнатишини сўрадик ва лекин жавоб бўлмади.

Биринчи учрашувимизга ўн беш йил бўлганда биз яна Москвада кўришдик. Ўша даврда Москвада Доғистон адабиёти ва санъати декаласи бўлиб ўтаётганиди. Доғистондан Москвага қирқгача шоир

келганди. Биз Кремль театри, Колонналар зали, маданият саройлари, заводларда булган ижодий учрашувларда турли тилларда шеърларимиздан ўқидик.

Декаданинг якунловчи тантанасида саҳна ортида бенимизга Аҳмад келди.

— Расул, — деди у ўтинч оҳанггида. — Мени Москвадан Доғистонга олиб кет. Мен бу жойга одамлар соямга салом берадиган мартабага эришиш учун келгандим, аксинча ўзимни ҳам ҳеч киши назар-писанд қилмай қўйди.

Аҳмад Доғистонга қайтди. Аммо сира созини созлай олмади, созини созласа ўзи излаган пардани топа олмади. У виноси ёриғидан оқиб кетган идишга ўхшаб қолганди. Энди бу идишга қанча қуйма, вино ёриғидан оқиб кетаверади.

Хуллас, таржимон ўзида йўқ одамга истеъдод бера олмайди. Айримлар айтади, Эфенди Каписев Сулаймон Стальскийни танитди. Бошқалар айтади, Стальский Каписевдай таржимонни кашф қилди. Аслида эса, иккаласи ҳам истеъдодли эди. Эфендининг истеъдоди Эфендини, Сулаймоннинг истеъдоди Сулаймонни элга танитди.

МЕН ИЗАГА АЙТИБ ҚЎЯМАН. Сизга ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган навбатдаги хотиротимни шундай номлаш мумкин.

Авар педагогика институтида мен билан ҳозирги кунда таниқли ёзувчи Магомед Сулаймон ҳам бирга ўқиганди. У кўп қиррали истеъдодлар қаторига кирарди, яъни яхши расм чизарди, халқ ўйинларини яхши ижро этарди, шеър ёзарди. Айниқса у “Евгений Онегин” асарини яхши кўрарди. Деярли китобни ёддан биларди. Унинг орзуси — “Евгений Онегин” асарини авар тилига таржима қилиш эди. Ҳатто у бу китобни урушга ҳам ўзи билан олиб кетганди.

Уруш охирида яраланган Магомедни даволаниш учун Москвадаги госпиталга жўнатишган. У госпиталда москвалик Валя билан танишган. Соғайиб кетгач, Валяга уйланган ва Москвада қолган.

Мен Москвага ўқинга келганимдан кейин сўраб-суриштириб унинг манзилини топдим. Биз бир-биримизни жуда соғингандик. Валя бизнинг дўстона суҳбатимизга халақит бермади. Учаламиз ширин вино ичиб узоқ ўтирдик. Магомед уруш ҳақида, мен Доғистон, овулимиз ва эски қадрдонлар ҳақида сўзладим. Мен уларга ўзимнинг, дўсларимнинг ва доғистонлик ёш шоирларнинг шеърларидан ўқидим. Кейин мен ундан энди умрингги нимага бағишламоқчисан, деб сурадим.

— Мен нима иш қилишни узоқ ўйладим, — деди у. — Аммо Валянинг битга холаси бор, холасининг эса Иза деган танини бор.

Изанинг обрўси баланд, уни кўпчилик танийди, ҳурмат қилади. Бир қарорга келолмай юрган кунларимда Валянинг холаси деди: “Магомед, ўзингни кўпам қийнама. Мен Изага айтиб қўяман, у сенга яхши жой топиб беради”. Чиндан ҳам Иза мени Фанлар академиясига масъул лавозимга ишга жойлаштириб қўйди. Ҳозир ўша жойда ишляпман.

— Расм чизмаяпсанми?

— Урушнинг танимга чизган “расм”лари етиб-ортади.

— Шеър ҳам ёзмаяпсанми?

— Расул, шеър ёшлиқдаги ҳавас эди. Энди мен улғайдим, жиддий иш билан шуғулланишим керак.

— “Евгений Онегин” таржимаси нима бўлди?

Дўстим чуқур ўйга толди. Мен билмасдан унинг оғриқли нуқтасига тегиб қўйибман.

— Нега Доғистонга қайтмаяпсан?

— Валянинг ҳоли нима бўлади?

— Ўзинг билан олиб кетасан.

— Менинг овулдаги уйимдан бошқа уйим йўқ. Мен Валя билан овулга қандай бораман? Ахир, Валя менинг онам билан гаплаша олмайди. Онам Валянинг, Валя онамнинг гапини тушуниши учун ўзим билан таржимон олиб кетолмайман-ку.

Мен Магомед учун оғриқли суҳбатни тўхтатиш мақсадида Валя учун, “Евгений Онегин” учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилдим.

Кейинги сафар дўстимни йўқлаб борганимда Валя менга унинг жуда ўзгариб қолганини айтди. Кун-тун демай буш қолиши билан дам олишдан, овқатдан, уйқудан воз кечиб ниманидир тинмай ёзаётганини, кейин ёзган қоғозларини йиртиб ташлаётганини, яна ёзаётганини, яна йиртиб ташлаётганини гапириб берди.

Валянинг холаси Магомедни кузатишдан чарчаб, ундан нима ёзаётганини, нимага ёзган қоғозларини йиртиб ташлаётганини сўрабди.

— Шоир бўлмоқчиман, — деб жавоб берибди Магомед. — Мен “Евгений Онегин”ни таржима қилмоқчиман.

— Шунга шунчами, ўзингни қийнама. Мен Изага айтиб қўяман, сенга бу масалада ёрдам беради.

— Йўқ меҳрибон холажоним! Бу масалада менга Иза ҳам, унинг танишлари ҳам, танишларининг танишлари ҳам ёрдам бера олмайди. Фақат ўзим интилиб шоир бўлишим мумкин.

Тез орада Магомед менга “Евгений Онегин”нинг биринчи бобини авар тилида ўқиб берди. Уч йилдан кейин аварликлар “Евгений Онегин” романини ўз она тилида ўқиш имкониятига эга бўлишди.

кўриниши, умуман қиёфага боғлиқ эмас. Мен отамнинг ташқи кўринишига ўхшайдиган одамларни кўп учратдим, Лекин отам истёъдодига ўхшайдиган истёъдодни ҳеч қасрда учратмадим.

Истёъдод кўп ҳолларда наслдан-наслга ўтмайди. Йўқса, санъатда фақат санъаткорлар сулоласи ҳукм юргизарди. Баъзан донишманддан оддий фарзанд тугилади, баъзан оддий одамнинг фарзанди донишманд бўлиб вояга етади.

Истёъдод одамдан жой олганда, ундан қайси давлатнинг фуқаросисан, қайси миллатга мансубсан деб сўрамайди. Ҳар доим истёъдоднинг пайдо бўлиши шоирона ҳайрат уйғотади, худди тиниқ осмондаги чақмоқдай, қақраган саҳрога ёққан ёмғирдай, уфқларда товланган камалакдай!

НЕГА ҚАДРДОНИМ МЕНДАН АРАЗЛАДИ? Бир кун стол атрофида дам олиб ўтиргандим, уйимизнинг олдида от минган йигит келиб тўхтади.

— Ассалому алайкум!

— Ваалайкум ассалом!

— Расул, мен сизнинг олдингизга кичкина илтимос билан келгандим.

— Уйга кир, илтимосингни столга қўй.

Чиндан ҳам йигит чўнтагидан қоғоз варақларини чиқариб, столга қўйди. Биринчи қоғоз уйимизда тез-тез меҳмон бўлиб турадиган отамнинг қадрдони илтимоси битилган мактуб экан. Унда оиламизнинг қадрдони шундай ёзибди: “Қадрдоним Расул, бу йигит бизнинг яқин қариндошимиз бўлади. Ўзи яхши йигит. Унга ўзингдай машхур шоир бўлиши учун ёрдам бер”.

Қолган қоғозлар: Қишлоқ кенгашидан маълумотнома, жамоа хўжалигидан маълумотнома, партия ташкилогидан маълумотнома ва тавсифнома.

Қишлоқ кенгаши маълумотномасида йигитнинг ҳақиқатан ҳам Каҳоб-Расода яшаган машхур шоир Маҳмуднинг жияни эканлиги ва Қишлоқ кенгаши уни Доғистонда таниқли шоир бўлишга муносиб номзод деб ҳисоблаши битилганди.

Боніқа маълумотномаларда Маҳмуднинг жияни туққизинчи синфни битиргани, соғлом ва йигирма беш ёшда эканлиги тасдиқланганди.

— Жуда яхши, қани ёзганларингни кўрайлик, — дедим мен. — Балки сен истёъдодлидирсан. Йиллар ўтиб таниқли шоир бўлиб кетарсан. Мен қадрдонимизнинг илтимосини ерда қолдирмайман, сенга қўлимдан келганча ёрдам бераман.

— Нима? Ўзи мени сизнинг олдингизга шеър ёзишни ўргатишингиз учун жўнатишди-ку. Ҳали бирон нарса ёзишга уриниб ҳам кўрмаганман.

— Ҳозир нима иш қиласан?

— Хўжалиқда ишлаймаман, лекин бу ишдан тушум кам. Оиламиз эса катта. Шунинг учун мени шоир қилишмоқчи бўлишяпти. Маҳмуд амаким шоирликдан мен хўжалиқда ишлаб топгандан кўра кўпроқ пул топган. Расул, айтишларича, сизнинг топишингиз ҳам яхши экан.

— Олдиндан айтиб қўяй, жуда хоҳлаган тақдиримда ҳам сени шоир қила олмасам керак.

— Нима? Мен Маҳмуднинг жияниман. Маълумотномаларимда бари ёзилган. Қишлоқ кенгаши, партия ташкилоти мени шоирликка тавсия этишган.

— Маҳмуднинг ўғли бўлганингда ҳам бу иш қўлимдан келмайди. Сен ўзинг яхши биласан, Маҳмуднинг отаси шоир эмас, оддий ўтёқар бўлган.

— Ҳақиқат йўқ эканда. Сиз шоир-ёзувчилар Маҳачқалъада адабиётнинг ёғли тўшини ўзларингиз сб ётибсизлар, менга калла-почани ҳам раво кўрмайсизлар. Мен калла-почага ҳам рози эдим. Энди нима иш қиламан? Бирор ишга жойлашишимга ёрдам беринг. Маълумотномаларим бари жойида.

Биз унга Маҳмуднинг жияни сифатида Адабиёт жамғармасидан бир озгина моддий ёрдам пули ажратдик. Илтимосимга кўра, уни Доғистон электромаш заводига ишга олишди.

Бари бир машҳур шоирликка даъвогар йигит мендан хафа бўлиб кетган экан. Чунки кўп ўтмай оиламиз қадрдони мендан ранжиганини билдириб хат ёзди:

“Отанг Ҳамзат менинг барча илтимосларимни бажарганди. Ҳеч қачон раъйимни қайтармаганди. Сен Ҳамзатнинг ўғли бўла туриб, яқин қариндошимизни шоирликка жойлаштириб қўйгин деган кичкинагина илтимосимни бажаргинг келмади. Сен бола, босар-гусарингни билмай қолибсан. Расул, сен отангга тортмабсан. Мен ҳеч қачон қадрдонларимдан юз ўгирмагандим, энди шундай қиламан. Хайр”.

Истеъдод сабаб, туғрироғи истеъдод йўқлиги сабаб мен эски қадрдоним билан шу тариқа хайрланшдим. Лекин ўша қадрдоним яхши одам эди. Фақат у ҳеч ким — Ёзувчилар уюшмаси раиси ҳам, партия ташкилоти котиби ҳам, ҳукумат раҳбари ҳам истеъдод деб аталмиш ноёб фазилатни столга тортилган қўй гўштидай даврадагиларга бўлиб бера олмаслигини тушунгиси келмади.

Доғистон йўлларида юрган вақтимда кўп бор кўрганман. Юк ортилган аравани тепаликка чиқариш пайтида кимдир олдидан тортади, кимдир орқасидан итаради. Ёки юк машинаси тросда енгил машинани тортиб кетаётган бўлади. Ёки оғир карвон юк машинаси тоғнинг тор йўлида учқур енгил машинага сира йўл бўшатмайди.

Мен йўл хотираларимни бежиз эсламадим. Истеъдод — юк ортилган арава эмас, уни тепага чиқариш учун кимдир олдидан тортишига, кимдир орқасидан итаришига ҳожат йўқ. Истеъдод — енгил машина ҳам эмас, уни юк машинасида ҳам тросда сулраб бўлмайди. Истеъдод — юк машинасини кувиб ўтолмайдиган енгил машина ҳам эмас, унинг йўлини ҳеч ким тўса олмайди.

Ҳа, истеъдоднинг орқасидан итариш ва қулидан тортиш шарт эмас, у ўзига-ўзи йўл тонади ва ҳаммадан илгарилаб кетади. Ҳаётда эса кўпчилик одамлар кимдир унинг қулидан тортишини, кимдир унинг орқасидан суришини кутиб туришади. Шу уринда сизга қизиқ бир воқеани ҳикоя қилиб беришим керак.

ЁШИ ЎТГАН БЎЛСА ҲАМ ИСТЕЪДОДЛИ АЁЛ БЎЛСИН.
Москвадаги Адабиёт институтида ўқиб юрган давримда талабалардан ташқари кўплаб рус шоирлари билан дўстлашдим. Улар менинг шеърларимни таржима қила бошлашди. Бу таржималар газета-журналларда пешма-пеш босилиб турди. Айнан шу таржималар тўфайли Доғистондаги бошқа миллат вакиллари ҳам менинг ижодим билан танишишди.

Ўша йилларда тилида суяги йўқ одамлар дарҳол ган тарқатишди: Расул Ҳамзатов авар тилида шеър ёзишни умуман билмайди, уни истеъдодли рус таржимонлари шоирлар қаторига қўшди. У рус китобхонлари дидига мослаб ёзади, таржимонлар эса яхшилаб ўгиришади.

Шу ҳақда гап кетганда, менинг эсимга доғистонлик бир шоир тушаверади. Бизда тат деган элат бор. Уларнинг сони ўн беш мингга етиб қолар. Лекин татлар орасидан бутун Доғистонга машҳур беш-онитта ёзувчи чиққан. Уларнинг асарлари Маҳачқалъада тат тилида нашр этилади ва рус тилига таржима қилинади. Мен бир тат шоири ҳақида ёзмоқчиман. Унинг ҳақиқий исмини ёзишим шарт эмас.

Адабиёт институтида ўқишни тугатиб, Маҳачқалъага қайтгандим. Биринчи бўлиб мени ўша тат шоири меҳмонга чақирди. У мени ҳовлига жой қилиб кутиб олди. Шоир ўз шеърларини тат тилида ўқиди. Мен уларнинг мазмунини тушунмаганим учун мисрама-мисра рус тилига таржима қилди.

Ҳозир мен меҳмон, у мезбонлигини, шундай тўкин дастурхон атрофида ҳар қандай доно фикр бефойда эканини ҳисобга олиб, барча шоирларга мақтов ёқишини унутмаган ҳолда, Москвада олган билимини кўрсатиб қўймоқчи бўлаётгани демаслиги учун ва ниҳоят у менинг ҳар бир шеъримни, ҳар битга мисрамни осмонга чиқариб мақтаётгани сабабли мен ҳам унинг шеърларини мақтадим.

Тан олишим керак, унинг айрим шеърлари менга ёқди. Улар ҳақида чин юракдан фикр билдирдим, аммо ёқмаганлари тўғрисида гапирганда виждонимни қийнаб қўйдим. Уша кезларда ҳаёлан Каспий денгизи тўлқинларига қўлимни чўзиб, ҳатто улар пойида тиз чўкиб дедим: “Бу ёлғон гапларни айтганим учун мени кечиринглар”. Кейин ҳаёлан ортимдаги тоғларга ўгирилиб қўлимни чўздим ва улар пойига тиз чўкиб дедим: “Бу ёлғон гапларни айтганим учун мени кечиринглар”.

Биз бир-биримизга шеър ўқиб, мақтов айтиб чарчаганимиздан бир муддат жим қолдик. Мен денгизни тингладим, дўстим эса ўз ҳаёли билан банд экан. Ниҳоят, у менга дардини очди.

— Расул, сен билан жуда муҳим масала юзасида маслаҳатлашмоқчи эдим. Лекин ваъда бер, бу ҳақида ҳеч кимга оғиз очмайсан.

Мен ваъда бердим.

— Биласанми, — дея сўзида давом этди у, — биз татлар жуда озчиликмиз. Шеърларимга тилимиз доираси торлик қилиб қолди. Сен Москвадан ўз ўқувчиларингни излаб тўғри қилаяпсан. Мен ҳам сендан ибрат олиб, Москвага бориб яшамоқчиман. Лекин Москвада на танишим, на дўстим, на қариндошим, на туришга жойим бор. Агар янги чиққан китобимга бериладиган гонарарни олиб Москвага борсам, яшаш учун ўзимга паноҳ топа оламанми?

— Нега топмас экансан? Пулинг бўлса бас, ижарада турасан.

— Мен сенга боядан бери уй ҳақида эмас, уйи бор хотин тўғрисида гапираяпман. Майли, у ёши ўтган, бадбашара ва бошқа нуқсонлари бор аёл бўлсин, лекин истеъдодли бўлса бас. Шеърларимни рус тилига таржима қилиб, мени одамлар қаторига қўнса бўлди. Оёққа туриб олсам, кейин ўзим йўлимни топаман. Йўқса, мен ўз тилимиз қобиғида қолиб кетаман.

Мен унинг таниш қиёфасига диққат билан назар ташладим. Йигирма беш ёшли, мушаклари бўрғиб турган кавказлик. Қўллари катта, чайир бармоқлари устини жун қошлаган. Кўкрагидаги жувлари деворга қоқилган михлардай қотган. Юзи қорачадан келган, лаблари қалин, кўзлари кўл сувидан кум-кўк. Сочи типратикандай тикка. Тишлари оппоқ, катта-катта. Оёқлари холадай-холадай. Бутун

Шундай экан, эҳтимол, истеъдод ҳаётий тажрибалардан, тинимсиз меҳнатдан куч олар? Ахир, ҳар бир истеъдоднинг кўз очиши билимга тапшаллик, мураккаб тақдир, буюк ўзгаришлар самараси эмасми?

Агар шундай ўйласак, нега унда ўн тўрт ёшли ва кўзи ожиз аварлик ўсмир овулларда пандур чалиб, ҳаммани ҳайратга солади?

Бошқа ўсмир, Муҳаммад Ражабов. Касаллик уни болалигидан ўрнидан қимирлатмай қўйган. Лекин у она ҳақида шундай қўшиқ ёзганки, бу қўшиқни Доғистонда билмаган ва куйламаган одам йўқ. Бу қўшиқнинг мусиқасини иккала оёғи ҳам фалаж бўлиб қолган Аҳмад Цурмилов ёзган. Мен бир вақт унга бағишлаб шундай шеър битгандим:

Созимнинг бор саккизта тори.

Бордир саккиз мингта изҳори.

Ҳа, истеъдодли кўзи ожиз мудраб юрган кўзи очиқларга нисбатан кўпроқ нарсани кўради. Кимдир айтган экан: уйда ўтирган ақлли одам бутун дунёни айланиб келган тенгакка нисбатан кўпроқ нарсани билади.

Тавба, кўзи ожиз Муҳаммад кун бўйи бозорда ўтириб тошган садақасини санаганда ҳеч қачон адашмасди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Агар истеъдоднинг кучи фақат кўришда бўлса, хон амри билан икки кўзи ўйиб олинган лезгин шоири Кочхурский қандай қилиб қўшиқлар тўқиган? Агар истеъдоднинг кучи фақат бойликда бўлса, етимлик ва қашшоқликда ўсган лезгин шоири Етим Эмин қандай қилиб манхур бўлди? Агар истеъдоднинг кучи фақат билимда бўлса, ёзишни билмаган, имзо қўйиш ўрнига бармоғига сиёҳ суриб босган Сулаймон Стальский қандай қилиб “XX аср Гомери” га айланди? Агар истеъдоднинг кучи фақат кўп ўқиш ва билимдонликда бўлса, нега кўп ўқиган ва жуда билимдон айрим кишилар ҳатто эсда қоладиган бирон шеърый мисра ҳам ёзишмаган?

Авваллари тоғлиқлар ўзаро қизиқарли баҳс — айтишувлар ўтказиб туришган. Бир томондан авар тилида ўқиш ва ёзишни биладиган саводли кишилар, иккинчи томонда ўз иши билан банд бўлган ҳунармандлар, чўпонлар, яъни “саводсиз” кишилар. Улар шеърый баҳсга, айтишувга киришган. Бу айтишувларда кўпроқ чўпонлар ғолиб чиқинган. Чунки саводли кишиларнинг ҳамма жиҳати ҳисобга олиниб, ақл тарозисида ўлчанган қўшиқларини,

чўпонларнинг тоғдаги шамолдай эмин-эркин эсадиган қўшиқлари босиб кетган.

Бироқ, айтишувда қайси томон ғолиб чиқишидан қатъи назар, ғолиб албатта шоир бўлган. Яъни, ғолиб — ё ўқиш ва ёзишни биладиган томондаги шоир, ёки чўпонлик қилиб юрган шоир. Агар бундай айтишувларда Маҳмуд ва менинг отам Ҳамзат ҳам иштирок этишса, улар ўзаро баҳсга киришган. Қолганлар бундай юқори пардаги айтишувга қўшила олишмаган.

Эҳтимол, истездоднинг кучи ақлдадир. Мен Москвада ва бошқа кўшлаб мамлакатларда бўлганимда жуда ақлли одамларни учратганман. Агар уларнинг ақли шеърга, ҳикоя ёки романга айланганда эди, улар бебаҳо асарлар саналарди. Лекин улар ақлининг перо орқали қоғозга кўчишига нимадир халақит беради ва айтган доно фикрлари ҳавода қолиб кетади, айта олмаганлари эса ўзи билан бирга қабрга кўмилади.

Шундай экан, эҳтимол, истездоднинг кучи тер тўкиб ишланадир. Ахир, биз истездоднинг ўзи ҳали ҳеч нарса эмас, тер тўкиб ишласагина юзага чиқади, деган гапни кўн бор эшитганмиз. Аммо гапнинг пўскалласини айтиб қўя қолай: менга оғир юк кўтариб терлаб келаётган эшакнинг ҳантрашидан кўра, новдада шундай кўниб сайраётган булбулнинг овози кўпроқ ёқади.

Айтадиларку, аравани тортиб келаётган эмас, араванинг устида ўтирган кўшиқ айтади.

Қудратли Оллоҳим, ерда биз тушунмайдиган нарсалар бунча кўп. Агар кўшиқ аравада маза қилиб кетаётган одам роҳатининг меваси бўлса, эҳтимол, санъат моддий жиҳатдан таъминланган ва ҳеч қандай тапшини йўқ кишилар кўнгил очишининг маҳсулидир?

Ахир, ғариб кулбаларда яратилган қўшиқларни қасрларда яшаётганлар ҳам айтишадиларку. Хонлар ва бадавлат кишилар ҳақидаги эртақларни камбагаллар тўқинганку. Шамхол Ирчи Казакни Сибирга сургун қилди. У сургулда ҳам ёниб шеърлар ёзди. Эндиликда Ирчи Казак шеърларини ўқиган борки, кўмиқлик Шамхол тўғрисида билади.

Ёш гуржи князи Давид Гурамишвилини тоғликлар ўғирлаб кетишди. Уни Унцукулдаги чуқур ўрага ташланди. Зах ўрада осмонга қараб ётган князь ўзининг ям-яшил Гуржистонини соғинди ва шеър ёза бошлади.

Хунзах хонининг қизи Ойша ёш чўпон йигитни севиб қолди. Отаси бу ҳақда хабар тониб, қизини уйдан ҳайлаб чиқарди. Қаҳратон қиш кечаси эди. Енгилгина кийинган, совуқ шамолда дийдираб тизза бўйи қор кечиб кетаётган Ойша ўзининг дастлабки кўшиқларини тўқиди.

Шундай экан, эҳтимол, истеъдоднинг кучи одамнинг чорасиз қолишида ёки камбағаллигидадир? Эҳтимол, бахтсизлик ва қайғу-ғам энг сара қўшиқлар яратилишига туртки берар? Шеър ўзи нима, унга ким керак? Шеър Батирайни кексайган, касалманд ва оч-юпун ҳолда ўчоққа тикилиб ўтирган пайтда йўқлади. Шеър Маҳмуд ҳолидан Карпат окошарида муз қотиб ётганида хабар олди. Ҳолбуки, у вақтда қуёшдан, дунёдан, ҳаётидан азиз бўлган ёри ўзгага турмушга чиқиб кетганди. Шеър Абутолибни севган ёри Хотимат ундан юз ўгириб ўзгага эрга текканда, овулма-овул хуржунини орқалаб сарсон юрганида сўроқлаб топти. Шеър Элдарилав олдига қотил қўлидан заҳар ичиб бўлгандан кейингина егиб келди. Золим Зунти ноиб Анхил Марин оғзини тикишга буюрди, ушанда Марин энг яхши қўшиғини куйлади. Бу қўшиқ ноиб ҳаловатини ўгирлади, қолган умрида неча марта гушларига кирди.

Истеъдод ўзинг айт, кучинг нимада? Сен ўзи нимасан — виждонми, ор-номусми, мардликми ёки қўрқув? Ахир, қўрққан одамлар ҳам қоронғи тунда ёлғиз кетаётган вақтда ўзига-ўзи далда бериш учун қўшиқ айтади.

Сен бахтмисан ёки кулфат, сен мукофотми ёки жазо? Эҳтимол, сен одамлар столмай қийналишлари учун яратилган гўзалликсан ёки гўзаллик яратиш учун берилган азобсан? Эҳтимол, сен давр ва воқеалар маҳсулисан? Ахир, тошни тошга урсанг учқун сачрайди. Уруш ҳеч қачон дунёда одамлар сонини кўпайтирмайди, лекин у ердаги қаҳрамонлар сонини оширади.

Мен шеърят нима эканлигини билмаганимдай, истеъдод нима эканлигини ҳам билмайман, улар ҳақида аниқ бир нарса дея олмайман. Лекин баъзан йўлда кетаётганимда, ё уйга қайтаётганимда, ё тушимда (чакмонимга ўраниб ётган бўлсам ҳам), ё ям-яшил майсазорга қадам қўйганимда (худди яшнаётган майсалардан томиримга қон қуйилгандай), ё овқатланаётганимда, ё мусиқа тинглаётганимда, ё сокин оила, ё сершовқин дўстлар даврасида ўтирганимда, ё болаларни кўтарганимда, ё уларга узоқ умр тилаб дуо қилганимда, ё дўстлар тобутини елкамда кўтариб сўнги манзилига кузатаётганимда, ё севгилим юзига мамнуният билан тикилганимда тўсатдан ҳаёлимга ажиб, ҳайратланарли, сирли ва қудратли бир нарса келади. Баъзан у ғамгин, баъзан у фараҳбахш бўлади, лекин доим мени ҳаракатга келтиради, сўз айтишга, ниманидир ёзишга мажбур қилади. Улар таклифсиз ва ҳеч қўпилмаганда келишади.

У келганда Махмуд қўлига пандурини олиб гирдиканалак бўлади, севги қўшиғини охиригача куйлайди. У келганда Элдарилав заҳар томизилган қадаҳни қўлига олади, Марин поиб амри билан тикилган лабларидан қон оқса ҳам қўшиқ боцлайди. У келганда Данте, Толстой, Шиллер, Блок, Гёте, Бальзак, Достоевский каби буоқлар ҳам ҳаловатини йўқотади. Баъзан у менга Худонинг туманли зулматни ёриб ўтган ёп-ёруғ нурли тимсолидай туюлади.

— Сен ўзи қандай хилқатсан? — сўрайман мен ўша нарсадан.

— Мен сенинг истездодингман, сенинг шеърийтингман.

— Манзилингни айт.

— Мен ҳамма жойдаман.

— Сенинг ёшинг нечада, тенглошмизми?

— Э, йўқ, мен мисоли лаҳзаман, ёки минглаб асрдаман. Менда болаларнинг соддалиги, ёшлик ғайрати ва кексаларнинг донолиги бор. Мен гулханман, ҳеч қачон сўнмайдиган. Мен қўшиқман, ҳали ҳеч ким охиригача айта олмаган. Мен нарвозман, ҳеч ким охиригача учиб столмайдиган. Мен сендан жуда узоқдаман ва сенинг ўзингдаман. Мен бахтиёр ва тантанали кунларингда ҳам, қайғули дамларингда ҳам ёнингдаман. Мендан осон нарса ҳам, мендан мушкул нарса ҳам бу оламда йўқ.

Агар мен бўлсам, скрипка торининг титрашидан улкан қояларга дарз кетади. Агар мен бўлсам, сурнай ноласини эшитганда тоғ такалари ҳам водийда рақсга тушади. Агар мен бўлсам, қотил қўлидаги қиличини ташлайди, севишганлар бир-биридан қайноқ бўса олишади.

Ёвқур ёри Марямни отда олиб қочганда, мен бор эдим. Жанна д'Арк ўзига эргашган лашкар олдида қилич яланғочлаганда, мен бор эдим. Колумб ёки Магеллан олис сафарга чиқиш учун кемаларининг елкаларини кўтарганда, мен бор эдим. “Мона Лиза” асари чизилаётган вақтда ҳам мен бор эдим.

Менинг фалсафам майдони — барча даврлар ва бутун коинот. Менинг қахрамонларим — одамлар. Одамларда ақл ва қалб бор. Материядаги барча одамларга муҳаббат ва нафрат, мардлик ва кўрқув, олижаноблик ва айёрлик, фидокорлик ва ёлғончилик, самимийлик ва ғийбатчилик хос хусусиятдир. Одамлар ақли ва қалби — менинг жанг майдоним. Шу майдонда мағлубиятга учрайман, ғалаба қозонаман ва яратувчанликка замин қўяман.

— Унда ҳақиқатни очиқ айт: мен нимага ярайман? Эрта-индин эриб кетадиган қорга ўхшашга ҳаракат қилмаянманми? Менинг қалбимга сенинг сўнмас гулҳанингдан учқун тушганми ёки сенинги ширин бўсаларинг тоғини лабларим ҳис этганми?

Менинг кўзларимдан қувонч ва қайғу ёшлари оқади. Лекин яна шундай кўз ёшларим ҳам борки, улар овчининг келаётганини сезиб нусиб олган қушлардай қўзимнинг тубига бекинган. Бу бекиниб олган кўз ёшлар бири севгидан, бошқаси аламдан, бири бахтдан, бошқаси кулфатдан. Бошимдаги сочим ҳам икки рангда: қора ва оқ. Иқрорман, бир оёғим ёшлиқда, бир оёғим кексалиқда. Кексалик ва ёшлик, улар ўзаро доимо курашадилар, кураш майдони — менинг қалбим!

Менинг севгим — чинор, унда кўш шох бор,
Бири қуриб борар, бири гуллайди.
Менинг севгим — бургут, гўё икки сор,
Бири парвоз этар, бири қулайди.

Менинг қалбим қийнар икки жароҳат,
Бирдан қон оқар, бири битади.
Урим буйи шундай: навбатма-навбат,
Гоҳ қувонч, гоҳ қайғу қўлим тутади.

Одамзоднинг умри чегараланган. У жуда қисқа, лекин орзулари чегара билмайди. Мен йўлдан, орзуларим эса уйда. Мен севгим билан сайр қиляниман, орзуларим эса ёрим билан тотли висол кучоғида. Мен шу кунда яшайниман, орзуларим эса бир неча йиллар илгари кетган. Орзулар одамзод умр риштаси узиладиган чегарадан ҳам ўтиб кетади ва асрлар оша учаверади.

ШОМИЛ ЕЧГАН ЖУМБОҚ. Унинг қўлига учта тугуни бор арқон беришди. Бир четидаги икки тугун яқин, учинчи тугун арқоннинг нариги охирида. Бу қандай жумбоқ бўлди экан?

Шомил арқонни икки қўлида ушлаб ёзди ва деди:

— Биринчи тугун — бу мен. Иккинчи тугун — бу менинг ўлимим. Мана бу узоқдаги учинчи тугун — умрим буйи игтилиб етолмаган, ўйларим, орзуларим яшаётган жой.

Орзуларим ишлов бераётган майдон айни пайтда ўзим ишлов бераётган майдондан жуда ҳам катта. Шундай экан истезодод кимга хизмат қилиши керак? Менгами ёки мендан узоқларга учиб кетган орзуларимгами?

Ҳа, сен сўнамас гулхансан. Сен қўшиқсан, ҳеч ким охиригача қўйлай олмайдиган. Сен парвозсан, ҳеч ким охиригача етиб бора олмайдиган. Мен сенинг умрбоқий қўшиқларинг орасига ўзимнинг битта бўлса ҳам аварча қўшиғимни қўша оламанми? Эҳтимол, ушанда сенинг қўшиқларинг тўқис бўлар.

Мен сенинг сунмас гулханингдан учкун олиб, Доғистон чуққиси узра кичкина булса ҳам ўз гулханимни ёқилишни уддалайманми? Бир қоядан иккинчи қоя томон давом этаётган парвозимни салгина булса ҳам чуза оламанми?

Менинг овулим — Цада! Бу сўзнинг маъноси — олов. Бир куни мендан бошқа овуллик киши сўради:

— Йигит, қаерликсан?

— Цададан.

Сухбатдошим дарҳол кесатди:

— Олдин шеърларингни ўқи, ўшанда биламиз, уларда олов тафти борми ёки музнинг совуғи.

Оғир ўйлар исканжасида қийналаман. Ташқарида ҳаво аллақачон очилиб кетган, қуёш чарақлаб турган бўлишига қарамасдан иссиқ чакмонимни кийиб кўчага чиқмаянманми? Ҳукизни ўғрилар умариб кетгандан кейин оғилхона эшигини маҳкам танбаламаянманми? Одамлар аллақачон эшитиб бўлган воқеаларни ҳикоя қилмаянманми? Тантанали базмдан эндигина чиққан одамларни меҳмонга таклиф этмаянманми? Умуман, шу китобни ёзишим шартми?

— Агар ёзмасликнинг уддасидан чиқсанг, ёзма.

— Қандай қилиб ёзмадан жим янаёламан? Оғриқ зўрайганда бемор индамасдан жим тура оладими? Бахтиёр одам жилмаймаслиги мумкинми? Соқин ойдин кечада булбуллар сайрамасдан жим тура оладими? Зах ердан ёриб чиққан майса энди ўсамлиги мумкинми? Баҳор қуёшидан нур эмган ғунчалар очилмасдан тура оладими? Қуёш нуридан қор-музлар эриётган пайтда тоғ дарёлари денгиз томон шарқираб оқмаслиги мумкинми? Чарсиллаб қуриган шох-шабба ўт тушганда гун этиб аланга олмайдими?

Болалигимдан чўпонлар кечаси дарё бўйида, қоялар ёнида, водийда ёки қўраси яқинида ёққан гулханларда исинишни яхши кўраман. Менку биламан, гулхани ўт олдириш ташвишининг бошланиши, уни совуқ узун кечада ўчирмасдан ёқиб чиқиш мушкул иш.

Мен сезиб турибман, юрагимда ўт-олов бор. Фақат шу ўт-олов бевақт ўчиб қолмаслиги учун, қачонлардир қоронғи кечаларда кимларнингдир йўлини ёритиш ва келиб исиниш учун уни қандай асрай, янада аланга олдириш учун нима қилай? Хуллас, истеъдодимни асраш ва уни камолга етказишим учун нима қилишим керак?

ОТАМНИНГ ЭСДАЛИГИДАН. Бир тоғлик отамнинг олдига келиб сўради:

— Мен ёзиб кўрдим ва қаттиқ ишонч ҳосил қилдим: шеър туқий оламан. Аммо зўр шеър ёзиш учун нима қилиш кераклигини билмаяпман.

Отам жавоб берди:

— Скрипкани созлаш билан иш битмайди, унда куй чала олиш керак. Даланинг борлиги яхши, унга ишлов бериш ва дон сепи олиш керак.

— Зўр шеър ёзиш учун нима қилиш керак?

— Нима қилиш керак? Ишла!

И Ш

Бизнинг ишни кимки деса: жонингга роҳат.
Майли, келиб роҳатидан тотсин, марҳамат!
Кубаччиликлар ёдгорликларидаги ёзувлар.

Мен — шеърга бандаман. Худо берган кун,
Ишлайман, тинмайман тонгдан шомгача.
Хожамга бу ҳам кам, баъзан ярим тун
Уйғотар, ишлатар яна тонггача.

Арава тортаман, елкамга тиркиш
Арава силкинса қаттиқроқ ботар.
Хожам аравага кўпроқ юк ортар,
Нетай, тақдиримга ёзилган шу иш.

Бу воқеа печа йиллар илгари бўлганди. Лекин мен ўша кун тафсилотини, худди кеча бўлгандай ҳанузгача яхши эслайман. Мен бу воқеани эслашни лозим топдим.

Мен шоир Ҳамзат Цадасанинг ўғли бўлсам ҳам ҳали у вақтларда ўзимни ҳеч ким танимасди. Овулдан олдин Маҳачқалъага, кейин Москвага кетдим. Йиллар ўтди. Адабиёт институтини тугатдим, ўнга китоб чиқардим. Битта китобим учун Давлат мукофотига сазовор бўлдим. Бир сўз билан айтганда шоир Расул Ҳамзатов бўлиб танилдим. Уйландим. Ўшанда яна қадрдон овулимни кўриб келишни ниҳат қилдим.

Кун бўйи болалигимда шатолақ отиб чопган кенгликларда, тенгдошлар билан қизғин суҳбат қурган, қояларга тикилиб турган жойларда, ёрларда, сувнинг шилдирашини тинглаган сой бўйларида кездим, мазорларда сукут сақлаб тин олдим, кейин оҳиста далаларда юрдим.

Америкада бўлганимда Форд заводида автомобилларни синовдан ўтказадиган тепаликни кўргандим. Менимча, ёзувчи учун мана шундай синов тепалиги ўзининг туғилган юрти ҳисобланади.

Аёллар бундай ўримидан қайтишаётган экан. Бундай пояларини тутамлайвериш қўллари қаварган, ўроқни ҳар серпаганда эгилавериб чарчаган аёллар дам олиш учун шундоқ йўл ёқасига ўтиришди. Мен уларга яқинлашдим.

Улар бу мавзуда аввалдан суҳбатлашиб келишаётганмиди ёки мени кўришганидан кейин суҳбат бошланганми, билмадим, аёллардан бири пенонасидаги терни артиб деди:

— Агар мендан дунёда нимани хоҳлайсан, тила тилагингни дейишса, Расул Ҳамзатовнинг енгил турмуш тарзини ва унинг ташвиш билмайдиган юрагини сўраган бўлардим.

— Сен Расулнинг юраги ўрнида бир бўлак нишлоқ бор, ҳеч қачон оғринмаган деб ўйлайсанми, — дея менинг тарафимни олди қариндош аёл.

— Эҳтимол, унинг юраги бир бўлак нишлоқ эмасдир. Лекин унинг бундай ўримида қатнашмаслиги бор гап. Уни хўжалиқда уриладиган занг меҳнат қилишга чорламайди, тушлик вақти бўлганини билдирмайди. У иш куни нималигини, унга қанча ҳақ ёзилишини, пул қандай ишлаб топилишини билмайди. Хаёлига нима келса шеър қилиб тўқийди, кўнгли тусаса кўпик айтиди. Нега у ташвиш чекиши керак? Нимадан ҳам юраги безовта бўларди? Шунинг учун мен унинг тақдирига ҳавас қиламан.

О, илтифотли аёллар! Мен сизга ўз ишимнинг машаққатини ва тўхтовсизлигини қандай тушунтирсам экан?

Мен оғир ўйлар билан овул томон йўл олдим. Овулдаги тош суячаларда оқсоқоллар суҳбатлашиб ўтиришган экан. Улар экинзор, келгуси йил ҳосили, тоғлар, яйловлар, ўсимликларнинг касалликлари, овулнинг ўтмиши тўғрисида хотиржам суҳбат қуришарди. Мен улар ёнига келиб салом бердим ва бўш тош суяга ўтирдим.

Битта оқсоқол кўйнидан янги газетани олиб варақлади, унда менинг шеърларим ҳам чиққанди. Суҳбат мавзуси шеърга кўчди. Чавандозга отига айтилган мақтовлар ёқади. Мен ҳам овулдошларим шеърларимни мақташларини умид билан кута бошладим. Ахир, Москвада, Маҳачқалъада мақтовлар айтилишига кўникиб бўлгандим. Лекин газетани ушлаб турган оқсоқол деди:

— Сенинг отанг Ҳамзат ҳам шеър ёзарди. Энди сен Ҳамзатнинг ўғли ҳам шеър ёзаясан. Қачон ишламоқчисан? Ёки умринг бўйи нон топиш қанақа қийин эканлигини билмасдан ўтиб кетмоқчимсан.

Суҳбат авзойи бундай узгаришини кутмаганим учун руҳсиз аҳволда жавоб қайтардим:

— Шеър ёзиш — менинг ишим.

— Агар шеър ёзиш иш бўлса, унда бекорчилик нима? Агар кўшиқ айтиш меҳнат бўлса, унда дам олиш нима?

— Ким кўшиқ хиргойи қилаётган бўлса, бу унинг учун дам олиш. Лекин шу кўшиқни ёзган шоир учун бу иш бўлган. Бундайин иш ҳордиқсиз ва уйқусиз, дам олиш ва таътил кунлари нималигини билмай давом этади. Айтайлик, мен учун қоғоз сизнинг экинзорингизга ўхшайди. Ҳарфлар мисоли дон, шеърлар эса бошоқлар.

— Бу гапларингнинг ҳаммаси қуруқ сафсата. Ҳеч қачон экинзор мени кўриш учун уйимга келмайди. Мен ўзим ишлаш учун далага чиқишим керак. Кўшиқ эса, сени ўзи келиб йўқлайди, ҳатто иссиқ ўринда ётган бўлсанг ҳам. Ҳар бир кўшиқнинг — бу энгингнинг тақиллатиб кириб келадиган меҳмон. Демак, ҳар бир кўшиқнинг ёзилиши — байрам. Бизнинг экинзоримиз эса, кундалик ҳаётий юмуш.

— Аммо шеърят, кўшиқ — бу менинг ҳаётим.

— Демак, сенинг ҳаётинг ҳаминча байрам. Кўшиқ ёзиш — бу истеъдоднинг иши. Истеъдоди бор одам кўшиқни тез ёзиб ташлайди. Агар кимда-ким истеъдоддан бебаҳра қолган бўлса, кўшиқ ёзиш учун ишлашига тўғри келади. Лекин бу масалада ишлаш жуда катта аҳамиятга эга эмас.

— Сиз бу борала ноҳақсиз. Негаки, кимки истеъдодсизроқ бўлса, санъатни енгил иш деб ўйлайди. Кўшиқ кетидан кўшиқ ёзаверади. Бошқача айтганда, кўпроқ пул топиш учун енгил-елпи иш қилади. Ҳақиқий истеъдод эса, зиммасидаги масъулиятни ҳеч қачон унутмайди, ҳар бир шеър ижод маҳсули бўлгани учун унга энг муқаддас, энг муҳим ишдай қарайди. Бу сизга тайёр кўшиқни куйлаш ёки ҳикояни ўқиб мазмунини сўзлаб бериш эмас.

— Унда сен бизга қандай ишларингнинг, ҳунарингнинг машаққатли жиҳатлари тўғрисида сўзлаб бер.

Даврада асосан кекса деҳқонлар ўтиришганди. Мен юксак шеърят ҳақида гап очдим ва тез орада англадимки, ўзим учун жуда оддий туюлган гапларни уларга тушунтиришим қийин. Охир-оқибат, сўзимни йўқотдим, бундан ўзим хижолат бўлдим, фикримни охирига етказмай гапимни тугатдим ва ҳаёлга толдим. Ушша кунги суҳбатда овул оқсоқолларининг қўли баланд келди. Мен уларга нима учун шеър ёзиш қийинлигини, умуман шеър ёзиш қанақа иш эканлигини тушунтириб бера олмадим.

Уша суҳбатга ҳам кўп йиллар бўлди. Лекин кимдир мендан уша саволга жавоб сўраса, ҳозир ҳам унга ишим нимадан иборат эканлигини, бошқа ишлардан нимаси билан фарқ қилишини ва нима учун шеър ёзиш қийинлигини тушунтириб бера олмасам керак.

Менинг иш жойим ўзи қаерда? Албатта, стол атрофида, тўғрироғи, ёзув столим атрофида. Лекин мен тоғ сўқмоғида сайр этаётганимда ҳам шеър устида ишлайман, сагрларимга мақбул сўзлар, оҳанглар ишлайман, айримларидан воз кечаман. Балки поезида кетаётганимдасиз, чунки ўзга мамлакатларга сафарга йўл олганимда Ватан ҳақидаги шеърларимнинг ғоялари кела бошлайди. Самолётда ҳам, трамвайда ҳам, шаҳарнинг марказий хиёбонида ҳам, ўрмонда сайр этганимда ҳам, соҳил бўйида ҳам, вазир қабулида ҳам, хуллас, ер юзининг қаерида бўлсам уша жой менинг экинзорим — менинг иш жойим ҳисобланади.

Мен қачон ишлайман? Эрталабми ёки кечкурун? Менинг иш вақтим қанча давом этади? Саккиз соатми, ёки олти соат? Эҳгимол, уни икки соатдир, ёки ундан ҳам кўпдир? Агар иш соатим шунча кўп экан, нега мен иш ташлаш эълон қилмаяпман? Нега саккиз соатлик иш куни учун курашмаяпман?

Ҳамма гап шундаки, мен эсимни таниган кундан ҳар доим ишлайман. Овқатланган вақтимда ҳам, театрда ҳам, мажлисда ҳам, овда ҳам, тўйда ҳам, мотамда ҳам, транспортда кетаётганимда ҳам, байрамда ҳам... Ҳатто ишим тушимда ҳам давом этади. Бундай ўйлаб кўрсам, ўзи аллақачон иш ташлаш эълон қилишим керак экан?

Қандай ишлайман? Бу саволга жавоб бериш ҳаммасидан қийин. Баъзан менинг ишим ҳам бошқа ишларга ўхшайди деб ўйлайман. Баъзан эса ишим фақат ўзимга хослигини сезаман, уни ер юзида яшаётган одамларнинг бошқа бирон ишига ўхшатиб бўлмаслигини тушунаман.

Баъзан менга шундай туюлади, атрофимдаги ҳамма одамлар ишляпти, мен бекор юрганга ўхшайман. Баъзан эса, фақат мен ишляпман, атрофимдаги бошқа одамлар бекор юргандай туюлади.

Кушларга нима? Ҳаёти давомида битта қўшиқни куйлайди, уни ҳам катта қушлардан ўрганган. Жилгага нима? Минг йиллардан буён бир хил овоз чиқариб жилдирайди. Мен эса ўзимнинг қисқа умримда яна узоқ йиллар янграб турадиган қўшиқлар яратишга ингилишим керак.

Шубҳасиз, биринчи бор далани шудгор қилган одамга осон бўлмаган.

Агар далани мингта одам шудгор қилган бўлса, минг биринчи одамнинг шудгор қилиши осонроқ кечади. Агар мингта одам шеър ёзган бўлса, минг биринчи одамга шеър ёзиш қийин кечади.

Ҳа, бободехқоним, менинг ишим қайсидир жиҳатлари билан сенинг ишинга ҳам ўхшайди. Шунинг учун сен менга ҳар куни дам оладиган, ҳар куни байрам қиладиган бекорчиларга қарагандай қарама. Мен ҳам уйқусиз узун кечаларда сен ўз далагини уйлагандай ўз экин майдонимни ўйлаб чиқаман. Сен экин учун энг сара уруғларни танлайсан. Мен ҳам шеърим учун дунёдаги барча сўзлар орасидан энг маъқулларини излайман. Бундай сўзлар мингтадан битга бўлади. Мен ҳам ишга киринадиган, сўзлар майсадай унадиган ва мул-кўл ҳосилни кўтарадиган дақиқаларни орзиқиб кутаман. Менда ҳам ишлов бериш ва чопиққа тушадиган вақт бор, чунки сенинг далагга ўхшаш менинг экин майдонимда ҳам ёввойи ўтлар ўсади. Ахир, энг замонавий машиналарда ҳам донни ёввойи сулидан тозалаш қийин. Керакли сўзлар орасидан ёввойи сўзларни ажратилиш ва уларни олиб ташлаш эса бундан ҳам қийинроқ.

Сен экинзорим совуқдан, дўлдан, қурғоқчиликдан зарар кўрмасин деб куюнасан. Мен шундай қўшиқлар яратиш истайманки, улар энг хавфли душман — вақтни писанд қилмасин. Истайманки, улар яна юз йиллар янграсин.

Менинг ижод маҳсулимга ҳам биг, чигиртка, кемирувчиларга ўхшаш зараркунандалар хавф солади. Улар ижод маҳсулимини ғажини, бутунлай йўққа чиқариши ёки одамлар кўрганга юз ўгирадиган даражага солиши мумкин. Бу кемирувчилар сенинг экиннингта хавф солувчи сичқон ва юмронқозиқлардан жуда кагга, уларга қарши курашилиш ҳам қийин, эҳтимол, уларга қарши курашилишнинг узи бефойда.

Печкада ўт ёнар, утирмай ёвуқ,
Жунжийман, тирқишдан уради шамол.
Игнадай тешиқдан туядай совуқ
Киради деб, бежиз айтишмас мақол.

Қушигимда қолса бирон-бир бушлиқ,
Тиғчим йўқолади этгунча барҳам.
Чунки одам каби жунжикар қушиқ,
Сўзлар аро ўтса қилдай шамол ҳам.

Мен ижод маҳсулимини одамларга тақдим этаман. Доғистоним ва бошқа эллардаги одамлар унинг мазаси ёки таъини, ўзига хос таъмини билишлари керак. Ишқилиб, унинг таъми бошқа ижод маҳсулларининг таъмига ўхшаб қолган бўлмасин.

Эсимда, болалигимда отам боғламга боғлиқ боғлашни ўргатганди. Мен боғламни тизсамда босиб, боғлиқни қаттиқ тортиб боғлаётган вақтимда отам уқирганди:

— Расул, кўзингга қара, боғлиқни қаттиқ боғлама.

Энди ёзаётган мисраларимдан кўнглим тўймай, мос сўзларни тополмай қайта-қайта ўчириб ёзаётган кезларимда, барибир, шу шеърни тугатиб қўйишим керак деб қийналиб турган вақтимда, баъзан отамнинг ўша ўғити ёдимга тушиб менга далада бўлади: “Расул, кўзингга қара, боғлиқни қаттиқ боғлама”.

Ҳар йили бир хил ҳосил олиб бўлмайди. Бир йил бугдойдан шундай ҳосил кўтариладими, тапишга машина етишмайди, қўйишга омбор топилмайди. Кейинги уч йилда эса, далада майса кўкармайди. Менинг иш унумим ҳам шундай. Баъзан ёзиш учун жиддий тайёргарлик кўраман, сара сўзларни олдиндан мўлжаллаб кўяман, лекин кўнгилдагидек шеър ёзила қолмайди. Шунда таржимага мурожаат қилишга тўғри келади, на илож, Канададанми, Австралияданми ёки бошқа мамлакатданми бугдой сотиб олишимиз керак. Ахир, юрагимдаги шеър қоғозга кўчгиси келмаётган бўлса, бу масалада ҳеч қандай техника, ҳеч қандай кимёвий ишлов ёрдам бермайди.

Нима ҳам қила олардик? Агар ҳар бир саёҳат, ҳар бир уриниш муваффақиятли якунланаверганда эди ҳамма бахтиёр, ҳамма уйда хурсандчилик бўларди. Агар ҳар йил замин мўл-кўл ҳосил тугаверганда ҳамма туқ-фаровон яшарди. Агар қоғозга ёзилган ҳар бир нарса қўшиққа айланаверганда, одамлар аллақачон оддий сўзларда суҳбатлашишмасди, бир-бирига қараб қўшиқ айтишарди. Афсуски, қўшиқ ёзиш жуда қийин иш.

Мен Доғистондаги, Грузия, Арманистон ва Болгариядаги вино заводларида, Пльзень пиво заводида бўлганман. Назаримда, шоирлар ва вино тайёрловчилар ишларида қандайдир ўхшашликлар бор. Ўзига хос жиҳатлар, топқирликлар уйғундай. Худди вино бочкаларда сақлангани каби шеър ҳам қалбда маромига етказилиши лозим. Маромига етган шеърда эса, яхши вино каби қалбга кўтаринки кайфият бағишловчи сирли бир нарса бўлади. Эҳтимол, шу жиҳати билан шеърят ва вино бир-бирига ўхшаб кетади.

Баъзан овуллардаги магазинларга вино бочкаси билан машиналарда олиб келинади. Худди шундай Буйноқ заводи винолари овулдаги магазинларга бочкаларда тарқатилади.

Бочкада вино олиб келаётган машиналарни кўришлари билан йиғитлар овулниң ҳар томонидан бир-бирларига сир бой беришмай гўё хотиржам, аслида эса шошилиб магазин томонга оқиб кела бошлайди. Улар чўпон новга туз солганда қўйлар қуршаб олгандай, виноли бочкалар атрофида гирдиканалак бўлишади.

Вино кўзаларга қуйилади. Шубҳасиз, ҳамма винодан хўшлаб кўради. Ўша заҳотиёқ уларнинг винодан ҳафсалалари пир бўлади ва эътирозлари тилга кўчади.

— Шу ҳам виноми, сувдан фарқи йўқ.

— Сойдаги сув деяверинг.

— Нега мени айблайсизлар? — дея ўзини ҳимоя қилади сотувчи. — Кўрдинглар, виноли бочкаларни машинада олиб келишди. Ўзларинг виноли бочкаларни туширишга ёрдам бердинглар. Менинг айбим нима? Менга қандай вино олиб келинса, ўшани сотаман. Хоҳамасанглар, сотиб олманглар.

Маълум бўлишича, шаҳардаги омбор мудири туманларга тарқатишдан олдин бочкадаги винодан қуйиб олиб, ўрнини сув билан тўлғазиб дер экан: “Тумандагилар шундай вино бераётганимизга ҳам шукур қилишсин”.

Туман омборидагилар ҳам бочкаларни овулларга тарқатишдан олдин ўша ишни такрорлашиб, дер эканлар: “Овулдагиларга шундай вино ҳам булаверади”. Йўлда шофёр ва хизматчилар чанқовбосди қилишиб, ўз насибаларини идишларига қуйиб олишиб, ўрнини жилга суви билан тўлатишади. Натижада, бочкада сув қўшилган вино эмас, сувга вино қўшилган алақандай бемаза аралашма пайдо бўлади.

Баъзан шеър деб тақдим этилган нарсаларни ўқиганда ҳайрон қоласан. Уларда нима кўпроқ: шеърятми ёки сўзбозлик? Бундай тизмаларни ижодхонасида ўтириб ишлашга тоқати йўқ шоирлар қоралашади. Аммо шалдираган жилга денгизга, ялқов пиёда Маккага етиб бормайди. Агар икки чавандоз битта отга минганса, улар бир-бирини ушлаб олишади. Истеъдод ва иш битта отда шундай кетишади.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ. Истеъдод ва иш шеърда бирлашини керак, худди ханжар қинга жойлашгандай.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Мен ҳам болалигимда кучадан бери келмасдим. Мактабда ўқиб юрганимда шеър ёза бошладим. Лекин ўтириб шеър ёзишга ҳам, адабий китоб ўқишга ҳам, уй вазифаларини бажаришга ҳам сабрим чидамасди. Стулга ўтир дейишса, бир жойда тинч ўтира олмасдим. Пайт нойлаб кўчага чопардим. Ҳозир ҳам столга ёнишиб ўтириб, сабр-бардош билан ишлайман деб айтишим қийин.

Бир куни отам мени дарс тайёрлатиш учунми, ёки шеър ёздиратиш учунми стулга ўтқазиб бир дақиқага уйдан чиқди. Отам эшикни

ёпинга ҳам улгурмади. Мен стулдан сакраб тулиб томнинг устига
чоқдим. Мени томнинг устида кўрган отам онамга буюрди:

— Илгакка осилган арқонни олиб кел.

— Нима қиласиз?

— Расулни стулга боғлаб қўймоқчиман, бўлмаса ундан отам
чиқмайди.

Отам ишонилмасдан мени стулга боғлади ва пешонамга сески
чертиб деди:

— Мана шу ердагини қоғозга кучир!

Қанийди, биз ёзувчиларни кимдир вақти-вақти билан икки
столимиз ёнига шундай боғлаб қўйса.

Эҳтимол, бош яхши ишлар. Лекин бош ишлаганда қўл ишламаса
бу буғдой майдаламасдан қуруқ айланаётган тегирмонга ўхшайди.

**ШАНГРЕЙ, УНИНГ ЎГЛИ ВА БЕШ СЎМЛИК ҲАҚИДА
ҲИКОЯТ.** Яқин ўтган замонда, Хунзах томонда Шангрей деган
бадавлат ва ҳурматли киши яшаган экан. Унинг фаровон турмушдан
талтайиб кетган ёлғиз ўгли бор экан. Шангрей ўглининг овулидаги
бошқа кишиларга ўхшаб ишлаштини, меҳнатда суяги қотишини
истар экан. Қариндошлари ва отасининг қадрдонлари уни жуда
эркалатиб юборган экан. Унга кимдир от, кимдир ханжар, кимдир
камзул совға қилса, кимдир пул берар экан.

Бир куни Шангрей қаттиқ касал бўлиб қолибди. Ҳеч қандай
дори-дармон унга таъсир қилмабди. Қариндошлари ва қадрдонлари
унга нарвона бўлиб сўрашибди:

— Сенинг соғайиб кетишинг учун яна нима қилайлик?

— Мен дардимга нима дармон бўлишини биламан. Лекин сизлар
бу орзу-ниятимни рўёбга чиқара олмайсизлар.

— Айт, қўлимиздан келган барча ишни қиламиз.

— Агар ўглим ўзи меҳнат қилиб беш сўм топса ва уни менга
узатиб “Ота, шу пулни олиб қўйинг” деса, ўшанда соғайиб кетаман.

Икки кундан кейин ўғил отаси ёнига келиб беш сўм узатиб
деди:

— Ота, шу пулни олиб қўйинг. Мен бу пулни Қойсу дарасида
дарахт кесиб топдим.

Ота бир ўглига, бир пулга қаради. Кейин пулни оловга ташлади.
Ўғли сесканиб ҳам қўймади. Фақат юзига тарсаки тортилгандай,
оқариб кетди.

Аслида, бу пулни унга ёш бола нарса қийналиб юрмасин деб
тоғаси берганди.

Бир неча кундан кейин ўғил яна касал отаси ёнига келиб, пул
узатди:

— Гўнбдаги янги йўл қурилишида ишлаб топдим.

Ота бир ўғлига, бир пулга қаради. Кейин пулни ғижимлаб, ердан улоқтирди. Ўғил сесканиб ҳам қўймади. Маълум бўлишича, бу пулни унга отасининг қадрдони берган экан.

Ўғил учинчи бор отасининг олдига келди ва учинчи бор беш суманикни узатди. Отаси ўглининг юзига ҳам қарамасдан беш суманикни икки бўлак қилиб йиртиб, ерга ташлади. Шу заҳоти ўғил лочиндай ташланиб, ердан пул бўлақларини олди ва силаб-сиплаб тўғрилади. Отасига таъна қилди:

— Мен бу пулни оддий қоғоздай йиртиб ташлашингиз учун отхона тозалаб топганим йўқ. Қаранг, қўлларим қавариб кетди.

— Билдимки, сен бу пулни чиндан ҳам ишлаб топган экансан.

Шанрейнинг кайфияти кўтарилди, соғая бошлади ва тез кунда бутунлай тузалиб кетди.

Шундай, пулнинг қадрини уни ҳалол меҳнат қилиб топган одам билади.

Эҳтимол, шеърда ҳам шундай. Агар шеърни қийналиб ёзган бўлсанг, ундаги ҳар бир сўз, ҳар бир ўхшатиш сен учун азиз. Агар сен гоёни кўчадан топиб, йўл-йўлакай ёзган бўлсанг, ундан бебаҳо шеър чиқмайди.

Тан бераман заргар қўшнимга,
Ўз ишини билади чиндан.
Бир зумгина қараб буюмга,
Ажратади мисни олтиндан.

О ўқувчим, ўзингсан зукко,
Менда бўлса эди зийрак кўз.
Аниқлардим сатрлар аро,
Қайси бири миси чиққан сўз?

Агар мазали балиқ таом егинг келса, ўзинг қўлга бориб балиқ тут. Бургут шамолга қарши учади, балиқ оқимга қарши сузади. Шоир ҳам хоҳ у қувончли, хоҳ у ғамли бўлсин уйғонган туйғулари асосида шеърлар ёзади. Бир кун Абуголиб шундай воқеани сўзлаб берганди.

БАЛҲАР КУЛОЛЛАРИ, УЛАРНИНГ ТУВАҚЛАРИ ВА ЯРАМАС ХАРИДОРЛАР ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Балхарлик кулоллар тайёрлаган сополларини хуржунларига солишиб, эшак ва хачирларига юклашди. Кейин сотиш учун шаҳарга йўл олинди. Йўлда яқин овулдаги шумтака йигитлар дуч келишди.

- Туваксозларга йўл бўлсин, узоққа бораянчисизларми?
- Шаҳарга тувакларни сотгани кетаяпмиз.
- Қанчадан?
- Кичкина туваклар ўн тийиндан, катта туваклар беш тийиндан.
- Нега бундай?
- Чунки кичкина тувакни тайёрлаш каттасини тайёрлашга нисбатан қийинроқ.

Шумтакалар балхарлик кулолларнинг барча сополларини сотиб олишди.

— Ишимиз ҳалол, бизда фирромлик йўқ, — дейишиб кулоллар уловларини орқага буришди. — Ҳали бу туваклар неварангизга ҳам хизмат қилади.

Кулоллар довоига кўтарилганда дам олиш учун ўтиришди. Улар тепадан тоғ сўқмоғига қарашди ва ўзларидан тувак сотиб олган йигитлар нима билан шуғулланаётганларига қизиқиб қолишди. Йигитлар тувакларни жар ёқасига териб қўйиб, йигирма метрлар узоқликдан мўлжаллаб тош отишаётган экан. Афтидан, улар ким кўп тувак синдириш бўйича мусобақа утказишаётганди. Тувакка тош текканда чарсиллаб синар ва жарликка қуларди. Бу ҳолат йигитларга завқ бағишларди.

Кулоллар буйруқ берилгандай сакраб туришди. Ханжарларини қинидан чиқаришиб безорилар томон ўқдай учинди.

— Ярамаслар нима қилаяписизлар? — дея ҳайқаришди кулоллар.
— Биз сизларга энг сифатли сополларимизни сотган эдик. Сизларда виждон деган нарса борми ўзи?

— Нега биздан ранжияписизлар? — ҳайрон қолиб сўрашди йигитлар.

— Сизлар ўз маҳсулотларингизни бизга сотдинглар. Биз сополларингиз учун яхшигина ҳақ тўладик. Туваклар энди бизники, уларни синдираётганимиз билан нима ишларинг бор? Хоҳласак уларни синдирамиз, хоҳласак уйга олиб борамиз, хоҳласак йўлга ташлаб кетамиз.

— Тувакларни сизга сотган бўлсак ҳам улар бизга бегона эмас. Биз оддий туфроқни тувакларга айлантириш учун қанча меҳнат сарфлаганмиз. Шундай чиройли, кўзни яйратадиган тувакларга айланиши учун қанча меҳримизни берганмиз. Бу тувакларни ясаганимизда, улар одамлар корига ярайди, кимларгадир фойдаси тегади деб ўйлаганмиз. Тувакларни сизга сотаётганимизда, уларга бўза қуясиз, булоқ сувидан тўлдирасиз ёки гул ўстирасиз деган ниятда бўлганмиз. Сизлар эса бизнинг қанча меҳнатимизни, қанча яхши ниятларимизни тош билан ваҳшийларча уриб, майда-майда

қилиб жарга қулатдингиз. Сизлар ҳеч нарсанинг фарқига бормайдиган безори болалар сайроқи қушларга тош отгани каби бизнинг меҳнатимиз ва меҳримиз сингган сополларимизга тош отдинглар.

Кулоллар йигитларга пулларини қайтиб бериниб, бутун қолган тувакларни йиғиштириб олишди ва ғамгин ҳолда уйларига қайтишди.

Дунёда бирор нарсани яратиш учун бутун кучини, зеҳнини, меҳрини берган ва меҳнати маҳсулини кўрганда қувонган одам борки кулолларнинг ғамгин ҳолатини тушунади.

Абутолибнинг бу ҳикояси менга олис Японияда кўрган денгиз тубидан марварид излаётган қизларнинг заҳматли меҳнатини эслатди. Чиройли, келишган қизлар денгиз тубига шўнғиб, мумкин қадар кўпроқ молюска чиғаноқларини териб белидаги халтачаларга солишиб олиб чиқишарди. Олиб чиқилган чиғаноқларнинг биттасидагина марварид бўлиши мумкин. Лекин марваридли чиғаноқ бўлиши учун минглаб чиғаноқларни олиб чиқиш керак. Ўша марваридли чиғаноқни олиб чиқиш ва улардан шода пайдо қилиш учун неча марталаб денгиз тубига шўнғишга тўғри келади.

Худди шундай оддий суҳбатларда ишлатиладиган сўзлардан саралаб олиб, улардан марварид-кўшиқ яратиш осон эмас. Барча оддий сўзлар, барча воқеалар, барча туйғулар, барча ҳаётий тажрибалар мисоли денгиз тубидаги сочилган марваридли чиғаноқлар. Денгиз тубига тўхтовсиз шўнғиётган марварид изловчиларнинг иши оғир. Бунинг учун қанча саломатлик, бардош, интилиш, ирода ва тажриба керак. Шунингдек, бундай ишда омад жуда ҳам зарур. Марварид изловчиларнинг сабр-бардоши, кумуш идишга безаклар чизаётган кубачинлик мисгарларнинг сабр-бардоши — булар бир вақтнинг ўзида ҳам истеъдод, ҳам меҳнат.

Қачон учса толмас шеърнинг қаноти?

Жавоб берар тоғликларнинг ҳикмати:

Шеърда бўлса кубачинлик саботи,

Шеърда бўлса усталарнинг санъати.

ҲАР БИР ТОҒЛИК БИЛАДИГАН ҲИКМАТЛАР.

Балоғатга етмаган қизингни турмушга берма.

Дарёга яқинлашмагунча чоригингни счма.

Ўрмонда учаётган илвасинни овламасдан олдин, уни пиширини учун қозонга олов ёқма.

Қора-қунғир тулки териси биринчи бўлиб кўрганники эмас, уни овлаган овчиники.

ЭСДАЛИКДАН. Бошимдан ўтган бу воқеани сўзлаб бергим келмайпти. Чунки унда мақтанадиган жойнинг ўзи йўқ. Лекин воқеаларни бир бошдан сўзлаётганимми, уни бир чеккага суриб қўя олмайман. Тоғликлар бекорга айтишмайди: “Агар киндигинггача сувга тушган бўлсанг, тўла чўмилиб чиқ”, “Агар халтани очсанг, уни охиригача қоқ, нима ичида бўлса тушсин”.

Мен ҳозир ёзаётган китобимни, агар кўнгилсиз воқеа юз бермаганда аллақачон тугатган бўлардим. Ҳозир айнан шу ҳақда ёзмоқчиман.

Одатда, туркум тўпланшга киришсам ёки китоб ёзишни бошласам қаерга борсам ҳам қўлёмаларни ўзим билан олиб юраман. Шу тариқа қўлёмалар мен билан бирга кўнлаб мамлакатларда бўлган. Албатта, қўлёмаларни йўлга шундай кўтариб юриш учун олмайман. Меҳмонхоналарда тонг пайтида уларни кўздан кечиришга, бир-иккита янги саҳифа ёзингга вақт бўлади. Бу қўлёмма ҳам денгиз орғи мамлакатларида ҳам бўлиб қайтган.

Бир гал Брюсселдан қайтар эканман Москвадаги “Москва” меҳмонхонасининг саккизинчи қаватидан жой олдим. Гап очилдими айтиб қўяй, мен учун “Москва” меҳмонхонаси оддий меҳмонхона эмас. Айнан шу меҳмонхонада Москвада кечган умримнинг ярми ўтган десам сира муболаға қилмайман.

Бу меҳмонхонадаги маъмурлар, қаватдаги навбатчилар, хизматчиларнинг бари менга таниш, улар ҳам мени танишади. Менинг айнан “Москва” меҳмонхонасидан жой олишимни москвадаги танишларим яхши билишади. “Расул Москвада” деган сўз, улар учун меҳмонхонага келишлари учун бир сабабдай бўлиб туюлади.

Меҳмонхонадаги хонамга кириб юз-қўлимни ювмасимдан телефон жириглайди, эшик тақиллайди. Тезда хонада ўтиришга ва ҳатто эмин-эркин юришга жой қолмайди. Тугри, меҳмонхона хонаси ўз уйинг эмас, лекин биз тоғликлар қадимий одатимизга кўра меҳмондан учинчи куни ким эканлигини сўраймиз. Ҳамма келганлар ҳам уч кунини хонамда ўтказмаганигини ҳисобга олсак, айрим меҳмонларнинг ким эканлигини кейинчалик ҳам билмаганман.

Шундай қилиб, кунлардан бир куни мен Брюсселдан қайтишда ҳар доимгидай “Москва” меҳмонхонасидан жой олдим, ҳар доимгидай хонада меҳмонларим кўп эди. Баъзи бирлари хориж

сафаридан эсон-омон қайтганим билан табриклаш учун, бошқалари шундай ҳеч қандай сабабсиз келишганди. Уларнинг айримларини ўзим чақиргандим, айримлари таклифсиз бостириб киришганди.

Хонада шовқин-сурон солиб аввал кимнидир роса мақтадик, кейин шовқин-сурон солиб кимнидир қораладик. Кулишдик ва ичдик. Қушиқ айтдик ва яна ичдик. Бу вақтда хона кимдир стол остида ҳўл ғўла ёққандай сигарета тутунига тўлганди.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ, уни учта сабаб эрта қаритган. Биринчиси, таклиф этилганлар келиб бўлишган, барча бир кишини кутаянти, у бўлса кечиккандан кечикаяпти. Иккинчиси, хотин аллақачон овқатни стол устига қўйиб бўлган, ароқ олиб келишга кетган ўғлининг қораси сира кўринмайди. Ниҳоят, учинчи сабаб: ҳамма меҳмон кетиб бўлган, базм давомида миқ этмай ўтирган битта меҳмон остонада тўхтаб тинмай гапиряпти. Гуё у сукут сақлаганининг ҳиссасини чиқариш учун гапиришдан тўхтамайди, хайрлашини хаёлига ҳам келтирмайди.

Қанча чарчаган бўлмагин, қанча уйқу босмасин унинг бўлмағур гапини тинглашга мажбурсан. Ишқилиб, тезроқ гапини тугатсин, тезроқ кетсин деган ниятда барча гапини маъқуллайсан. Лекин сенинг маъқуллашларинг унга илҳом бағишлайди, янги-янги бўлмағур гапларни топади.

Ўша кечаси менинг хонамда худди шундай меҳмон бўлганди. Ҳозир мен у ҳақда ва жуда хунук оқибатлар билан тугаган ўша кеча ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. Ҳаммадан кеч қолган ва кўп ичиб қўйган бу меҳмон гандирақлаб менинг елкамга осилди, кетмакет чекиб сигарета қолдигини тўғри келган жойда — стулнинг суянчиғида, деразанинг тоқчасида, қоғозларим тахланган стол устида, чамадонимнинг металл қисмида эзгилаб учирди ва сигарета қолдигини тўғри келган томонга иргитди.

Аввал у мени мақтади, эътироз билдирмадим. Кейин у ўзини мақтади, эътироз билдирмадим. Сўнгра у хотинини мақтади, жим қулоқ солдим. Ниҳоят, у мени ҳар хил бўлмағур гаплар билан ҳақорат қилишга ўтди, мен индамай чиладим. Фақат ҳорғин уйга голдим: “Ҳозир у ўзини сўкади, кейин бошлаб хотинини сўкади”. Чунки унинг гапи мантиқан шундай давом этиши керак эди. Аммо у гапининг ўзини сўкиши керак бўлган жойига келганда бирдан тўхтади ва гандирақлаб ўз хонасига ухлагани кетди. Тўғри, унинг кетгани мени ранжитмади. Лекин у кетар экан эртага албатта келиб гапини давом эттиришини айтди.

Баъзан айтишади: меҳмонга қайси томондан қарасанг ҳам чиройли кўринади, лекин меҳмоннинг елкаси ҳаммасидан гузал. Шу кеча бу гапнинг нақадар тўғрилигига яна бир карра ишонч ҳосил қилдим. Хонамдан кетаётган меҳмоннинг елкаси менга жуда гузал кўринди.

“Хайрият, — дедим енгилгина нафас олиб, — барча ғалвадан кутулдим. Энди хотиржам дам олсам бўлади”. Мен эшикни ёпиб, ўринга чўзилдим ва кўрпани устимга торгдим. Ўша заҳоти қаттиқ ухлаб қолибман. Жуда хотиржам ухлардим, гўё ташқарида ёмғир томчилаяпти, мен эса иссиқ чакмонга ўраниб олганман. Туш кўрибман, тушимда гулхан ёнида чакмонга ўраниб ётибман, чўпонлар гулханга ўтин қалаб туришибди. Гулхандан куюқ тутун кўтарилибди, кўзларим ёшланибди, кўзим ачибди. Кейин бирдан новвойхонада юрибман, ҳаммаёқ иссиқ, куйган ҳил келаяпти. Кейин бирдан дўстларим билан шаҳар ташқарисида кабоб пишираётган эканмиз.

Кўзларим тутундан ачишиб уйғондим. Ўрнимдан турдим, ҳеч нарсани кўрмадим. Хона тутунга тўлган, гилам, парда, эшик ёнаяпти. Дераза томонга интилдим. Қарасам, чамадон ловиллаб ёнаяпти, қўлёзма қулга айланганди.

Бу чамадон мен билан дунёнинг барча биринчи тоифали меҳмонхоналарида бўлганди. Қанча мамлакатларни бирга кезгандик. Қанча божхоналардан ўтгандик. Тўғри, унинг ичида кўп нарса бўлмасди. Дўстларга совға сифатида олинган бир шиша ароқ ёки бирор қути ортиқча сигарета, ёки хотинимга олинган кофта. Лекин шу арзимас нарсалар ҳам баъзан божхона хизматчиларида қизиқиш уйғотиши мумкин эди.

Не қилайки, бирон божхонада куйиб адо бўлмаган чамадоним Москвадаги сокин меҳмонхона хонасида куйиб қул бўлганди.

Мен шошганимдан ёниб турган чамадонимни қўлим билан олиб ваннага ташладим ва сувни очдим. Вишиллаб тутун кўтарилди. Шундагина чамадонни олганда қўлимни, юзимни куйдирганимни сездим. Лекин чамадон турган стулни, ёнаятган нардани, гиламни ўчиришим керак эди. Мен меҳмонхона навбатчисига телефон қилдим.

— Мен ёнаяпман, — дея гўшакка қичқирдим. — Мени кутқаришга келинглар.

Навбатчи аёл Расул севги ўтидан бошқа нарсадан ёниши мумкин эмас деб уйлади шекилли, оналарга хос меҳрибонлик билан овутди:

— Расул, жўшқинсиз. Ухланг, эрталабгача ҳаммаси ўтиб кетади.

О, аёллар! Сизга неча марталаб ёлғондакам ёнаяпман дедим, сўзларимга дарҳол ишониб ёрдамга келдингиз. Ҳаётимда биринчи бор чинакам олов ичида қолганимда, менга ҳеч қайсингиз

инпонмадингиз. Мен жасур уг учирувчи каби ёлгиз узим олов билан курашдим. Ниҳоят, бир амаллаб ёнаётган стулни, пардани, гиламни, полни ўчирдим.

Туғри, мен олов устидан ғалаба қозондим. Лекин ёнғин ўчугунига қадар менга энди ҳеч қачон қайтариб бўлмайдиган зарар етказишга улгурганди.

Ўша маст меҳмон сигарета қолдиғини тўлиқ ўчирмасдан отган экан, у чамадонимга тушибди. Ёнғин сигарета қолдигидан бошланибди. Чамадондаги кўйлақларим, костюмим, Брюсселдан олган совғаларим ёниб кетибди. Меҳмонхона маъмурияти ёнган стул, парда, гилам ва етказилган бошқа зарарлар учун менга жуда катта миқдордаги жарима ёзди. Ўзим эса шифохонага даволаниш учун ётдим. Уйга телефон қилиб, хотинимга муҳим иш билан ушланиб қолишимни айтдим. Тузукроқ баҳона тополмаганим учун сабабини кейинги сафар телефон қилганимда айтаман дедим. Битта сигарета қолдиғи менга шунча ташвиш келтирди.

Ёнган нарсаларим асосий йўқотишим олдида арзимасдир. Чунки ўша чамадонда қўлёзмаларим ҳам бор эди. Мен уларни икки йилдан буён тузатиб, тўлдириб келаётгандим.

ДЕЙДИЛАР, энг катта балиқ қармоқдан чиқиб кетган балиқ, энг семиз така ўқ тегмаган така, энг чиройли хотин сени ташлаб кетган хотин.

Қўлёзмамнинг кўплаб саҳифалари кулга айланганди. Энди мен тушундимки, айнан ўша кулга айланган саҳифалар энг яхши саҳифалар эди.

Бундан ташқари, қармоқдан чиқиб кетган балиқ меники эмасди, отилган ўқ тегмаган така ҳам меники эмасди, ташлаб кетган аёл ҳам менга тааллуқли эмасди. Ёнган саҳифалар эса фақат меники эди. Уларни узим ўйлаб топдим, қалбимдан ўтказдим, ёзиш азобини чекдим. Ҳар бир саҳифа устида қанча тунларни бедор ўтказдим, уларга қанча кунлар қалбим кўрини бердим. Шу боис қўлёзмалардан айрилганда жуда қийналдим. Энди армон билан ўйлайман, агар қўлёзмам куйиб кетмаганда айнан шу китобим менинг энг яхши китобим бўлар эди.

Мен стим боладай мунгайиб қолдим. Гуё экинзордан бугдой ўриб олингану, йиғиб кетилган, фақат бир боғламни олиш эрдан чиққан. Мен ўзимни далада сўншайиб турган ўша боғламдай сездим.

Куйган саҳифалардаги ҳар бир ҳарф менга дурдай туюларди. Хотирамда қолган мисралар қимматбаҳо марвариддай нур тарата бошляди.

Тақдир зарбасидан шу қадар эсанкираб қолгандимки, икки йилгача ёниб кетган саҳифаларни қайта ёзишга жазм эта олмадим.

Бир оз ўзимга келиб қайта ёзиш учун стулга ўтирганимда сездимки, албатта, илгаригидай ёзишга қурбим етади ва лекин куйган саҳифаларни қайтариш энди ҳеч қачон қўлимдан келмайди.

Агар эр-хотиннинг эркатои боласи вафот этса, улар яна фарзанд кўришади, яна аввалгидай эркалашади, лекин у бошқа бола бўлади, ҳеч қачон вафот этган боланинг ўрнини боса олмайди.

ДЕЙДИЛАР, шеър сувдан холи бўлишни истади. Дейдилар, шеър оловдан яралган, шоир ижод пайтида ёниши керак. Тўғри, шеърда сув бўлмаслиги лозим. Бироқ, Яратганининг ўзи шеърини қўлёмаларни мен меҳмонхонада бошимдан кечирган оловдан асрасин.

АБУТОЛИБНИНГ УЙИГА ЎҒРИ ТУШДИ. Бу қандай юз берган билмайман. Бир куни ҳеч ким йўқ пайтида Абутолибнинг уйини ўғри уриб кетибди. Дарҳол нималар йўқолганини текшириб кўришган: қизининг тилла соати, тилла узуги, тилла сирғаси ва бошқа тақинчоқлари ўғирланган. Жунли пальто, кўйлақлар, туфли, пул ҳам йўқ. Абутолибнинг хотини ўзида кетинишга оз қолди, қизи кўрпачага ётиб юм-юм йиғлади. Абутолиб бошқа хонага ўтди, полга ўтириб сурнайини чала бошлади.

Хотини хонага кириб Абутолибга дағдаға қилди:

— Бошимизга шундай кулфат тушиб турганда, сурнай чалишга қандай ҳақдингиз сиғди? Тезроқ милицияга, прокурорга чопинг...

— Қанақа кулфат? Шеърларимнинг ҳаммаси жойида. Ёзган қоғозларимни қандай кўйган бўлсам, шундай ҳолича ётибди. Ўғрилар уларга қўлини ҳам теккизишмабди. Нега энди ўғрилардан ранжишим керак?

— Сизнинг шеърларингиз кимга ҳам керак? Бунинг устига лак тилида ёзилган бўлса.

— Сен ҳеч нарсани билмайсанда. Шундай одамлар бор ўзларини шоир санашади, қилган ишлари бошқаларнинг шеърларини ўғирлаш. Оллоҳга шукур, ёзган шеърим жойида. Бу шеърни ёзиш учун бир йилдан кўпроқ меҳнат қилгандим. Агар шу шеърим йўқолса, буни кулфат деса бўларди. Бунинг устига эски сурнайимга ҳам тегишмабди. Нега хурсандлигимдан сурнайимни чалмаслигим керак экан? Абутолиб хотини ва қизининг гили-бидисига эътибор бермай сурнай чалишда давом этди.

ЭФЕНДИ КАПИЕВ АЙТГАНДИ. Иссиқ ёз кунларидан бирида Сулаймон Стальский уйининг томида осмонга тикилганча ётарди. Атрофда қушлар сайрарди, жилғалар жилдираши эшитиларди,

кўрган одам Сулаймон дам олаяпти деб ўйларди. Сулаймоннинг хотини ҳам шундай ўйлади ва томга чиқиб уни чақирди:

— Овқат пишди, сузиб столга қўйдим, тушлик қилиб олинг.

Сулаймон жавоб бермади, ҳатто қайрилиб ҳам қарамади.

Бир муддат ўтгандан кейин хотини яна томга чиқиб эрини чақирди:

— Овқат совиб қолди, тушинг.

Сулаймон қимирлаб ҳам қўймади.

Шунда хотини эрим томда тушлигини қилиб олсин деган ниятда патнисга егуликни солиб томга кўтарилди ва деди:

— Эрталабдан буён туз тотганингиз йўқ. Татиб кўринг, мен сизга қандай мазали овқат тайёрладим.

Сулаймоннинг сабри тугаб, жойидан сакраб турди ва хотинини койиди:

— Ҳар доим шу, ишлангимга халақит берганинг берган.

— Сиз қимирламай ётганингизга, мен ўйлабманки...

— Йўқ, мен ишлаётгандим. Бошқа бундай халақит берма.

Маълум бўлинича, чиндан ҳам ўша куни Сулаймон Стальский янги шеърини ҳаёлида пишилтаётган экан.

Демак, шоир осмонга қараб қимирламай ётган вақтида ҳам ишлайди.

Шоир хотинига бағишлар анъор:

“Сен ўзинг кўшим, ойим, юлдузим.

Сен ёнимда бўлсанг жўшади баҳор,

Агарда йўқ эсанг бошланар кузим...”

Мана остонада турар ўша нур,

Ижозат сўрайди уйга киришга.

“Сенми? — жеркир шоир, — Худо хайр бергур,

Халақит бермагин ижод қилиннга”.

ОТАМ ЛЙТГАНДИЛАР. Севги куйчиси сифатида ном қозонган Маҳмуд бир куни ҳурматли одамнинг уйида меҳмонда бўлибди. Ундан бошқа меҳмонлар ҳам бор экан. Ярим тунгача ўзининг шеърқўшиқларини айғиб, барчани хушнуд этибди. Кейин ухлаш учун тарқалишибди. Маҳмудни энг яхши хоналардан бирига жойлаштиришибди. Мезбон унинг эрталаб таҳорат олиниш учун кўзада сув ва тоғора қўйибди, хайрли тун тилаб ўз хонасига кетибди.

Тонгда мезбон Маҳмуд ухлаб қолмадимикан деган хавотирда у ётган хонага мўралабди. Шоир ҳали ўринга ётмаган экан, гиламга чўк тушганча шеър ёзарди ва овоз чиқариб ўқиб оҳангини пишитиб оларди:

Чекдим аччиқ ҳижрон доғини,
Қандай мақтай жаннат боғини.
Майли, жаннат боғлари сенга,
Оху кўзли ёрим бер менга.

— Маҳмуд, бомдод намози вақти бўлди, шеърларингни қўйиб тур, ибодат қилиб ол, — деди сскингина мезбон.

— Бу менинг ибодатим, — деб жавоб қайтарди Маҳмуд.
Демак, шоир ибодат вақтида ҳам ишлайди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Энди ўзим битга авар шоири билан бўлган воқеани сўзлаб бераман. Унинг исмини ёзмайман. Кейин ҳамма уни бармоқ билан кўрсатиб, устидан кулишларини истамайман. Чунки бу мириқиб куладиган воқеа.

Шоир уйланди. Тўй бўлиб ўтди. Меҳмонлар янги келин-куёвни улар учун жиҳозланган хонада қолдириб, уй-уйига тарқалишди. Келин тайёр ўринга ётиб куёвнинг келишини кута бошлади. Бироқ куёв келиннинг олдига келиш ўрнига стулга ўтириб шеър қоралашга тушди. Тун бўйи ёзиб-чизиб севги, ёр ва никоҳ кечаси тўғрисидаги узундан-узоқ шеърини тугатди.

Бундан биз шундай хулоса чиқаришимиз керакдай: “Демак, шоир никоҳ кечасида ҳам ишлайди”. Агар мен шу авар шоиридай ишласам эди, эҳтимол, китобларим сони ҳозиргидан эллик барабар кўпроқ бўларди. Лекин ўша ҳозиргидан кўпроқ китобларимда самимиятим сақланиб қолармиди?!

Янги келин ўринда кучоғини очиб кутиб турганда, қайси шоир ижод қилиш учун ўтиради? Бу мунофиқликдан бошқа нарса эмас. Майли, у ўн карра, йигирма карра кўпроқ ёзар, лекин ёзганлари самимий чиқишига ишонил қийин.

Ҳа, ишлаш керак! Бир зиёлинома киши дарахт тагида “олма пиш, оғзимга туш” деб қанча ётмасин, оғзига олма тушмаган экан.

Аммо шоирга ишлагандан ҳам, истездоддан ҳам кўпроқ керакли нарса, бу унинг ўз виждони олдида, одамлар олдида ҳамини самимий бўлишидир.

ДЕЙДИЛАР, мард ё эгарда, ёки мозорда.

ДЕЙДИЛАР.

- Дунёдаги энг бадбашарани айт.
- Қўрқувдан титраётган эркак.
- Ундан ҳам бадбашара, ундан ҳам ёқимсизчи?
- Қўрқувдан титраётган эркак.

ҲАҚИҚАТ. МАРДЛИК

“Доно, зийрак имом булиши керак”,
Шундай таклиф айтди билимдон ноиб.
“Мард, довюрак имом булиши керак”,
Фикрини билдирди навқирон ноиб.

Мен билдимки, шоир булишдан кўра,
Ҳаттоки дунёни бошқариш осон.
Шоирликка етмас тўрт хислат сира,
Унга керак юзлаб хислат бегумон.

АВАРЛАР АЙТИШАДИ, асрлар ўтмасин ҳақиқат ва ёлғон ёнма-ён яшайди. Улар ўзаро асрлар оша қайси бири кучли, керакли ва фойдали эканлиги тўғрисида баҳслашиб келадилар. Ёлғон айтади — мен, ҳақиқат айтади — мен. Бу баҳснинг охири йўқ.

Кушлардан бир кун улар бу ҳақда дунё кезиб одамлардан сўрамоқчи булишибди. Ёлғон олдида чоғиб ҳар бир эгри сўқмоқ, жин кўчага кириб чиқиб, учраган туйнукка бошини суқиб мўралабди. Ҳақиқат эса, кенг ва тўғри йўлдан бошини тик тутганча мағрур ҳолда вазмин қадам ташлабди. Ёлғон ён-верига қараб, тинимсиз хи-гилаб кулиб қўярди, ҳақиқат эса ўйчан ва ғамгин кетиб борарди.

Улар узоқ йўл босишди, шаҳарлару овулларга киришиб шоҳлар, хонлар, қозилар, шоирлар, савдогарлар, фолбинлар ва оддий халқ орасида бўлишди. Қаерда ёлғон пайдо бўлса, одамлар енгил нафас олишиб, ўзларини эркин тутишди. Улар ёлғон мулозамат кўрсатишаётганини билиб туришса ҳам бир-бирининг кўзига тик қаранарди, жилмайиб қўйишарди. Лекин улар бир-бирини алдаётганини билиб туришарди. Бари бир улар ташвишларни унутиб бир-бирини кучоқлашар, ҳеч уялмасдан яна бир-бирига ёлғон гапиришарди.

Ҳақиқат пайдо бўлиши билан одамлар маънос тортишарди, бир-бирининг кўзига тик қарай олмай ер чизишарди. Одамлар “Ё, Ҳақ!” дея қўлларини ханжарга чўзишарди, ранжиган ранжитган кишига, харидор сотувчига, оддий халқ хонга, хон шоҳга қарши бош кўтарарди. Эр эса, хотини ва унинг жазманини гуноҳ иш устида ушларди, қон тўкиларди.

Шу боис кўпчилик одамлар ёлғонга ёлворинарди:

— Бизнинг орамиздан кетма. Сен энг яхши дўстимизсан. Сен бор бўлсанг эркин ва тинч яшаймиз. Ҳақиқат, сен фақат

ҳаловатимизни бузасан. Сен бор бўлсанг уйлаб иш қиламиз, виждонимиз қийналади, ўзгалар учун куюнишимиз, курашишимиз керак. Ҳақиқат, сен учун қанча йигит, жангчи, шоир навқирон ёшида ҳалок бўлишгани камми?!

— Бунга нима дейсан? — деди ёлғон ҳақиқатга. — Ўзинг кўрдинг, одамларга менинг фойдам тегаяпти, мен кераклироқман. Қанча уйларга кириб чиқдик, ҳамма жойда сени эмас, мени олқишлашди.

— Ҳа, биз одамлар оёғи етган кўп жойларда бўлдик. Юр, энди чўққиларга чиқамиз! Тоза булоқлардан, тоғдаги ўтлоқзорда очилган гуллардан, ҳамиша оппоқ бўлиб товланиб турувчи қорлардан ҳам сўраб курамиз. Тоғлар минг йиллардан буён турибди. Уларда қаҳрамонларнинг, ботирларнинг, шоирларнинг, донишмандларнинг, пир-авлиёларнинг барҳаёт ишлари, фикр-сўзлари, кўшиқлари, васиятлари мужассам. Чўққиларда ер ташвишларини писанд қилмайдиган абадият яшайди.

— Мен у ёққа бормайман, — деди ёлғон.

— Сен баландликдан кўрқаяпсанми? Ахир, қарғаларгина пастда учишади, бургутлар эса чўққилар билан бўйлашиб парвоз қилишади. Наҳотки бургут бўлишдан қарғаликни афзал кўрасан? Ҳа, билиб турибман, сен кўрқаяпсан. Тўғри, сен кўрқоқсан! Сен никоҳ базмлари авж олган, винолар қуйиладиган жойларни яхши кўрасан. қалаҳлар жарангги эшитилмаса, ҳатто кўчага чиқишга ҳам кўрқасан, агар ханжарлар жаранггини эшитсанг уйга бекиниб оласан.

— Мен баландликдан кўрқмайман. Чўққиларда менинг қиладиган ишим йўқ. Чунки чўққиларда одам яшамайди. Билиб қўй менинг ҳукмим настда — одамларга ўтади. Уларнинг бари менга тобе. Фақат бир-иккита довюраклари менга қарши бош кўтаради, сенинг йўлингни — ҳақиқат йўлини ташлашади. Улар бир-иккита холос.

— Ҳа, улар жуда оз. Шунинг учун одамлар уларни қаҳрамонлар деб шарафлашади. Шоирлар уларнинг мадҳига энг яхши шеърларни бағишлашади.

ЯГОНА ШОИР ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Бу воқеани менга Абутолиб айтиб берганди. Қайсидир хонликда кўплаб шоирлар яшаган экан. Улар овулма-овул юриб, қайси бири скрипка жўрлигида, қайси бири чилдирма, қайси бири сурнай чалиб, қайси бирлари шундай кўшиқларини куйлашар экан. Хон давлат ишларидан, хотинларидан бўнаган вақтларида кўшиқ тинглашни яхши кўрар экан.

Кунлардан бир кун хон ўзининг адолатсизлиги, очкўзлиги ва

шафқатсизлиги туғрисида туқилган қўшиқни эшитиб қолди. Хоннинг газаби қайишди. Дарҳол, бу қўшиқни ёзган исёнкор шоирни тутиб, саройга келтиришни буюрди.

Кўшиқни ёзган шоирни тона олишмади. Шунда хон вазир ва навкарларига мамлакатдаги барча шоирларни тутиб келтиришни буюрди. Навкарлар барча овул, дараларга ёпирилиб боришди, сўқмоқлардан чиқишди, ким шеър ёзса, қўшиқ айтса тутиб хоннинг зиндонига ташишди. Эрталаб хон зиндонбанд этилган шоирларга қараб буюрди:

— Қани, ҳар бир шоир узининг биттадан қўшиғини айтсин.

Шоирлар навбатма-навбат хонни шарафлаб қўшиқ айта бошлади. Улар хоннинг донолигини, юраги меҳрга тўлалигини, қудратли ва буюк эканини тўлиб-тоғиш мақтаншди. Улар ҳали ер юзида сиздай улуғ ва адолатли хон бўлмаган деб роса шарафларга бурканшди.

Хон қўшиғини айтиб бўлган шоирларни бирин-кетин бушатди. Ниҳоят, зиндонда қўшиқ айтишни истамаган учта шоир қолди. Уларни зиндонда қолдириб, эпиклар танбалашди.

Ҳамма ўйладики, хон уларни унутиб юборди. Бироқ хон уч ойдан кейин зиндон олдига келиб эшикни очдирди ва шоирларга буюрди:

— Қани, ҳар бир шоир узининг биттадан қўшиғини айтсин.

Улардан бири дарҳол хонни шарафлаб қўшиғини бошлади. У хоннинг донолигини, юраги меҳрга тўлалигини, хотинларининг бари гўзаллигини, қудратли ва буюк эканини тўлиб-тоғиш куйлади. Ҳали ер юзида сиздай улуғ ва адолатли хон бўлмаган деб роса шарафларга буркади.

Бу қўшиқчи ҳам озод этилди. Қўшиқ айтишни истамаган икки шоирни ёқин учун ўтин тахланиб қўйилган майдонга олиб чиқишди.

— Ҳозир гулханда ёнасишлар, — деди хон. — Охирги марта айтаянман, ўзларинг туқилган биттадан қўшиқни айтишлар.

Улардан бири чидай олмади, дарҳол хонни шарафлаб қўшиқ бошлади. Қўшиғида хоннинг донолигини, юраги меҳрга тўлалигини, хотинларининг бари гўзаллигини, қудратли ва буюк эканини тўлиб-тоғиш куйлади. Ҳали ер юзида сиздай улуғ ва адолатли хон бўлмаган деб роса шарафларга буркади.

Дарҳол бу қўшиқчи ҳам озод этилди. Қўшиқ куйлашни истамаган битта қайсар шоир қолди.

— Уни ҳодага боғлаб, гулхонни ёқинлар, — деб буюрди хон.

Қаланган ўтинга ҳар томондан ўт қўйилди. Ҳодага боғланган шоир аланга орасида қолди шунда у марғур хоннинг адолатсизлиги,

очкўзлиги ва шафқатсизлиги тўғрисидаги ўзи тўқиган қўшиғини куйлади. Дарвоқе, барча кўргиликлар хоннинг шу қўшиқни эшитгандан кейин бошланганди.

— Тезроқ шоирни бушатинглар, оловдан қутқаринглар, — дея бақирди хон. — Мен ўз хонлигимдаги ягона ҳақиқий шоирдан ажраб қолишни истамайман.

— Албатта, қасрдадир шундай доно ва ҳимматли хон бор бўлса бордир, — дея ҳикоясини якунлади Абутолиб, — лекин оз бўлса ҳам ўшандай шоирлар керак.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР. Бир куни Шомилдан ноиблари сўрашибди:

— Имом жаноблари, тушунтириб берсангиз, нега шоирларга шеър ёзишни ва қўшиқ қилиб куйлашни тақиқладингиз?

Шомил жавоб қайтарди:

— Мен ҳақиқий шоирлар шоир бўлиб қолишини истадим, холос. Ахир, ҳақиқий шоирлар барибир шеър ёзаверишади. Ёлғончилар, ўзини шоир деб ҳисобловчи иккиюзламачилар эса менинг тақиқловчи қароримни эшитишлари билан овозларини учиришади. Шу билан ўзларини ҳам, халқни ҳам алдашмайди.

— Имом жаноблари, айтишгчи, нега Саид Араканский шеърларини дарёга ташлаб юбордингиз?

— Ҳақиқий шеърларни дарёга ташлаб оқизиб бўлмайди, ҳақиқий шеърлар юракларда яшайди. Агар шеърларининг оддий қоғозчалик қиймати бўлса, майли, улар дарёда оқсин. Унинг снгил-елпи шеърларини дарё оқизиб кетса, Саид Араканский, яхшиси бошқа фойдали иш билан шуғуллансин.

ДЕЙДИЛАР. Севги куйчиси Маҳмуд ҳалок бўлганда, оғир қайғуга ботган отаси унинг қўлёмалар тўла чамадонини оловга ташлаган экан.

— Ёнинглар, ярамас қоғозлар! Сизни деб менинг ўғлим бевақт ҳалок бўлди.

Қоғозлар ёниб кулга айланди, лекин Маҳмуд шеърлари яшаяпти. Унинг ёзган ҳеч бир сўзи, ҳеч бир қўшиғи унутилгани йўқ. Бу қўшиқлар одамлар юрагидан жой олган. Уларга на сув, на олов таъсир қила олди. Чунки улар ҳақиқий шеърлардир.

ОТАМ ёмон кўзлардан ирим қилиб тунда пинҳон эшикдан чиқиб йўлга тушганларни эшитганда, хуржунини тошга тўлдириб ўзини мева-чева олиб келаётган одамдай ўзини тутганларни кўрса, каклик

урнига уйига қарға кўтариб келган овчилар хабарини айтишса кулиб қўярди.

АБУТОЛИБ ҲИКОЯ ҚИЛГАНДИ. Бир камбағал бор экан. У ўзини ҳаммага бой қилиб кўрсатишни истар экан. Ҳар куни одамлар тўпланадиган гузарга хурсанд, кулиб чиқар экан. Гуё ҳозиргина қовурилган кўзичоқ гўштини еб чиққандай мўйловида мой ялтирар экан. Камбағал баланд овозда мақтаниб қўяр экан:

— Бугун тушликка семизгина кўзичоқни сўйдим. Гўшти жуда юмшоқ, мазали экан.

— У ҳар куни кўзичоқни қаердан олади? — ҳайрон қолибди овулдошлари. — Текшириб кўриш керак.

Эпчил бир-иккита йигит томга чиқиб, мўрининг тешигидан уйнинг ичига қаради. Кўришдики, камбағал қотган суякнинг илигини қиртишлаб олиб, мўйловини мойлади. Кейин уйида сўйиш мумкин булган зира уруғидан озгина олиб тановул қилди.

Йигитлар томдан сакраб тушиб уйга киришди.

— Ассалому алайкум! Шу ердан ўта туриб, бойнинг уйида ҳам бир меҳмон бўлай деб кирдик.

— Бир озгина кечикдинглар. Ҳозиргина битта семиз кўзичоқнинг гўштини еб тугатдим. Энди кўчага чиқай деб турганидим.

— Яхшиси, сен бизга айт, қаердан бундай мазали ва ҳидли зира уруғини тердинг.

Камбағал тушундики, йигитлар ҳамма нарсадан хабардор, индамасдан бошини қуйи солди. Ўша кундан кейин унинг мўйлови мойдан ялтирамади.

ЭСДАЛИКДАН. Бир куни болалигимда отам мени қаттиқ жазолаганди. Калтақлар зарбасини алақачон унутдим, лекин отам нима учун калтақлагани ҳамон ёдимда.

Эрталаб мактабга кетаётган болага ўхшаб кўчага чиқдим, муюлишга етганда бурилдим, кейин бошқасига, хуллас, ўша куни мактабга бормадим. Кечгача болалар билан чертмак ўйнадим. Отам китоб олиш учун пул берганди. Пулни довга тикиб ўйинга берилиб кетибман. Албатта, бор пулимни тезда ютқаздим ва қаердан пул топиш ҳақида ўйлай бошладим. Қимор ўйнаган боланинг ҳоли шу: бор пулини ютқазгандан кейин қаердандир 5-10 тийин топса омади келиб ҳамма пулини қайтариб оладигандай туюлавереди. Менинг хаёлимда ҳам озгина майда пул топсам барча ютқазганимни қайтиб оламан деган илинж пайдо бўлди. Бирга ўйнаган болалардан қарз сўрашга тушдим. Ҳеч қайсиси қарз беришни истамасди. Бу ўйинда

шундай ирим бор: ютқазган ўйинчига пул берсанг ўзинг ҳам ютқазасан.

Мен ўйлаб-ўйлаб пул топиш режасини туздим. Овулдаги уйларга бирин-кетин кириб, эртага полвонлар келишини ва катта кураш учун пул йиғиш менга топиширилганини айтдим. Менинг бу аҳволим дайди итнинг у эшик бу эшик олдига келишига ўхшарди: ё суяк ташлашади, ё калтак билан қувлашади. Худди шундай менга ҳам кимдир ҳеч нарса бермади, кимдир пул тутқазди. Пул берганлар ҳам отамнинг ҳурмати учун менга ҳиммат кўрсатишганди.

Уйма-уй юриб йиққан пулимни санадим бемалол ўйинни давом эттирсам бўлади. Аммо бу пул ҳам кўпга чиламади. Кейин ҳар ютқизиқ учун эмаклашимга тўғри келди. Шу тариқа кечгача эмаклайвериб, чолворимнинг тизза қисми йиртилиб кетди.

Бу вақтда уйдагилар хавотир олишган. Акаларим мени овул бўйлаб излаб юришган. Мен алдаб пулини олган овулдошлар уйимизга кириб қайси полвонлар келишини, қачон кураш бошланишини суриштириб кетишган. Хуллас, мени қулоғимдан ушлаб уйга олиб келишганда бугунги саргузаштим ҳаммага маълум бўлган.

Мана мен отам ҳукм чиқаришини кутиб жим ўтирибман. Аслида, мен шундай кўйга тушишдан жуда кўрқардим. Отам бошдан оёғимгача разм солди. Шилиниб, қизариб кетган тиззаларим чолворимнинг йиртиғидан кўриниб турарди.

— Бу нима? — деди мумкин қадар мулойимроқ оҳангда отам.

— Бу тиззаларим, — деб жавоб берар эканман қўлларим билан йиртиқларни бекитдим.

— Тиззаларим дегин, нега улар кўриниб турибди? Айт, қаерда чолворингни йиртдинг?

Мен чолворимнинг йиртиғини энди кўриб тургандай қарадим. Ёлғончи ва кўрқоқ болаларнинг тушуниб бўлмайдиган одати бор: катталар ҳаммасидан хабардор эканини ва баҳона топиш бекфойдалигини билинса ҳам, тўғриси айтиш ўрнига, худо билади, яна қандайдир ёлғон тўқишади.

Отамнинг газаби қайнади, энди қаттикроқ гапирди. Уйдагилар отамнинг феълини билишгани учун мени ҳимоя қилишмоқчи бўлишди. Аммо отам уларни мендан четроққа суриб, янада қаттикроқ сўради:

— Нима учун чолворинг йиртилди?

— Макгабда... михга илиниб қолди.

— Қандай, қандай? Яна қайтар-чи.

— Михга.

— Қаерда?

— Мактабда?

— Қачон?

— Бугун.

Отам қулочкашлаб юзимга шапалоқ тортиб юборди.

— Энди айт-чи, қандай қилиб чолворингни йиртдинг?

Мен гапира олмадим. Отам юзимнинг иккинчи томонига шаналоқ торти.

— Энди айт-чи.

Йиғлашга тушдим.

— Жим бўл! — деди отам қатъий ва қўлини қамчи томонга чўзди.

Йиғлашдан тўхтадим. Отам қамчини ҳавода айлантириб, қарсиллатди.

— Агар ҳаммасини бир бошдан айтиб бермасанг, аямай қамчилайман.

Мен учи тугилган қамчининг зарбаси қанақалигини яхши биламан. Муқаррар қамчиланиш кўрқуви ҳақиқатга иқрор бўлиш кўркувидан устун чиқди. Эрталабдан бошланган саргузаштимни ниқиллаганча айтиб бердим.

Суд тугади. Уч кунгача ўзимга келолмай юрдим. Гўё уйдаги ва мактабдаги ҳаёт аввалгидай давом этарди. Лекин кунглим хотиржам эмасди. Билардимки, отам мени ҳузурига чақиради. Барчасига нуқта қўйилишини истай бошладим. Отамнинг мен билан гаплашишни истамаётгани багтар қалбимни эзарди.

Учинчи куни отам мени чақираётганини айтишди. Отам мени ёнига ўтқазди, сочимни силади, мактабда ўқишларим қандай кетаётганини ва неча баҳо олаётганимни суриштирди. Кейин кутилмаганда кескин сўради:

— Сени нима учун урганимни биласанми?

— Биламан.

— Нима учун урди деб ўйлайсан?

— Пул тикиб ўйнаганим учун.

— Йўқ, бунинг учун эмас. Болаликда ҳаммамиз шунақа ўйин ўйнаганмиз. Мен ҳам, акаларинг ҳам ўйнаган.

— Чолворимни йиртганим учун.

— Йўқ бунинг учун эмас. Қайси биримиз болалигимизда чолвор ёки кўйлагимизни йиртмаганмиз? Бошимиз омон бўлса бас. Сен қиз боламидинг, оёқ учиди юрадиган.

— Унда мактабга бормаганим учун.

— Албатта, бу сенинг катта айбинг. Ҳамма саргузаштинг мактабга бормаганингдан бошланган. Бунинг учун ҳам, чолворингни

йиртганинг учун ҳам, пул тикиб уйнаганинг учун ҳам уришиб қўйса буларди. Нар и борса, қулоғингдан чўзардим. Ўғлим, мен сени ёлгон гапирганинг учун урдим. Ёлгон — бу хато ёки тасодиф эмас, у инсон феълидаги қусур. Вақтида олди олинмаса газак олади. Қалб даласидаги бундай хавфли ёввойи ўтқи илдиз-пилдизи билан суғуриб ташланмаса, қалб даласида маданий экинлар ўсишига жой қолдирмайди. Дунёда ёлгондан хавфлироқ нарса йўқ. Вақтида олдини олмасанг, кейин уни ҳайдаб ҳам, калтаклаб ҳам йўқотиб бўлмайди. Қулоғингга қўйиб ол, яна ёлгон гапирсанг ўлдираман. Шу лаҳзадан бошлаб фақат рост гапирасан. Қийиниқ тақани қийшиқ, кўзанинг қийшиқ ушлагичини қийшиқ, қийшиқ дарахтни қийшиқ дейсан. Сен мени тушундингми?

— Тушундим.

— Унда бор болам.

Мен кетар эканман ичимда энди ҳеч қачон ёлгон гапирмасликка қасам ичдим. Бундан ташқари, мен жуда яхши билардим: отам мени қанчалик яхши кўрмасин агар ёлгон гапиргудай бўлсам чиндан ҳам ўлдиришдан тоймасди.

Неча йиллар ўтгач, бу воқеани битта дўстимга айтиб бергандим.

— Нималар деясан? — ҳайрон қолди у. — Сен ҳозиргача ўша арзимас ёлгонни унутмадингми?

Мен оҳиста жавоб бердим:

— Ёлгон ҳар доим ёлгон, ҳақиқат ҳар доим ҳақиқат. Улар ҳеч қачон арзимас ва улканга ажратилмайди. Улар ҳаёт ва ўлимга ўхшайди. Агар ўлим келса, демак ҳаёт тугайди. Агар ҳаёт экансан, демак ўлим ҳали келмаган. Улар бирга бўла олмайди, улар бир-бирини инкор этади, худди ҳақиқат ва ёлгон каби.

Ёлгон — бу ювинди, ифлослик, шармандалик. Ҳақиқат — бу гузаллик, поклик, мусаффолик. Ёлгон — қўрқоқлик, ҳақиқат — мардлик. Ё у томон, ё бу томон бўл, ўртада жой йўқ.

Негадир, ёлгончи ёзувчиларнинг ёлгон асарларини ўқиётган вақтимда отамнинг ўша қамчиси эсга тушаверади. У нарса ҳозир ҳам керак! Қанийди, ҳақиқатгўй ва талабчан отам керакли лаҳзада қамчисини ўйнатиб пўниса қилса: “Агар ёлгон гапирсанг — ўлдираман”.

Қанийди, ёлгон ҳеч қачон жазосиз қолмаса?! Афсуски, баъзан ҳақиқатни ёқлагани учун жазо олишади. Бунга тарихдан мисоллар келтириш мумкин, айрим шахслар аини ҳақиқатни айтгани учун жазоланган, боши узра қамчи кўтарилган.

Менга ҳам болалигимнинг ўша кунидан кейин ёлгондан тилимни тийиш, фақат ҳақиқатни айтиш осон бўлмаган. Лекин ҳақ гапни айтгач, ўзимни енгил ҳис қилганман.

Ҳақиқатдан кўз юммаслик учун эса, ҳақиқатни айтишдан кўра кўпроқ мардлик керак. Агар ҳақиқатдан қачондир кўз юмсанг, кўнглинг беҳаловат бўлади, бир умр виждон азобида қийналасан.

Мардлар айтган гапидан, дунёқаранидан қайтишмайди. Улар Ер ўз ўқи атрофида айланишини билишади. Улар Кўёш Ер атрофида эмас, Ер Кўёш атрофида айланишини билишади. Улар тундан кейин тонг келишини, ундан кейин кундуз, кундуздан кейин тун бошланишини ҳам билишади. Худди шундай улар қиш ўрнини баҳор, баҳор ўрнини ёз эгаллашини билишади...

Ишонаманки, виждон қамчиси, орият қамчиси, ҳақиқат қамчиси ёлғончиларни ва иккиюзламачиларни жазолайди. Ишонаманки, охир-оқибатда ҳақиқат ёлғон устидан ғалаба қозонади.

ОВУЛ ОҚСОҚОЛЛАРИ СУҲБАТИДАН.

- Ҳақиқат ва ёлғон уртасида қанча масофа бор?
- Тўрт энлик.
- Нега?
- Чунки кўз билан қулоқ ўртаси тўрт эн чиқади.

Кўз билан кўрганнинг — ҳақиқат. Қулоқ билан эшитганинг — ёлғон.

Айтадиларку, юз марта эшитгандан бир марта кўрган яхши. Аммо ёзувчи ҳар доим ҳақиқатни аниқ ажрата билиши керак: кўрганларидан ҳам, эшитганларидан ҳам, ўзи бошидан кечирганларидан ҳам.

Албатта, ёзувчи кўзларида кўрганлари билан кифояланиб қола олмайди. Мусиқани қулоқлари билан эшитади, юрт тарихини китоблардан ўқийди. Айрим ёзувчилар ҳис қилиш туйғусини кўриш ва эшитишдан юқори қўяди.

Ёзувчиларга ҳар ишга яроқли кучли қўллар, чидамли оёқлар, мустаҳкам тишлар керак. Шунингдек, унга кўрган, эшитган ва ўқиганларидаги ҳақиқатни ёлғондан, олтинни ялтироқ жездан, донни курмақдан ажратиб олиши учун ақл ва билим керак бўлади. Ақл ва билим бўлмаса одам кўрган нарсасига ҳам ишонини қийин.

Илгари олтинни ҳеч қачон кўрмаган ва лекин унинг қиймати туғрисида кўп эшитган чекка овулдаги тоғликлар оғир сандиқ топиб олишибди. “Оғирми, демак ичи тўла олтин”, — дея ўйлашибди улар. Ўлжани қўлга киритиш учун жанжал бошлашибди. Улар бир-бирини ўлдиришибди. Сандиқ ичида эса, мис бор экан.

Истеъдод — олов. Аммо олов аҳмоқ қўлида бўлса, ён-атрофдагиларга хавф солади. Ақлгина истеъдодни эзгуликка

йўналтиради. Худди тажрибали чавандоз асов тулпорни эгарлагандай, ақл гўзалликни янада гўзаллаштира олади.

Тоғликдан сўрашибди, нимани танлайсан: гўзаллар чиройли юзиними ёки кексалар донишмандлигиними?

Аҳмоқ чиройли юзни танлаб аҳмоқлигича қолибди. Хотини чиройли юзли аҳмоқ эрини ташлаб кетибди. Ақлли кексалар донишмандлигини танлабди ва хотинини донишмандлик билан йўлга солибди. Худди эртақдагидай: сув тулпорига гўзални донишмандликни танлаган йигитгина миндиради. Шунингдек, эртақларда уч оға-ини, учта йўл ва учта донишмандлик ҳикмати ҳақида ҳам ёзилган. Кимки шу ҳикматларга амал қилса, ватанига эсон-омон қайтиб мурод-мақсадига етган, кимки ҳикматларга қулоқ солмаса ўзга мамлакатларда хор-зор бўлган.

О, менинг тилла балиқчам, истезодод бергин, шу истезододга яраша ғайрат, йигитларга хос жўшқинлик ва тўғрисўзликни, кексаларга хос донишмандликни ато эт. Ҳаёт чорраҳаларида ҳамиша тўғри йўлни кўрсат.

Майли, бу йўл тошлоқ, тик ва хавфли бўлсин. Мен йўлларда илонга ўхшаб судралиб юришни истамайман. “Нега илонлар эгри?” — дея сўрашибди тоғликлар ва ўзлари жавоб беришибди: “Чунки улар ўрмалаб ўтадиган тешиклар, туйнуқлар, ёриқлар эгри”. Мен илон эмасман, инсонман! Мен юксақликни, мусаффоликни ва тўғри йўлни севаман.

Мени касалликдан, қўрқоқликдан, енгил-елпи ўйлардан, шон-шараф юкидан, бевақт ўлимдан асра!

Мени кайф-сафога берилиб кетишдан асра, чунки кайф-сафо одамга яхши нарсани юз марта яхшироқ кўрсатади.

Мени жуда эҳтиёткор бўлишдан ҳам асра, чунки жуда эҳтиёткор одамга ёмон нарсая юз марта ёмонроқ кўринади.

Менга шундай ҳақиқат туйғусини бергинки, эгрини эгри дейин, тўғрини тўғри.

“Бу расво жаҳонда яшамок оғир”,
Деб биринчи шоир оламдан ўтди.
“Янаш яхши!” — деди иккинчи шоир,
Ва дунёдан йигит ёшида кетди.

Учинчи шоир ҳам ўтди бегумон,
Бироқ у шунчаки айтмади қушиқ.
Нима ёмон бўлса атади ёмон,
Нима яхши бўлса куйлади жушиб.

Бир тоғлик подадан сигирини тез таниб, ажратиб олиш учун сигирининг қулоғига сирға тақиб қўйди. Бошқа тоғлик уюрдаги отини таниб олиш учун отининг буйнига ҳалқа осди. Лекин қоронғида узоқдан ўз отини таний олмаган йигитнинг аҳволига вай.

Мана менинг китобим. Мен унга сирға, ҳалқа ёки бошқа бирон нарса тақмоқчи эмасман. Уни мен бошқа китобларим ва ўзгаларнинг китоблари билан сира алмаштириб юбормайман. Уни бошқалар ҳам адаштириб юбормасин ва ўқий бошлаган китобхон агар муқоваси йиртилиб кетган бўлса ҳам “Бу китобни Цада овулидаги Ҳамзатнинг ўғли Расул ёзган” деб айтсин.

ДЕЙДИЛАР. Мардлик қоянинг балаандлиги қанча деб сўрамайди.

Х А В О Т И Р Л И К

Менинг китобларим — ҳаёт изларим,
Не бўлса кўради чиққач сафарга,
Гоҳида юксакка тикдим кўзларим,
Гоҳида қоқилиб қуладим жарга.

Менинг китобларим — сирли хилқатим,
Эртангиз кўришга йўқдир имконим.
Балки сиз туфайли ошар ҳурматим,
Балки беҳудага қийналган жоним.

Доғистонда жуда кўп миллат, элатлар яшайди. Улар ўзларига ҳос жуда кўп урф-одатларни сақлаб қолинган. Тат ёзувчиси Хизгил Авишалумов менга шундай урф-одатлардан бири ҳақида сўзлаб берганди.

Агар тоғлик оилада фарзанд дунёга келмаса, эр белига жунли белбоғ боғлаб олган. Шундай қилса, Оллоҳ унинг бошқа тоғликлардан ажралиб турганини кўрар экан. Шу пайт эр ибодатга бош қўйиб сўрайди:

— Оллоҳим, фақир бандангдан марҳаматингни дариф тутма, ўғил бериб оиламизни нурафшон қил!

Шундай белбоғни оиласида фақат қиз бола ёки жисман заиф болалар туғилган оила бошлиқлари ҳам боғлашган. Шубҳасиз, шундай белбоғ боғлаган тоғлик эр қаттиқ ишонган: Оллоҳ унга

кейинги сәфар соғлом ўғил чақалоқ ато қилади ва боласи ботир йигит бўлиб вояга етади.

Ҳар биру онага ўзининг боласи ширин кўринади. Оналар ўз болалариқинг дийдорларига қанчалик тўймай қарашса ҳам камчиликларини пайқашмайди. Мен ҳам китобимга шундай қарамайманми?

Хавотирдан кўлимдаги қалам титрай бошлайди. Кейин хавогир бугун қалбимни чулғаб олади. Мен бургут деб мушукни мўлжалга олмаяпманми? Тушпор деб эшакни эгарламаяпманми? Ходани боғлаш учун кўндалангига эмас, бир маҳал уй қураётган аҳалчинларга ўхшаб бўйи бўйлаб арқон тортиб боғлашга уринмаяпманми? Ёки хариколондиқ хаёлпарастга ўхшаб ўз уйимда маза қилиб ўтириб, ўзимни Анди тоғидаги қалъани забт этаётган кишидай сезмаяпманми?

Китобни яқунлаш арафасида ўзингни қўйнинг терисини пишлаётган, лекин думбасига етганида пичоғи синган қассоб аҳволига тушасан. Қитобга сўнги нуқтани қўя оламанми? Қандай чиқар экан? Ишқилиб, денгиз тубидан қийналиб олиб чиққан чиганоқларим бўм-бўш эмасми, уларда дур бормикин?

Бўрон дарахтнинг шох-новдасини узиб ташлаши ёки поясини синдириши мумкин. Лекин баҳорда дарахтдан янги новдалар ўсиб чиқади, вақт ўтади, улар дарахтларга айланади. Агар дарахтга замбуруғ тушса, уни ичдан кемиради. Борди-ю, замбуруғ унинг илдизини кемирса, энди бу дарахтга ёрдам бериб бўлмайди. Худди шундай одамнинг ҳам ташқи жароҳатлари, ҳатто суяклари синиши ҳам битиб қетади, лекин ички аъзолари касалланса аста-секинлик билан унқ ўлимга олиб боради. Ишқилиб, менинг китобим соғломми, илдизлари бақувватми?

Менинг китобим — мисоли вояга етган ўғил. Энди унга уй торлик қилиб қолди. Энди уни одамлар ҳузурига, катта оламга йўллаш нарғи келди. Йўлда уни дуо қилишадими, ёки қарғаб қолишадими? Хонадон соҳиблари уларига киритиб иззат-икром билан меҳмон қилишадими, ёки остонадан қувиб соладими? Энди бу менга бўғлиқ эмас.

Мана гилам тўқиб бўлинди лекин,
Бировга курсатиб мақтанма дарҳол.
Осилган ишларни қайчила секин,
Кейин безағига синчков назар сол.

Мана китоб ёзиб бўлинди лекин,
У экинга шудгор қилинган дала.

Энди марзаларда айлангин секин,
Текшир, қолмадим биор жой чала.

Менинг китобим ҳам тўқиб бўлинган гилам каби баҳосини билиш учун одамлар ҳукмига жунатилди. Энди мен ундаги расмларни бузиб турган чизиқларни ҳам кўраянман, безаклари ҳам яхши чиқмабди, қийшиқлари ҳам бор. Лекин энди бу камчиликларни тузатиб бўлмайди. Чунки гилам тўқиб бўлинган. Энди кичик камчиликни тузатиш учун ҳам гиламнинг ипларини қайтадан ажратиб чиқиш керак.

Менинг китобим, узоқ машаққатли йулдан овулга қайтдинг. Икки йил уйда бўлмадим. Икки йил овулдошларим, қўшчиларим, қадрдонларим, кексалар ва ёшлар мен ҳақимда ҳеч нарса эшитмади. Мана овул четидаги уй ёнида эгардан тушиб, отимни стаклаб уйга иёда келаянман. Энди тоғлик аёл йулдан аданмаслигим учун дераза токчасига қўйган чироғини олиши мумкин. Мен уйга қайтаянман. Ассалому алайкум, қадрдон юртдонларим! Икки йиллик сафардан қайтдим. Отим ҳам икки ёшга қариди. Ўзимнинг ҳам сочларимга оқ қўшилди. Овул бўйлаб отимни стаклаб кетар эканман, учраган кишиларга очиқ юз билан дейман:

— Ассалому алайкум, одамлар!

— Ваалайкум ассалом, Ҳамзатнинг ўғли Расул. Сафарга яхши бориб келдингми, чарчамадингми? Нималар олиб келдинг? Хуржунингда дўппайиб турган нарса нима?

Мен уларга янги китобимни ёзиб туғатдим дегим келади. Лекин китоб қўлёзмаси шундай нарсаки, уни овулдошларга ҳам, бошқаларга ҳам қўлма-қўл ўқишга бериб бўлмайди. Аввало уни ноширлар қўлига тоншириш керак, улар қўлёзма ҳақида дастлабки хулосаларини чиқаришади.

НОШИР қўлёзмани олиб, кўтариб вазнини чамалади, у ёқ бу ёғига қараган бўлди, аввал биринчи бетига назар солди, кейин етмишинчи бетига, сўнгра охириги бетига кўз қирини ташлади. Охирида қўлёзмани яхшилаб тахлаб, четроққа суриб қўйди.

— Эҳтимол, сенинг китобинг яхшидир, лекин бизнинг бу йилги ва кейинги йилги режаларимиз тасдиқланган. Сенинг китобинг режамизда йўқ.

— Бу китоб ўзимнинг ҳам режамда йўқ эди. Тўсатдан гоёси келди. Энди қўлёзмани нима қилайин?

— Наъриёт номига ариза ёз. Кўриб чиқамиз, муҳокама қиламиз, тасдиқлаймиз. Муҳаррирларнинг таҳрир режасига киритамиз. Келгуси йил шу вақтда телефон қил ёки келиб хабар ол.

АБУТОЛИБНИНГ НАШРИЁТГА ЁЗГАН АРИЗАСИ.

“Доғистоннинг нуфузи баланд нашриётига! Мен — сизнинг Халқ шоирингизман, Доғистон Олий Кенгаши Президумининг аъзосиман. Фахрий нафақадаман. Бу йил саксон беш ёшга туламан. Биламан, агар бошимга кулфат тушиб ҳаётдан кўз юмсам, икки жилдлик танланган асарларимни чиқариш тўғрисида қарор қабул қиласизлар. Сизлардан илтимос, ўлимимдан кейин чоп этиладиган икки жилдлик китобларим ўрнига ҳозир ҳаётлик вақтимда битта китобимни чоп этиб беринглар. Салом билан Абутолиб”.

Бу ариза жуда беозор аризалар қаторига киради. Шундай аризалар борки, уларда шикоят қилишади. Шундай аризалар борки, дағдаға қилишади, ёки ҳаддан зиёд кўпиртириб мақташади. Шундай аризалар борки, айюҳаннос солади, бор овозда фарёд чекади.

Нашриётга ёзилган аризаларга чидаса бўлар, лекин ноширлар устидан ёзилган аризалар жуда ҳам хавфли. Ноширларни ҳам тушуниш керак. Ахир, битта сгулга уч-тўртта киши ўтира олмайди. Икки киши сифинса ҳам шундай ўтириш жуда ноқулай. Бунинг устига, узок вақт шундай ўтириб бўлмайди. Биттаси келиб бақиради: “Нега Аҳмаднинг китобини чиқарасизлар, менинг китобимни босмаяписизлар? Ундан қасрим кам?” Бошқаси келиб бақиради: “Кейинги йилларда чиқарган китобларингиз орасида энг яхшиси менинг китобим. Нега янги китобимни режага киритмадинглар?”

Мен ноширлар билан жанжалланимоқчи эмасман. Кутиб туришга тайёрман. Биламан, уларда ҳар доим қоғоз етишмайди. Шунча қоғоз қабққа кетган? Қоғозларни ёзувчилар қоралайвериб тугатишган, бунда менинг ҳам ҳиссам бор. Шундай экан нега ноширлар билан ёқа бўғишишим керак. Лекин ўша қораланган қоғозларда шундай асарлар дунёга келадики, кейин улар ёзувчидан ҳам, ноширдан ҳам кўпроқ яшайди. Истардимки, қандайдир қоғоз бўлагига менинг ҳам шундай сўзларим ёзилсинки, улар қоғозга қайтадан ҳаёт бахш этсин, дарахтга айлантирсин, яхшиси, ўлмас асар бўлиб қолсин.

Йўқ, мен ноширлар билан сира жанжалланмайман. Уларга мулойимлик билан тушунтираман:

— Сиз мен билан овулдошларим, мен билан москвалик ўқувчиларим, мен билан барча китобхонларим ўртасида турибсиз. Сиз бизга воситачисиз, бир-биримизни боғловчи кишисиз. Илтимос, бир-бири томон чўзилган қўлларнинг дўстона қўли қисилишига ёрдам беринг, илтимос, марҳаматингизни аяманг...

Ношир менинг мулойим илтимосимни эшитиб, ён босади. Энди мен муҳаррир томонга бораман.

МУҲАРРИР.

“Қисқартираман” — бу унинг эшигидаги ёзув.

Ношир “Бир йилдан кейин келинг” деганди, муҳаррир уч ҳафта муддат белгилади. Ҳатто мен шунча муддат белгиланганидан хурсанд бўлдим, чунки бу вақт ичида сизга учта кичик ҳикоят сўзлаб беришим мумкин.

НЕГА МУҲАРРИР ДЕРАЗАДАН ИРҒИТИЛДИ? Бир авар шоири газетанинг янги йил сонидида чоп этишлари учун таҳририятга шеърини берди. Шеър маъқул бўлди ва газетада чоп қилинди.

Шеъри чиқиб хурсанд бўлган шоирнинг уйига ўша куни дўстлари тупланганди. Шоир тантанали суръатда газетани очди ва шеърини овоз чиқариб ўқий бошлади. Бирдан унинг юзи оқарди, худди кўкрагига ўқ теккандай чан қўлини юраги устига қўйди. Қўлидан газета тушиб кетди. Дўстлари уни суяб ўтқозишди, сув ичиришди. Бир оз ўзига келгач, шоир нега шундай аҳволга тушгани сабабини айтди. Маълум бўлишича, шеърнинг тўрт сатри йўқ экан. Шоир дарҳол таҳририятга чопди.

— Сизнинг газетангиз саҳифасида яйраб ўтлаши учун чиқарилган қўйларимдан тўртгасини ким сўйиб ташлади? Ким шеъримнинг тўрт сатрини қисқартирди?

Газета муҳаррири хотиржам жавоб берди:

— Мен олиб ташладим... Шунга ота гўри қозихонами?

— Нега олиб ташлайсан?

— Шошилинч хабар келди, жой стишмади.

— Сен ҳали шоирнинг рухсатисиз унинг шеърдан мисраларни олиб ташлайдиган бўлиб қолдингми? Ҳозир мен сени шу деразадан ирғитаман.

Шоирда тоғликларнинг қайноқ қони гупуриб кетди. У муҳаррирнинг ёқасидан, оёғидан ушлаб кўтариб, чиндан ҳам деразадан улоқтириб юборди. Хайрият, бу воқеа иккинчи қаватда содир бўлганди ва дераза ортидаги ер чониқ қилинган экан. Бир сўзли шоир шу иш юзасидан бўлган судда қатъий шундай деди:

— Қонга қон, жонга жон. У мени таҳрир қилди, мен эса уни таҳрир қилдим.

Айтишларича, “таҳрир қилинган” муҳаррир ҳамон шеърларни қисқартиришда давом этаянти (эҳтимол, муҳаррирлар қисқартиришмаса тинч ухлай олишмаса керак). Фақат энди у шеърини қисқартиришдан олдин шоирнинг рухсатини олар экан.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Отам иккита пьеса ёзганди: “Этикдўз” ва “Кодолавдаги тўй”. Аввал улар театрда кўриб чиқилди, кейин

маданият бўлимига берилди, сўнгра Доғистон санъат бошқармасига жўнатилди. Бу жараёндан отам хабардор эди ва пьесалари бошқармадан ҳеч жойга жўнатилмаганини ҳам биларди. Афсуски, пьесаларни бошқармадан ҳам топиб бўлмади.

Худди чўпон йўқолган қўйларини излаш учун қоронғи ва ёмғирли тунда тоққа йўл олгандай, отам пьесаларини ахтаришга тушди.

Бошқармада фақат пьесага жавобгар ходим ишларди. Уни ҳам муҳаррир дейишди. Отам у билан бир соатдан кўпроқ вақт гаплашди. Сездики, суҳбат об-ҳаво, яйлов, қўйлар, отлар, моллар ҳақида кетса қизирди, гап мавзуси адабиётга, драматургияга ўтса отам унинг гапларини сира тушуна олмасди. Шунга қарамай муҳаррир драматургия ҳақида гапирарди, отамга қандай қилиб яхши пьеса ёзиш мумкинлиги тўғрисида маслаҳатлар берарди. Сабри тугаган отам ундан шартта маълумоти қандайлигини, Доғистон санъат бошқармасига келгунга қадар қаерларда ишлаганини сўради.

— Маълумотим олий, — деб жавоб қайтарди муҳаррир. — Мутахассислигим бўйича мол дўхтириман. Ҳозир шу лавозимга тайинланганман.

— Менинг пьесаларим сигир эмас, уларни даволашинга ҳожат йўқ. Нега шоир ҳеч қачон мол дўхтирига маслаҳат бермайди-ю, тўғри келган одам эса шоирга маслаҳат бераверади?

Наҳотки, менинг китобим қўлёмаси ҳам илгари мол дўхтири бўлган ёки адабиёт ҳақида тасаввури йўқ “муҳаррир” қўлига тушади?!

АБУТОЛИБ ВА МУҲАРРИР. Муҳаррир Абутолибнинг шеъринг қўлёмасини роса чўқилади, худди қарға жанг майдонида ҳалок бўлган аскар танасини чўқилагандай. Чўқиланган қўлёмма шундай ҳолида Абутолиб қўлига тушиб қолди. Уни ўқиб кўрган Абутолиб маъюсланиб деди:

— Менинг ям-яшил даламни отлар пайҳон қилибди. Илгари гул ўсган жойларда балчиқ пайдо бўлибди. Ахир, ўқувчи диктанг ёзганда хато қилса, уни ўқитувчиси тўғрилайди. Бу қандай ўқитувчи бўлди экан, менинг ҳаётимда қайси тўғри бўлган, қайсиси нотўғри бўлганини аниқ биладиган.

Абутолиб чўқиланган қўлёмани диққат билан ўқир экан бирдан сўз қотди:

— Мен муҳаррирнинг қайси овулдан эканини билдим. У менинг сўзларимни ўз овулининг шеvasига ўзгартириб чиқибди. Аммо шевалар кўп, тил битта, миллат битта! Агар ҳар бир муҳаррир сўзларни ўз овули томонга тортаверса, биз ҳеч қачон ўзимизнинг шеърийят овулимизни ярата олмаймиз!

Менинг муҳарририм, ёдингда тут, дунёда сенинг овулингдан бошқа жойлар ҳам бор. Бундан ташқари, унутма, дунёда сендан бошқа одамлар ҳам яшайди. Аслида, сен билан менинг ўртамда келишмовчиликнинг ўзи бўлиши мумкин эмас. Агар китобимга нафи тегса, сенинг барча фикр-мулоҳазаларингни сўзсиз қабул қиламан. Аммо сен ҳам тушун, қасос ўтида ёнган қасоскордай мен шу шеър ўтида ёндим. Бу фикр ҳозиргина туғилди. Бир пайт ёшлигимда шеър ҳақида шундай шеър ёзгандим.

Шеърият — умримнинг орзу-матлаби,
Сатрларни тиздим оддий сўзлардан.
Қалбимдаги пинҳон муҳаббат каби,
Уларни асрадим ёмон кўзлардан.

Яккаш сўзлар чеккан оҳини илғаб,
Ўзим билан олдим қараб раъйига.
Кейин соатсоздай жарангин тинглаб,
Мурватдай сўзларни кўйдим жойига.

Оҳанглар изладим тинглаб унларни,
Худди асалари нектар йиққандай.
Ёки меҳмон учун очиб хумларни,
Энг тансиқ винони куйиб чиққандай.

Тунлар қучоғига олди туш-хаёл,
Қаршиладим қанча гўзал тонгларни.
Шафақдан ранг олдим, тўқувчи аёл
Танлагандай гилам учун рангларни.

Майли, дилбар кўшиқ куйласин ўзга,
Эҳтимол, мен буни уйда қилмасман.
Дилдаги ниятим кўчдими сўзга,
Бор гапим ёздимми, шуни билмасман.

Балки яратмадим юксак шеърият,
Лекин ўтган умрим шу сўзларда жо.
Муҳарририм, сендан илтимос фақат,
Умримни қисқартма бўлса ҳам хато.

Менинг фарзандимга ўтмайди тиши,
Ўзга ота қанча турмасин тергаб.
Менга айтинг бўлса ёмон қилмиши,
Ўзим қулоғини қўяман бураб.

Ўша йилларда “Тоғлик қиз” деган пьеса ёзгандим. Шу пьесам қандай саҳналаштирилди?

Спектакль охирида эркак бош қаҳрамон аёл бош қаҳрамонни ўлдирди. Тоғлик қизни ўлдириш саҳнасини ёзаётган вақтимда азобдан қўлларим титради, юрагим хун бўлди. Лекин ҳеч нарсани ўзгартира олмасдим, воқеалар ривожини тоғлик қизни ўлдиришни тақозо этарди. Авар театри спектаклни худди шундай қўйди. Томошабинлар чуқур қайғуга ботишди ва тоғлик қиз ўлдирилганда ҳатто мендан ҳам кўпроқ азоб чекишди. Аммо улар ҳам воқеалар ривожини бундан бошқача бўлиши мумкин эмаслигини тушунишди.

Даргин театрида пьеса таҳрир қилинди. Қизни ўлдириш ўрнига, унинг сочини кесишди. Албатта, тоғлик қизнинг сочи кесилиши жуда оғир иснод, ҳатто ўлимдан ҳам баттар, лекин барибир ўлим эмас.

Кўмиқ театри саҳнасида қиз ўлдирилмади, сочи ҳам кесилмади, унинг кўзлари ўйилди. Бу — даҳшат! Эҳтимол, қизнинг кўзларини ўйиш уни ўлдириш ёки сочини кесилдан таъсирлироқдир, лекин шу нарса аниқ: қизнинг сочи кесилмади ва ўзи ўлдирилмади. Театр айнан шундай саҳналаштиришни истади.

Чечен театри бу масалани жуда оддий ҳал қилди. “Нега ўлдирилгимиз, нега сочини кесишимиз, нега кўзларини ўйишимиз керак? — дейишди улар. — Майли, тоғлик қиз соғ-омон қолсин”.

Ҳар бир режиссёр пьесани саҳналаштираётган вақтида ўзича талқин этди. Лекин ҳеч қайсиси пьесадаги тоғлик қизни ўлимдан сақлаб қоламан деб, пьесани ўлдираётганини ўйламади, драматург ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

ОТАМ овулга газета келганда, унда эълон қилинган шеърларига назар ташлаб деди:

— Кўриниб турибдики, шеърларим “қассоб”нинг қўлига тушибди. Уларнинг нимталланмаган жойи қолмабди.

МАҲМУД... Маҳмуд эса ҳеч нарса демаган, чунки тириклик вақтида унинг битта ҳам китоби чоп этилмаган. Аммо у шунга ўхшаш муҳаррир шеърларини қандай ўзгартирганини кўрганда борми, шубҳасиз, иккинчи марта ўларди.

Тоғ сўқмоғида замонавий автомобилда юриб бўлмайди. Муҳаррирлар шеърларини таҳрир қилиб, машҳурларнинг ҳам тинчини бузаётган вақтда, мен уларга қандай қилиб шеърларимни таҳрир қилманглар деб айта оламан?

МЕНИНГ МУҲАРРИРИМ, бу ёзган гапларни кўнглинга олма. Мен бошқа тоифадаги муҳаррирларни ҳам биламан, улар

ёзувчиларга жўяли ва топқирлик билан маслаҳат беришади. Шундай муҳаррирлар билан бирга ишлашнинг ўзи роҳат, ўзи ижод. Сен хотиржам бўлишнинг мумкин, ҳайратингни яшира олмай қўлёзма чеккасига қўйган ундов белгингни ҳам, ҳайронлигингни оширган сўроқ белгингни ҳам, қайта ишлашимни билдирувчи “қушча” белгисини ҳам бсэйтибор қолдирмайман.

Эҳтимол, менинг китобимда ҳам тиш оғриғидан тинирчилаб турган одамга ўхшаш ўз жойини муқим эгалламаган мисралаб бордир. Эҳтимол, қайтариқлар учрар. Илгимос, уларни кўрсат, белгила, дарҳол айт. Битта калла яхши, бир ярим калла ундан ҳам яхши! Агар бизнинг икки калламиз, тўртта қўлимиз баҳамжиҳат бўлса ишимиз яхши томонга кетади. Эртага тортишганимиздан кўра бутун муштлашганимиз яхши. Айтадиларку, бир умр аразланиб юргандан кўра бир марта уришиб олган яхшироқ. Муҳими, мени ортиқча мақтаб юборма.

Бир овчи шаталоқ отиб қочмасдан ялангликда турган қуённи мақтади ва унга ўқ узмади. Мақтовдан талтайиб кетган қуён иккинчи овчи қаршисида ҳам ялангликка чиқди. Аммо иккинчи овчининг нияти бошқачароқ эди ва воқеа қандай тугаганини билгандирсиз. Биладан, сенинг машаққатли меҳнатинг ўзингга олқиш келтирмайди. Ўқувчи китобни қўлига олганида унинг муаллифи ким эканлигига, расмларини ким чизганига қарайди, лекин китобнинг муҳаррири ким бўлганига эътибор бермайди. На чора, одамларнинг феъли шунақа.

Шоир халқ номидан гапиреди, дейиш расм бўлган. Маълум бўлишича, муҳаррирлар ҳам халқ номидан гапирар экан. Бир куни мен таҳририятга севги, аниқроқ айтсам, хотинимга бағишланган шеъримни олиб бордим. Муҳаррир ўқиб кўриб ёнга суриб қўйди ва бу шеърни чоп эта олмаслигини айтди.

— Нера?

— Халқ уни ўқимайди. Халққа сенинг хотинингга бағишланган шеърлар керак эмас.

Ўша заҳоти саккизлик ёздим:

Ишқий шеърлар чиқмас беташвиш,
Яна шаштим журналда қайтди.
Уларни халқ ўқимас эмиш,
Муҳаррири шундай деб айтди.

Қайтармади шеъримни лекин,
Бир-икки кун унда турармин.

Олиб кетиб уйига бир кун,
Хотишига уқиб берармин.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР, ёзувчи ва шоирлар шофёрларга ҳам ўхшаб кетади. Қайсики, тўғри юришни билишади, лекин баъзида хато қилишади ва “қондани бузишади”. Шундай пайтда муҳаррир милицияга ўхшайди.

Кейин отам ўйга толди ва деди:

— Сен нима деб ўйлайсан, битта шофёрга учта милициячи тўғри келса, қўн эмасми?

Лекин милициячи ҳам керак. Битта ташкилотда бўлаётган базмда ҳар бир киши учун қадаҳ кўтарилди. Улар орасида милициячи ҳам бор эди. Базмни олиб борувчи (тамада) милициячи учун қадаҳ кўтаришларини сўради. Истеъмолчилар уюшмаси раиси қадаҳни столга қўйиб эътироз билдирди:

— Келажакда милициячилар бўлмайди. Бу касб вақт ўтиши билан йўқолади. Нега энди биз улар учун қадаҳ кўтаришимиз керак?

Милициячи жавоб қайтарди:

— Келажакда милициянинг бўлиш-бўлмаслиги, ўша вақтда истеъмолчилар уюшмаси бор-йўқлигига боғлиқ.

Менинг муҳарририм, ҳазилдан ташқари сенга қайси лаҳзаларни яхши кўришимни айттайинми? Қанийди, иккимиз қоғозга тўла ижод-иш столи атрофида эмас, ноз-нъматлар билан безатилган олдий стол атрофида ўтирсак. Ўша вақтгача сен қўлёзма устига мен учун ёқимли сўзларни: аввал “Теришга”, кейин “Чоп этишга”, охирида “Нашрга рухсат” деган сўзларни ёзиб бўлгансан. Чиндан ҳам сенинг кўлингдан қўлёзма гоҳ теришга, гоҳ чоп этишга, гоҳ нашрга кетади! Ўйлаб кўргин, нақадар ажойиб сўзларни ёздинг: “Нашрга рухсат”. Шу сўзларни ёзишинг билан инжиқликларинг унутилади. Аслида, бунинг учун қадаҳ кўтариш керак. Шу сўзларни тезроқ ёзгин, мен дунё юзини кўрган китобимнинг илк нусхасига дастхат ёзиб сенга тақдим этайин.

Албатта, мен ҳам дунёда биз билмайдиган сирли нарсалар қолмаслигини истайман. Одамларга бирор сирни очмайдиган, яъни шу вақтгача билмайдиган нарсаларни ёзмаган шоир шоирми? Маълумки, фақат куёв тўйдан кейин биринчи бўлиб келин юзидаги ҳарир пардани очади. Худди куёв келин юзидаги ҳарир пардани очгандай, мен шеърларимда ўқувчиларимга вақт ва кенглик пардасини очаман. Фақат шоиргина ҳаётни шундай тасвирайди оладики, шеърхонлари уларни ўқиганда ўзлари илғари эътибор

бермаган нарсаларни кўради, ёвузликка қарши турган дунё гузаллигидан, инсон қалби гузаллигидан ҳайратга тушади.

Илтимос, муҳарририм, вайсақиларнинг чайнаши учун гап топиб берма, мен шоир сифатида кашф қилган нарсаларимни чизиб ташлама, уларнинг тасвирлаган безак, нақш ва расмларимдан гумонсирашларига сабаб қолдирма. Агар шеърый гиламимнинг безагида камчилик бўлса, уларни сиёҳ билан бўяб доғ қилма ёки қайчилайвериб нуф деса тешилиб кетадиган даражага келтирма.

Бундан ташқари, бирон фикримни ўзининг фикринга монанд бўлмагани учун нотўғри дема.

Бундан ташқари, тарозида нонни, шакарни, ёғни, миҳни ўлчашиди, лекин муҳаббатни эмас.

Бундан ташқари, метр билан газмолни, хонанинг балоқдигини, қабрнинг йўлдан узоқлигини ўлчашиди, лекин чиройни эмас.

Бундан ташқари, ким ўзини ақлли кўрсатмоқчи бўлса, охиروқибатда кулгига қолади.

Бундан ташқари, кўриб турибсан, ёшлик даврдан ўтганман, унча-мунча нарсада бир оз менга ҳам инсонгин.

Менку тушунаман, баъзи бир одамнинг айтадиган сирлари кун, бошқасида камроқ, қолаверса...

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ, агар сув сасиса туби кўринмайди, ҳатто жуда саз бўлса ҳам.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Мен болалигимда оиламизнинг энг сергапи эдим. Кўчада нимани эшитсам, албатта уйдагиларга келиб айтардим. Уйда нима гап эшитсам, кўчадагиларга етказардим.

Отамнинг ёнига вақти-вақти билан бир қадрдони келиб турарди. У атрофга аланглаб олиб, секингина шивирларди:

— Ҳамзат, бир оғиз гапим бор эди, бошқа хонада гаплашсак бўладими?

Улар бошқа хонага чиқиб, шивирлашиб гаплашишарди. Бу ҳол бир неча марта такрорланди. Бир куни отамнинг қадрдони яна келди.

— Ҳамзат, бир оғиз гапим бор эди, бошқа хонада гаплашсак бўладими?

— Бемалол, — жавоб берди отам. — Аммо сен менга шивирлаб айтадиган сирли гапларингни Расулнинг олдидан ҳам айтиш мумкин. Шундай экан гапингни бемалол айтавер.

Ҳа, мен болалигимдан сир сақланни ёмон кўраман. Кўшиқни ҳам сахнага чиқиб, кўпроқ одам эшитиши учун баланд овозда айтилади.

Бундан ташқари, ҳар бир сўзим учун жавоб беришга тайёрман. Яна менинг таржимонларим ҳам бор.

ТАРЖИМОН.

Мен аварман, шундай туғилганман ва шундайлигимча қоламан. Бошқа одам бўлиб қолмайман. Кўзимни очиб биринчи кўрган одамларим аварлар бўлган. Авар тили менинг она тилим. Бу на фақат менинг, бутун авар халқининг бебаҳо бойлиги.

Аварлар кўп эмас, уч юз минг кишидан кўпроқ. Лекин бу ҳам оз эмас. Доғистонда икки минг киши сўзлашадиган тилда шеър ёздиган шоирлар ҳам бор.

Давлатлараро чегаралар одамларни ва улардан ҳам кўпроқ тилларни ажратади. Чегаралар ўзгариши, расмиятчилик учун қолдирилиши ёки умуман йўқотилиши мумкин. Тил эса халққа бир умрга берилади, уни ўзгартириб ҳам, йўқотиб ҳам бўлмайди.

Лекин шуни ҳам унутмаслигимиз керак, Пушкин шеърларини ёдламаган, Лермонтов шеърларидан таъсирланмаган, Толстой ҳақида эшитмаган, Чехов ҳикояларидан лаззат туймаган аварни ҳам кўз олдимизга келтиришимиз мумкин эмас.

ОТАМ АЙТАРДИЛАР, тоғларда Пушкин дарахтининг ўсгани қандай яхши, япроқларининг шамолдаги шивири, ширин ва мазали меваси ҳеч қачон тугамайди.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ, менинг нимқоронғи ертўламга ҳурматли Чеховни олиб келганларнинг ҳаммасига раҳмат айтаман. Ертўламда яратилган кўшиқларимни Москвадаги Кремлга олиб кирганларга ҳам раҳмат.

МЕН АЙТАМАН. Генералларга бош эгмаган мағрур Кавказ ёш поручик шеърлари олдида бошини эгди.

Китобимни нашр этиш чоғида бўлган қизиқ воқеа эсимга тушди. Доғистон нашриётида рус тилига таржима қилинган танланган асарларим чиқиши керак эди. Муҳаррир қўлэзмани варақлаб деди:

— Нега “Полтава”ни киритмадинг?

— Бу асарни Пушкин ёзган, мен уни авар тилига таржима қилганман, холос. Мен қандай қилиб Пушкин асарини рус тилида чиқётган тўлаимизга киритишим мумкин?

Муҳаррирнинг сўзидан кўп ҳам ажабланмайлик. Чиндан ҳам бошқа тиллардан таржима қилинган шундай асарлар борки, уларни аварлар ҳам ўзининг асарларидай севиб ўқишади. Эндиликда бу асарларсиз авар адабиётини тасаввур қилиб бўлмайди.

Мен ҳам биламан, кўзимга тик қараб айтишмаса ҳам ортимдан “Расулми, тўғри у иқтидорли, лекин унинг асарларини москвалик таржимонлари яхшилаб ўгиришган” дейишади.

Бу гапларга сира эътироз билдирмайман. Ҳақиқатан ҳам таржимонлар бўлмаганда мени кўпчилик танимасди ва шундай даражага эришмасдим.

Таржимонлар менга биринчи навбатда Гейне, Бёрнс, Шекспир, Саъдий, Навоий, Сервантес, Гёте, Диккенс, Лонгфелло, Уитмен ва бошқа ёзувчиларнинг асарларини ўқиш имкониятини яратиб беришди. Қайсики, бу ёзувчиларнинг асарларини ўқимаганимда, эҳтимол, ёзувчи бўлиб вояга етмасдим.

Иккинчидан, таржимонлар менинг шеърларимга кенг йўл очишди. Улар шеърларимни саркаш дарёлардан, баланд тоғлардан, қалин деворлардан, чегарадаги постлардан, унданда мустаҳкам чегаралардан — ўзга тил чегарасидан, карлик, соқовлик ва басирлик чегараларидан олиб ўтинди.

Баъзан ўз-ўзимга савол бераман, таржимонлар учун нима муҳим: тилни билишимни (бунда шеърларим қалбидан жой эгалламаган) ёки шеърларимни қалби билан, юраги билан ҳис қилиб ўзининг маънавий мулкига айлантирганими?

1937 йилда Маҳачқалъада Пушкиннинг “Қишлоқ” шеърининг энг яхши таржимаси учун танлов ўтказилган. Қирқта шоир бу шеърни авар тилига таржима қилган. Уларнинг кўпчилиги рус тилини жуда яхши билган. Лекин биринчи ўринни ўша вақтда ҳали рус тилини билмайдиган Ҳамзат Цадаса эгаллаган.

Албатта, таржимон ҳам шоир, ёзувчи, санъаткор бўлиши шарт. Албатта, таржимон ҳам мен ўз халқимнинг фарзанди эканимни унутмаганимдай, у ўзини шу халқнинг фарзандидай сезиши керак.

Шундай руслар бор, улар авар тилидаги асарларни бемалол ўқий олишади, афеуски, улар шоир эмас. Шундай истеъдодли рус шоирлари борки, афеуски, улар авар тилини билишмайди. Нима қилиш керак? Шундай кезде сўзма-сўз таржимага мурожаат қилинади.

Мен рус қишлоқларида гўлаги уйларни қандай кўчиришганини кўрганман. Албатта, уйни бутун ҳолда кўчириб бўлмайди. Уй аввал гўлаларга тахламларга ажратилади ва улар янги жойда қайтадан тахлаб чиқилади.

Сўзма-сўз таржима — гўла ва тахтамларга ажратилган уй. Яъни, гўлалар, тахталар, тунукалар, гиптлар ва ҳоказолар. Таржимон ана шулардан янги уй барпо қилиши керак. Агар гўла чириган бўлса, уларни алмаштиради. Агар бирор тахта йўлда йўқолган бўлса, янгисига ўзгартиради.

У янги уйнинг деразаларини артиб, печкага ўтин қалайди, мўридан тугун чиқади, болалар хурсанд бўлишиб томда сакрашади, қалдирғочлар учиб буготдан ўзларига жой излашади.

Сўзма-сўз таржима нима? Мисоли юраги тўхтаган, кўзларини юмган одам. Лекин врач келиб укол қилади, қон қуяди, юрагини массаж қилади ва одам танасига яна ҳаст қайтади.

Сўзма-сўз таржима нима? Мисоли торлари вақтинча бўшаптириб қуйилган қубиз. Ёки печкасида олови учган уй. Ёки қаноғи қирқиб қуйилган қуш.

Сўзма-сўз таржима нима? Бир кун саргарош сочимни олиб, силлиқ қилиб тараб шундай деганди:

— Сен менинг олдимга сўзма-сўз таржимадай келдинг, энди таржима асардай чиқиб кетаясан.

Гап саргарошлар ҳақида кетдими, қизиқ бир воқеани эсламаслигим мумкин эмас.

Бу воқеа Кубадаги Сантьяго шаҳрида бўлганди. Мен узоқ йўлдан келганим учун соч-соқолимни олдиргим келди. Саргарошхонага кириб, устага имо-ишоралар билан мақсадимни тушунтиришга ҳаракат қилдим.

Кубада соқолни биздагига ухшаб курсида эмас, кроватга ётқизиб олишади. Мени ҳам кроватга ётқизишди. Юзимга совун кўпиги сурилди. Ҳаммаси юзимга устара теккунга қадар рисоладагидай давом этди. Ё устара ўтмас эди, ё устанинг қўли ҳали ўрганмаган экан, ҳар қалай, оғриқдан додлашимга оз қолди. Бир муддат оғриққа чидадим, лекин охиригача бардош беролмаслигимни тушундим ва устага олдин русча, кейин аварча оғриқ бераётганини айтдим, бармоғим билан юзимдаги шилинган жойларни кўрсатдим. Саргарош кўрққанидан дарҳол ташқарига чопди ва оқ халатли кишини бошлаб келди. У чамадонини очиб, тиш олишга мўлжалланган асбоб-анжомларини столга теришга киришди. Хуллас, соқолимни олдиришга кириб, стоматолог курсисига ўтиришимга оз қолди. Бу мен билан саргарошнинг бир-биримизни тушунмаганимиздан келиб чиқди. Яна бу томоша давом этганида соғ тишларимдан ажралишим ҳеч гап эмас эди.

Баъзан таржимонлар ҳам шеърларнинг тишларини суғуриб олишиб, тишсиз оғиз билан юришлари учун кўчага чиқариб юборишади.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Хориж сафарига йўл олган вақтимда меҳмондўстлик кўрсатган кишиларга эсдалик сифатида бериш учун юртимда тайёрланган буюм ёки ёдгорликлардан олиб кетаман. Японияга кетаётган вақтимда балхарлик усталар тайёрлаган қизғин кўзачалардан олдим.

Хиросима шаҳрида эр-хотин рассомлар меҳмоним бўлишди. Узоқ вақт қизғин суҳбат қурдик, охирида қўлни қўлга бериб дўст тутишдик. “Балхар усталарининг ажойиб ижод намунасини шундай рассомларга бермасам, кимга бераман?” — деб ўйладим мен. Шартга чамадонимни очдим, кўзалар ўрнида синиқ сопол нарчаларини кўриб қотиб қолдим. Гўё кимдир болта билан уриб майдалагандай, кўза кичик-кичик нарчаларга айланганди. Балки чамадонимни Москвадаги аэродромдами, Дехқандаги аэродромдами, Токиодаги аэродромдами кимдир бошлаб ирғитган кўринади. Шу пайт ер ёрилса, ерга кириб кетсам. Чунки японларга совға бераман деб айтиб қўйгандим. Улар чамадонга энгашган кўйи бир сўз демай қотиб қолганимни кўриб, менга безовта қарай бошлашди.

Ниҳоят, японлар нимадир рўй берганини пайқашди. Улар ёнимга келишди, сопол синиқларини кўришди. Бошларини чайқашди, менга таскин бериш ниятида елкамга уриб қўйишди. Японлар жуда маданиятли халқ бўлишгани учун меҳмондўстлик тавозесига қатъий амал қилишди, бошқа вақтда елкамга уриб қўйишга сира жазм этишмасди. Демак, мен ўша кезде уялганимдан жуда ачинарли аҳволда эдим.

Мен сопол синиқларини чамадонимдан ёзилган газетага тўкдим ва уни ўраб чиқинди челака ташламоқчи бўлдим. Аммо рассомлар бундай қилишимга йўл қўйишмади. Улар тўкилган сопол синиқларини ҳам битталаб териб газетага солишди ва ўзлари билан олиб кетишди.

Бир неча кундан кейин рассомлар мени меҳмонга чақиринди. Ҳайратдан қотиб қолдим, мен совға қилмоқчи бўлган кўзалар стол устида худди устахонанинг ўтхонасидан ҳозир олиб чиқилгандай ялгираб турарди. Ҳозиргача ақлимга сиғдира олмайман, қандай қилиб сопол синиқларини шундай даражада бенуқсон елимлаш мумкин?!

Дејдилар, синган кўза бари бир бутун бўлмайди, ундан сув оқиб кетади. Биз японлар елимлаган кўзаларга Доғистон коньягини, япон сакесини қуйиб ичдик, бир томчи ҳам сиртига чиқмади.

Ўшанда мен япониялик рассомларга қараб ўзимнинг энг яхши таржимонларимни эсга олдим. Менинг сўзма-сўз таржималарим худди кўза синиқларига ўхшарди. Таржимонлар уларни жой-жойига шундай елимлашдики, натижада яп-янгидай бўлди ва авар нақшларининг жилоси қайтадан кўзларни яширатди.

Албатта, таржимон кўзага илгари бўлмаган қулоқни ёпингирмаслиги ёки тубини битта эмас, иккита қилиб қўймаслиги керак.

Яқинда Доғистон нашриётида “Ҳожимурод” асарининг аварчага ўгирилган янги таржимаси босилди. Ўқиб чиқсам, асарга янги икки боб қўшилибди. Мен таржимондан сўрадим:

— Бу икки боб қасқдан пайдо бўлди?

— Толстой бу асарни ўн тўққизинчи асрнинг охирида ёзган. Ҳозир дунёқарашлар ўзгариб кетди. Бундан ташқари, ўқувчиларга Ҳожимуроднинг ўлиmidан кейинги воқеаларни ва авлодлари гўғрисида ҳикоя қилишимиз керак эди.

ЁН ДАФТАРЧАДАН. Отамнинг битта шеърини рус тилига таржима қилишди. Таржимон тажрибасизроқ экан. Шунда отам авар тилини ва рус тилини биладиган одамдан ўша шеърини таржима қилишини сўради ва русчада мазмуни қандай чиққанини билгиси келди. Мазмунини сўзлаб берганда, қувонганидан деди:

— Ниҳоят, ўғлим узоқ сафардан уйимизга қайтиб келди, мен уни дарҳол танидим. Шеърларимни таржима қиламан деб бундай қайта ишлангандан кўра, ўғилларим ҳеч қасққа кетмай тоғдаги уйимизда ўтиргани ҳам яхши экан.

Ҳа, таржима қилинган шеърлар овулда яшаётган ота-онанинг ўқишга ёки ишга кетган ўғилларига ўхшашади. Албатта, кетган ўғиллар туғилган уйига қайтиб келишади, лекин кетган ҳолатида эмас.

Ўғил уйга қайтади: ё ҳаёт тажрибаси билан, ё кўп нарсасини йўқотиб, ё диплом билан, ё судланган ҳолда, ё норғул йигит бўлиб, ё ожиз, касалманд бўлиб, ё олим деган шарафли ном билан, ё хотинбоз деган тавқи лаънат билан, ё қариндошларига қимматбаҳо совғалар олиб, ё бор-йўғидан айрилган ҳолда.

Мен китобимни узоқ сафарга, одамлар ҳузурига йўлладим. Бегона жойларда у ўзини қандай тутати? Бошидаги бўркини сақлаб қоладими, халқи берган тузини оқлайдими?

Менку тушунаман, тоғда ўтирган ёмон одам водийга тушгани билан яхши бўлиб қолмайди. Шунинг учун китобимнинг таржимонларидан илтимос қиламан: агар “ёмон” бўлса, у шундайлигича қолсин. Агар мен ногирон ва басир бўлсам, қўлимдан етаклаб кўчага олиб чиқманг, яхшиси уйимнинг остонасидан ҳатламайин. Ахир, мис идишни қанчалар тозалаб артманг, бари бир у олтин ёки кумуш бўлиб қолмайди.

АБУТОЛИБ АЙТГАНДИ.

Менинг қизим ва ўғлим бор. Қизим одобли, тартиб-интизомли, юриш-туришда намунали. Ўғлим эса шумтака, бевош. Қизим меҳнатсевар бўлгани учун радиода мақташади, газетада ёзишади. Худо берган кунни ўғлим туғрисида ё мактабдан, ё милициядан шикоят эшитаман. Қизим ҳақида гап кетганда мактаб, ўқувчи-ёшлар ташкилоти, мамлакат уни шундай намунали қилиб тарбиялаганини айтишади. Ўғлим ҳақида гап кетганда, Доғистон халқ шоири Абутолиб Гафуров уни шундай бетайин қилиб тарбиялаган деб қўйишади.

Унинг ҳикоясини тинглар эканман, шундай ҳолат шёр таржимасида ҳам рўй беришини эсга олдим. Агар таржима яхши чиқса, муаллифга мақтов сўзлари айтилади, ким таржима қилгани эса унутилади. Агар таржима ёмон чиқса, таржимоннинг нуноқлиги танқид остига олинади, муаллифга тил теккизмасликка ҳаракат қилинади.

Таржимон дўстим, қўлингни ташла, яхшисига ҳам, ёмонига ҳам бирга жавоб берамиз. Энди иккаламининг аравамиз битта. Аравани ўз томонимизга эмас, ҳамжиҳат бўлиб тортайлик. Йўқса, арава тугул ўзимиз ҳам турган жойимиздан жилмаймиз.

Бизнинг тоғда ҳайратга соладиган воқеа юз берганди. Катта тоғнинг баланд қисми беҳосдан пастга силжиди. Тоғ чўққиси Моҳоч овулидан сал берирокда тўхтаб, жилгани тўсиб қўйди. Чўққида ўглаб юрган қўйлар, ўтов, чўпонлар ёққан олов ҳеч қандай зарар кўрмай пастга “саёҳат” қилди. Ҳозир кўчган тоғ янги жойида турибди, лекин жилгани тўсиб қўйгани учун каттагина кўл пайдо бўлди. Кўлда холдор балиқ кўпайди. Тоғ илгариги жойида турганда ҳеч ким бормасди, энди эса ундан саёҳатчилар, илмий гуруҳлар, балиқчилар, томошага келган ўқувчилар гуруҳлари аримайди.

Қанийди, менинг китобим ҳам ўзи учун янги бўлган тилга мана шу тоғдай безарар кучса. Қанийди, кейин Моҳоч овули ёнига кўчган тоғдай одамлар эътиборини тортса.

Энди гишт қолипдан кўчди — китоб ёзиб бўлинди. Мусулмонлар айтгандай, энди пешонасига нима ёзилган бўлса шуни кўради. Русларда шундай мазмунда мақол бор: одам эртанги кунни тахмин қилади, нима бўлишини эса Худо билади. Хулласи калом, тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди.

ТАНҚИДЧИ. У ҳақда ёзиш қийинроқ. Агар уни сўксанг, уйлайдики, танқидий фикрларим ёқмабди, ҳисоб-китоб қилмоқчи. Агар уни мақтасанг, уйлайдики, бутунлай ўзига оғдириб олиш учун кўнглимни овляяпти.

ОТАМ АЙТГАНДИЛАР. Биз — мен ва танқидчи, иккаламиз ҳам шоирмиз. Фақат мен шеър ёзаман, у менинг шеърларим ҳақида ёзади.

АБУТОЛИБ доғистонлик битта танқидчига шундай деганди:

— Мен узумдан вино тайёрлайман, сен винонинг мазасини тотиб кўрасан.

Мен танқидчиларга фикр билдиришда бетараф қолган ҳолда уларга бир-иккита маслаҳатимни айтмоқчиман, холос.

1. Ёмон нарсани доим ёмон деб ёз, яхшисини эса доим яхши дегин.

2. Агар мақтасанг кейин танқид қилма ёки акси — агар танқид қилган бўлсанг кейин мақтама.

3. Паппадан фил ясанга уринма, ундан ҳам ёмони: филни напша қилиш учун киришма.

4. Китобда нима бўлса шу ҳақда ёз, йўқ нарсалар тўғрисида фикр юритма.

5. Ўзингнинг фикрингни исботлаш учун Белинскийдан бошлаб бошқа машҳур кишилар ёзганларидан иқтибос келтирма. Агар фикринг ҳақиқатан ўзингники бўлса, уни ўзинг фикр-мулоҳазаларинг билан исботла.

6. Фикрингни аниқ ва тушунарли тилда ифода. Агар фикрингдан шубҳалансанг, уни умуман ёзма.

7. Шамол тезлиги ўлчагичининг наррагидай шамол қаёқдан эсса, уна томонга бурилма.

8. Ўзинг ҳали тўла тушуниб етмаган нарсани ўзгаларга тушунтиришга уринма.

9. Агар чўнтагингда юз сўм пулинг бўлмаса, ўзингни шунча пули бор одамдай тугма.

10. Агар туғилган овулингга яқин орада бормаган бўлсанг, у ердаги ўзгаришлардан хабарсиз қолган бўлсанг, ўзингни худди ҳозир туғилган овулингдан қайтиб келгандай кўрсатма.

Тўғри, менинг бу маслаҳатларим янги эмас. Улар карра-карра жадвалдай ҳаммага таниш. Лекин ҳамма танқидчилар шу таниш маслаҳатларга самимият билан ёндошиб, сидқидилдан амал қилишганда борми, уларнинг ютуқлари ҳозиргиданда кўнрок бўларди.

КИТОБХОН. Муҳаррир, ношир, таржимон ва танқидчи ҳақида фикрлашиб олдик. Аслида, ҳар қандай китоб аввало китобхон учун ёзилади. Шундай экан энг асосий одам — китобхон тўғрисида фикр юритайлик.

Азиз китобхон! Албатта, сенинг яхши кўриб ўқийдиган китобларинг бор. Бундай китоблар ёзувчиларда ҳам бўлади. Дейдилар, ёзувчининг энг асосий китоби ҳали ёзилмаган, лекин у албатта ёзиб тугатади. Бошқа ёзувчиларни билмадиму, аммо бу гап айнан мен учун айтилганга ўхшайди.

Тўғри, мен узоқ йиллардан буён туғилган юртим тўғрисида китоб ёзишни орзу қилардим. Узоқ йиллардан буён бу фикрлар хаёлимдан кетмаса ҳам уларни сира қоғозга тушира олмадим. Балки истеъдодим етишмади, балки кундалик тапвешлар халақит берди, балки сабр-бардошим чидамади, балки қатъий киришмадим.

Йиллар ўтган сайин ўзингга нисбатан талабчанлигинг ва китобхон олдидаги масъулят ҳиссинг ошиб бораверар экан, тўғри келган сабаб учун қўлингга қалам олишга журъат қилавермайсан. Ахир, туғилган юртинг ҳақида китоб ёзиш энг асосийси ва энг масъулятлиси ҳисобланади.

Мен бу китобни ҳали ёзмадим, аммо у ҳақда чуқур ўйладим, энди-энди бу китоб қандай бўлиши кераклигини кўз олдимга келтираялман. Умримнинг энг асосий китоби тўғрисидаги ўйларимни қоғозга туширдим, холос.

Бу бўрк эмас, лекин бўркнинг керакли хом-ашёси. Бу гилам эмас, лекин гилам учун керакли ишлар. Бу ҳали қўшиқ эмас, юрак уриши холос. Ва лекин шу юрак уришидан албатта қўшиқ туғилади.

ДЕЙДИЛАР. Сен намоз ўқий олмадинг, лекин намоз ўқиш керак эди деб ўйладинг, шу холис ниятинг учун ҳам дўзахга тушмайсан.

ДЕЙДИЛАР. Мезбон дастурхонга топганини қўйса бас, меҳмон шундан хурсанд бўлади. Агар мезбонда фақат буза булса, унинг уйида ва яқин орада денгиз ортидан келтирилган тансиқ вино бўлмаса, меҳмон уни шундай вино билан зиёфат қилмагани учун мезбондан ранжимади.

ДЕЙДИЛАР. Яхши иш қилмаган бўлсанг ҳам яхшилик қилиш ниятинг бўлгани учун сенга ташаккур!

Азиз китобхон, ҳар бир китоб аввало сен учун ёзилади. Мен ноширга тушунтиришим, муҳаррир ва танқидчи билан тортишишим мумкин. Лекин сенинг фикринг доим ҳақ. Судьялар айтгандай, қарор қатъий шикоятга ўрин йўқ.

Ёзувчи сен билан юзлашиш учун яшайди ва ёзади. Умрим давомида учта ҳаяжонли лаҳзани бошдан кечирингга тайёр турган ҳолда яшаб келаяпман. Аввало сен билан учрашишдан олдин ҳаяжонланаман, бу учрашувни орзиқиб кутаман, унинг қандай кечиши тўғрисида тахминлар қиламан. Кейин сен билан учрашган вақтда ҳаяжонланаман, бу ўз-ўзидан тушунарли табиий ҳол. Ниҳоят, учрашувдан кейин ҳаяжонланаман, учрашув хотирасини хаёлимда тиклаб, сенда қандай таассурот қолдирдим деб ўйлайман.

Шунда китобхонларнинг юз қисфалари кўз олдимга кела бошлайди. Мана биттаси нешонасини тириштирди. Бу ажинларни майин силаб кўйиш учун қандай сўз айтсам экан? Яна биттасининг юзи бўзарди, худди оғзига чайнаб бўлмайдиган нарса тушиб қолгандай. Учинчисининг юзида зерикishни кўрдим. Бу жуда кўрқинчли ҳол, унинг чорасини ҳам топиб бўлмайди.

ТОҒЛИКЛАРДАН СЎРАШДИ. Нега сизлар тоғларнинг бориб бўлмайдиган жойларида уйлариингизни қурасизлар? Уйлариингга бориб бўлмаса, олиб борадиган сўқмоқларда жарликлар кўп, бунинг устига тошлар қулайди, қор кўчади. Тоғликлар жавоб беришди: “Яхши дўстлар хавф-хатарларни писанд қилмасдан, ёмон сўқмоқлардан ҳам ўтиб келинади, ёмон кишиларнинг эса бизга кераги йўқ”.

Азиз китобхон, менинг ёшим қирқ тўртта. Бундай ёшдаги одамга ҳар қандай масъулятли ишни ишониб топшириш мумкин. Бундай ёшдаги ёзувчи ўзининг ҳар бир ёзган сўзига жавоб бериши керак.

Агар менинг китобимда ўзга китобларда тунаб қолган фикрларни кўргудай бўлсанг, дарҳол хаёлингдан чиқариб ташла, худди тоғликлар биринчи никоҳ кечасидан кейин бокиралигини сақлай олмаган келинларни уйдан чиқариб юборишгандай.

Агар менинг китобимда маъқул фикрни кўрсанг тагига чизиб қўй, борди-ю номаъқул фикрга кўзинг тушса тагига икки чизик торт.

Агар жиндай бўлса ҳам ёлгон борлигини пайқасанг, дарҳол китобимни улоқтир, у ҳеч нарсага арзимайди.

Хайрлашиш олдидан яна битта ҳикоятни сўзлаб берайин.

БАДАВЛАТ ХОН, УНИНГ ЎҒЛИ ВА ДУМБА ЁҒИДА САРИМСОҚ ҚЎШИБ ТАЙЁРЛАНГАН ҚОВУРМА ҲАҚИДА ҲИКОЯТ. Қачонлардир аварлар юртида бадавлат хон яшаган экан. Хон ўғил кўриш ниятида уч марта уйланибди, лекин ҳеч бир хотини ўғилгина эмас, қиз фарзанд ҳам тўхфа этмабди. Шунда хон тўртинчи марта уйланибди.

Ой-куни етгандами ёки ундан кўпроқ вақтдами хоннинг хотини ўғил кўрибди. Дарҳол шодона бошланиб кетибди: карнай-сурнай, чилдирмалар чалинибди, куйлашибди, рақсага тушишибди, уч кечаю уч кундуз базми жамшид куришибди.

Бадавлат хоннинг ҳашаматли саройидаги қувонч узоқ давом этмабди. Хоннинг ўғли касал бўлиб қолибди, ҳеч ким унинг қандай касаллик билан оғриганини аниқлай олмабди. Қандай алла айтишмасин, бола ҳеч ухламасмиш. Қандай ноз-нъмат беришмасин, бола емасмиш. Ҳамма боланинг вақти-соати етаётганини кўриб, билиб турарди. Денгиз орғидан келган табиблар ҳам, ҳинд туморлари ҳам, Тибет дориворлари ҳам ягона меросхўрни даволашга ёрдам бера олмабди. Хон эса бу йўқотишни кўгара олмаслигини биларди.

Шундай кунда хон саройига яқин овулдан бир фақир табиб келди, уни ҳеч ким одам қаторига ҳам кўшмасди. У меросхўрнинг ҳаётини сақлаб қолишини айтди. Мулозимлар фақир кишини ҳайлаб солишмоқчи бўлишди, хон уларни тўхтатди. “Бари бир ўғлимнинг вақти-соати етди, — деб ўйлади хон. — Нега энди бу охириги имкониятдан фойдаланмаслигим керак?”

— Ўғлимнинг ҳаётини сақлаб қолишимиз учун биз нима қилишимиз керак?

— Касалликни аниқлангим учун мен хотинингиз билан холи жойда гаплашиб олишим керак бўлади.

— Нима? Холи жойда? Хотиним билан? Сен ақлдан озиб қолибсан. Қани туёғингни шиқиллат.

Фақир бурилиб кета бошлабди. Хон яна уйга толибди: “Бари бир ўғлимнинг вақти-соати етади. Агар у менинг хотиним билан холи жойда юзма-юз гаплашиб олса нима бўлгиси?”

— Эй фақир, орқангга қайт, ўйлаб кўрдим. Сенга хотиним билан холи жойда гаплашишингга рухсат беришади.

Фақир ва хоннинг хотинини холи қолдиришибди. У хотиндан сўради:

— Сен ўғлинг тирик қолишини, соғлом улғайишини истайсанми?

Хоннинг хотини жавоб бериш ўрнига фақир қаршисида тиз чўкиб, бошини эгди.

— Унда айт, боланинг ҳақиқий отаси ким?

Хотиннинг кўзлари олазарак бўлиб, ён-атрофга қаради.

— Уялма, ўртамизда бўлган суҳбатни ўзим билан қабримга олиб кетаман. Агар айтмасанг ўғлинг омон қолмайди.

— Хон ўғил кўришни жуда ҳам истарди. Агар хонга ўғил туғиб бермасам бошқа хотинларига ўхшаб мени ҳам ҳайдашини билардим.

Мен тоққа чиқдим, тун буйи навқирон чўпон йигит билан қолдим. Шундан кейин меросхўр туғилди.

— О, улуғ хон, деди бўлиб ўтган суҳбатдан хулоса чиқарган фақир. — Мен ўглингизнинг ҳаётини сақлаб қолиш йўлини айтаман. Шу дақиқадан бошлаб боланинг бешигини чўпонлар тоғда ёқадиган гулханга ўхшаш гулхан ёнига қўйдирасиз. Боланинг ўрнига қўй терисидан тайёрланган пўстак тўшаттирасиз, уни чўпонларингиз болалари сўйдиган овқатлар билан овқатлантирасиз.

— Аммо... улар думба ёғида саримсоқ қўшиб тайёрланган қовурма сўйишади. Қандай қилиб менинг меросхўрим... ҳали ёпи тўлмаган гўдак...

Фақир бурилди ва йўлига кетди. “Бари бир ўглимнинг вақти-соати етаяпти”, деб ўйлади хон ва думба ёғида саримсоқ қўшиб қовурма тайёрлашни буюрди.

Хон хотинининг ўзи қовурма тайёрлашга киришди. У қовурмани навқирон чўпон йигит билан ўтказган унутилмас кечадан олдин қандай тайёрлаган бўлса шундай нишириб, ўгли олдига лаганда олиб келди.

Қовурманинг гўшт ва сабзавотлари алоҳида-алоҳида бўртиб турарди. Улардан лаганга думба ёғи сизарди. Қўзачага тоғ булогининг муздак сувидан тўлдириб, дастурхонга қўйилди.

Думба ёғи ва саримсоқ ҳили меросхўр димоғига етиши билан кўзини очди, талшиниб жойидан қўзғалди ва тўсатдан лагандаги энг катта гўшт бўлагига икки қўллаб ёпишди. Шу ондан унинг томирига отасининг куч-қуввати қуюла бошлади. Бола қовурмани оч қолган шердай сўйинга киришди. У кун сайин эмас, соат сайин ўсди, тез орада дўмбиллаган болага айланди. Албатта, дардидан асар ҳам қолмади.

Эҳгимол, бундай воқеа ҳеч қасрда рўй бермагандир, лекин мен шунга аминман: агар адабиёт ота-боболаридан азалий мерос таомлар билан озиқланмаса, у денгиз ортидан келтириладиган чиройли ўралган озиқ-овқатларга одатланса, ўз халқининг тилига, урф-одатларига риоя этмаса, бундай адабиёт ўзлигига хиёнат қилган бўлади, кун сайин заифланиши ва бутунлай сўлади. Энди унга ҳеч қандай дори-дармон ёрдам бера олмайди.

Энди тугатсам ҳам булар. Ёзнинг иссиқ кунларидан бирида бошлагандим, ҳозир ташқарида изғирин куз. Тоғдаги овулда ёзишни бошлагандим, шаҳардаги уйда сўнгги нуқгани қўйдим. Тоғ палласи биринчи сатрини ёзгандим, ҳозир тун ярмидан ўтди, барча деразалардаги чироқ ўчиб бўлди.

Мен узоқ сафардан қайтиб келдим. Овулга еганча қанча шошдим. Энди отдан тушиб, тор эгри-бугри кучалар буйлаб отни етаклаганча сскин қадам ташляяман. Мана энди отнинг эгар-жабдуғини счиб, буйнига уриб қуйиб, кенг далага қуйиб юборсам ҳам бўлади.

Ҳорғин келиб, гулхан атрофига ўтираман. Сигаретани тугатиб, ўйга толаман. Дейдилар, ҳатто қодир Оллоҳ ҳам ибратли воқеани ҳикоя қилишдан олдин ёки расулларига ваҳий йўллашдан аввал бир озгина тин олган ва ўйга чўмган.

Келинг, биз ҳам ўйлайлик. Ҳар бир йўл ҳам мурод-мақсадга отказмайди. Ҳар бир ёзилган китоб ҳам муваффақиятли чиқавермайди. Тонгда туриб янги китобимни бошлайман ва яна йўлга тушаман.

Ҳозир эса йўл юриб роса чарчаганман, пустинга ўраниб ухлан учун ётаман. Тунингиз хайрли бўлсин, яхши одамлар! Китобимни эзгу ният билан бошлаган эдим, эзгу ният билан тугатдим. Тамом-вассалом. Омин.

Биринчи китоб тугади.

Иккинчи китобда учрашгунча хайр!

Расул Ҳамзатов

МЕНИНГ ДОФИСТОНИМ

Биринчи китоб

Асрор Мўмин таржимаси

Муҳаррир *А. Ирисбоев*
Бадий муҳаррир *Ҳ. Худойбердиев*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Саҳифаловчи *А. Турсунов*

Босишга рухсат этилди 18.07.2008. Бичими 60x 841/16.
Шартли б.т. 12,5. Нухаси 3000. Буюртма № 17
Шартнома № 72/3 Нархи келишилган асосда.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.

“MEDIANASHR” МЧЖ босмахонаси.
Тошкент шаҳри, Ғ.Мавлонов кўчаси.

ISBN 978-9943-06-171-2

